

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ

НАУКОВІ СТУДІЇ

ВИПУСК 3

Миколаїв – 2009

Засновники видання:

Чорноморський державний
університет імені Петра Могили

Інститут української
археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського
НАН України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтво про державну
реєстрацію
серія КВ № 14511-3482Р видано
Міністерством юстиції України
від 15.09.2008 р.

Свідоцтво про державну
реєстрацію
серія КВ № 15567-4039ПР видано
Міністерством юстиції України
від 07.07.2009 р.

Адреса редколегії:

54003, м. Миколаїв,
вул. 68 Десантників, 10
Тел.: (0512) 76-55-99;
(050) 820-57-26,
факс: (0552) 46-51-94,
E-mail: avi@kma.mk.ua,
evgen_sinkevych@mail.ru

рішенням вченої ради
Чорноморського державного
університету імені Петра
Могили від 09.09.2009,
протокол № 1

Головний редактор:

д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН
України **П.С. Сохань** (директор Інституту української
археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України)

Редакційна рада:

д-р техн. наук, професор **Л.П. Клименко** (ректор ЧДУ
ім. П. Могили); д-р пед. наук, професор **О.П. Мещанінов**
(проректор із наукової роботи ЧДУ ім. П. Могили); д-р іст.
наук, професор **В.М. Дарієнко** (Херсонський економіко-
правовий інститут); канд. іст. наук, старший науковий
співробітник **О.О. Маєрін** (заступник директора
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України)

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, професор **М.О. Багмет** (ЧДУ ім. Петра Могили);
д-р іст. наук, професор **А.І. Колісниченко** (ЧДУ
ім. П. Могили); д-р іст. наук, професор **Ю.В. Котляр** (ЧДУ
ім. П. Могили); д-р іст. наук, професор **С.В. Пронь** (ЧДУ
ім. П. Могили); д-р іст. наук, професор **П.М. Тригуб** (ЧДУ
ім. П. Могили); канд. іст. наук, доцент, професор кафедри
Є.Г. Сінкевич – заступник головного редактора (ЧДУ
ім. П. Могили); **І.Ю. Сінкевич** – відповідальний секретар

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Інституту української
археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського НАН України
від 02.07.2009, протокол № 2

Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – Вип. 3. – 158 с.

Збірник містить публікації історичних джерел та матеріалів, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем регіональної історії та історії України, всесвітньої історії, методології історичних досліджень, історії науки та освіти, історичної дидактики, рецензії, повідомлення про наукові події і заходи.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати та редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

ЗМІСТ

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРИОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Барвінська П.І. (Одеса) Створення історичного образу Східної Європи в науково-освітньому середовищі Австрії у міжвоєнний період.....	10
Присяжнюк О.М. (Одеса) Спроби систематизації краєзнавчих матеріалів за пам'ятками історії та культури Одеської області 60-80-х років ХХ ст.....	14
Смолінський Александер (Торунь, Польща) Перегляд польської та російсько і україномовної літератури щодо розвитку Кам'янця-Подільського.....	21
Шевченко Н.В. (Миколаїв) Культурно-освітні проблеми під час німецько-румунської окупації (сучасна українська історіографія).....	29
ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ	
Гарбар Г.А. (Миколаїв) Готелі дореволюційного Миколаєва: проблеми атрибуції.....	36
Коваль Г.П. (Новоодеський район, Миколаївська обл.) Діяльність Маякської міської думи в галузі торгівлі та промисловості в 1862-1917 роках.....	40
Котляр Ю.В. (Миколаїв) Ідеологічно-атеїстичний вплив більшовицької влади на польське населення Півдня України (1920-1929 рр.).....	46
Кротофіль Мацей (Торунь, Польща) «Петлюрівці» і «галичани» – спроба інтеграції українських державних органів у 1918-1919 рр.....	50
Міронова І.С. (Одеса) Морські пароплавні товариства Півдня України в міжнародній пошті ХІХ ст.....	54
Назарова Є.П. (Запоріжжя) Український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ ст.....	59
Овчаренко Д.В. (Запоріжжя) Національний склад населення окружних міст Півдня України у 1926 р. (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.).....	64
Сараєва О.В. (Донецьк) Вплив діяльності земських установ на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.).....	71
Турченко Г.Ф., Шпак Ю.Г. (Запоріжжя) Розробка ідей світової революції у творах російських соціал-демократів початку ХХ століття.....	75
Федорченко О.В. (Херсон) Політика кадрового забезпечення поштових і поштово-телеграфних установ Півдня України за Тимчасового уряду в 1917 р.....	80

ІСТОРИЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Гарагонич В.В. (Київ) Джерельно-інформаційна база дослідження проблем трансдордонного співробітництва та участі в ньому України.....	86
Доценко К.О. (Запоріжжя) Історія європейської інтеграції: Європа «Концентричних кіл» Е. Балладюра.....	93
Пронь С.В. (Миколаїв) «Радянсько-російський чинник» на шляху геополітичної ідентичності держав Балтії та України.....	97
Резніченко С.В. (Миколаїв) Японсько-радянський політично-дипломатичний діалог в ході підготовки до укладання «Спільної декларації» та позиція США (1955-1956 роки).....	102
Цвіцінська Наталія (Познань, Польща) Чорноморська стратегія ЄС: теорія і практика.....	108

ІСТОРИЯ РОЗВИТКУ НАУКИ ТА ОСВІТИ

Добровольська В.А. (Херсон) Навчання в інститутах шляхетних дівчат Півдня України другої половини XIX – на початку XX століття.....	114
Кушлакова Н.М. (Павлоград, Дніпропетровська обл.) Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства.....	118
Савчук В.С. (Дніпропетровськ) Учений-психіатр Владислав Едмундович Дзержинський і його діяльність в Україні.....	123
Цецик Я.П. (Рівне) Боротьба українського населення за збереження національної освіти на Волині у 1930-х роках.....	128

ОГЛЯДИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Громенко С.В. (Сімферополь) Польські мандрівники в Криму у XIX столітті: географія подорожей.....	134
Картелян О.Д. (Одеса) Діяльність О.Г. Тройницького у Головному управлінні цензури (1857-1861 рр.).....	137
Татарченко О.Б. (Херсон) Розгортання антирелігійної пропаганди на території Херсонської та Одеської єпархії у перші роки встановлення радянської влади.....	140
Швець С.А. (Миколаїв) Османсько-Венеціанська війна 1645-1669 рр. і початок українських визвольних змагань середини XVII ст.....	143

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ

Макієнко О.А. (Київ) Міжнародна наукова конференція «Минуле та сучасне: архіви в системі гуманітарного знання» (Мінськ, 20-21 травня 2009 року).....	148
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

Барвинская П.И. (Одесса) Создание исторического образа Восточной Европы в научно-образовательной среде Австрии в межвоенный период.....	10
Присяжнюк А.Н. (Одесса) Попытки систематизации краеведческих материалов по достопримечательностям истории и культуры Одесской области 60-80-х годов XX в.....	14
Смолинский Александр (Торунь, Польша) Обзор польской, русско и украиноязычной литературы относящейся к развитию Камянца-Подольского.....	21
Шевченко Н.В. (Николаев) Культурно-образовательные проблемы во время немецко-румынской оккупации (современная украинская историография).....	29
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ	
Гарбар Г.А. (Николаев) Гостиницы дореволюционного Николаева: проблемы атрибуции.....	36
Коваль Г.П. (Новоодесский район, Николаевская обл.) Деятельность Маяжской городской думы в сфере торговли и промышленности в 1862-1917 годах.....	40
Котляр Ю.В. (Николаев) Идеологическо-атеистическое влияние большевистской власти на польское население Юга Украины (1920-1929 гг.).....	46
Кротофиль Мацей (Торунь, Польша) «Петлюровцы» и «галичане» – попытка интеграции украинских государственных органов в 1918-1919 гг.....	50
Миронова И.С. (Одесса) Морские пароходные общества Юга Украины в международной почте XIX в.....	54
Назарова Е.П. (Запорожье) Украинское национальное движение в Херсонской и Таврической губерниях в начале XX в.	59
Овчаренко Д.В. (Запорожье) Национальный состав населения окружных городов Юга Украины в 1926 г. (по материалам Всесоюзной переписи населения 1926 г.).....	64
Сараєва О.В. (Донецк) Влияние деятельности земских учреждений на культурно-просветительское развитие национальных меньшинств Юго-Восточной Украины (конец XIX – начало XX в.).....	71
Турченко Г.Ф., Шпак Ю.Г. (Запорожье) Разработка идей мировой революции в трудах российских социал-демократов начала XX века	75
Федорченко О.В. (Херсон) Политика кадрового обеспечения почтовых и почтово-телеграфных учреждений Юга Украины при Временном правительстве в 1917 г.....	80

ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Гарагонич В.В. (Киев) Источниково-информационная база исследования проблем трансграничного сотрудничества и участия в нем Украины.....	86
Доценко Е.А. (Запорожье) История европейской интеграции: Европа «Концентрических кругов» Э. Балладюра	93
Пронь С.В. (Николаев) «Советско-российский фактор» на пути геополитической идентичности государств Балтии и Украины.....	97
Резниченко С.В. (Николаев) Японско-советский политико-дипломатический диалог в ходе подготовки к подписанию «Общей декларации» и позиция США (1955-1956 года).....	102
Цвицинская Наталья (Познань. Польша) Черноморская стратегия ЕС: теория и практика	108

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ

Добровольская В.А. (Херсон) Обучение в институтах благородных девиц Юга Украины второй половины XIX – начала XX столетия.....	114
Кушлакова Н.М. (Павлоград, Днепропетровская обл.) Инженеры-архитекторы польского происхождения в Харьковском отделении Императорского Русского технического общества.....	118
Савчук В.С. (Днепропетровск) Ученый-психиатр Владислав Эдмундович Дзержинский и его деятельность в Украине.....	123
Цецик Я.П. (Ровно) Борьба украинского населения за сохранение национального образования на Волыни в 1930-х годах.....	128

ОБЗОРЫ И СООБЩЕНИЯ

Громенко С.В. (Симферополь) Польские путешественники в Крыму в XIX веке: география путешествий.....	134
Картелян Е.Д. (Одесса) Деятельность А.Г. Тройницкого в Главном управлении цензуры (1857-1861 гг.).....	137
Татарченко А.Б. (Херсон) Развертывание антирелигиозной пропаганды на территории Херсонской и Одесской епархии в первые годы установления советской власти.....	140
Швец С.А. (Николаев) Османско-Венецианская война 1645-1669 гг. и начало украинского освободительного движения середины XVII в.....	143

РЕЦЕНЗИИ И ИНФОРМАЦИЯ

Макиенко А.А. (Киев) Международная научная конференция «Прошлое и настоящее: архивы в системе гуманитарного знания» (Минск, 20-21 мая 2009 года).....	148
---	-----

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

CONTENTS

SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE

Polina Barvinska (Odesa, Ukraine) Constructing of Eastern Europe historical image in the scientific-educational environment of Austria in between two world wars period.....	10
Oleksiy Priseazhnyuk (Odesa, Ukraine) Ordering attempts in 60-80s XX c. of local history materials on historical and culture sights of Odessa oblast.....	14
Aleksander Smolinski (Toruń, Poland) The review of Polish, Russian and Ukrainian literature concerning Kamyanets-Podilsky development.....	21
Natalia Shevchenko (Mykolayiv, Ukraine) Culture and education problems during German-Romanian occupation (Modern Ukrainian Historiography).....	29
DOMESTIC AND WORLD HISTORY	
Galina Garbar (Mykolaiv, Ukraine) Hotels of pre-revolution Mykolayiv: problems of attribution.....	36
Gennady Koval (Nova Odesa district, Mykolayiv oblast, Ukraine) The Mayaky Municipal Duma activity in trade and manufacturing industry during 1862-1917.....	40
Yuriy Kotlyar (Mykolayiv, Ukraine) Bolshevistic authority ideological-atheist influence over the Polish population of the South Ukraine (1920-1929).....	46
Matsey Krotofil (Toruń, Poland) <i>«Petlurivtsi» and «Galichany» – an integration attempt of Ukrainian authorities in 1918-1919</i>	51
Irina Mironova (Odesa, Ukraine) Sea steamship societies of the South Ukraine in international post XIX c.	54
Eugenia Nazarova (Zaporizhzhya, Ukraine) Ukrainian national movement in Kherson's and Tavrya's provinces at beginning of XX c.	59
Dmytro Ovcharenko (Zaporizhzhya, Ukraine) National population structure of the South Ukraine district cities in 1926 (on the base of all-union population census 1926).....	64
Olga Sarajeva (Donetsk, Ukraine) Zemstvos' activities influence on cultural-enlightenment development of national minorities in South-East Ukraine at the end of the XIX – beginning of the XX cc.	71
Galina Turchenko, Julia Shpak (Zaporizhzhya, Ukraine) Working up the idea of world-wide revolution in the works of Russian social-democrats at the beginning of XX century.....	75
Oleg Fedorchenko (Kherson, Ukraine) Human resources and recruitment policy of postal and postal telegraphic establishments of the Ukraine South in the time of Provisional government in 1917.....	80

HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS

Vasyl Garagonich (Kyiv, Ukraine) The sources-informative basis of the problems study of transfrontier collaboration and Ukraine participation in it	86
Kateryna Dotsenko (Zaporizhzhya, Ukraine) The history of European integration: Europe «concentrative circles» by E. Balladyur	93
Serhiy Pron (Mykolayiv, Ukraine) The «Soviet-Russian factor» in the geopolitical identity process of Baltic countries and Ukraine	97
Serhiy Reznitchenko (Mykolayiv, Ukraine) Japanese-Soviet politic and diplomatic dialog during preparation for «Joint Declaration» signing and USA position (1955-1956)	102
Nataliya Tswitsinskaya (Poznan, Poland) The EU Black Sea strategy: theory and practice	108

HISTORY OF SCIENCE AND EDUCATION DEVELOPMENT

Victoria Dobrovolska (Kherson, Ukraine) Studying in the noble girls' institutes of the South Ukraine in the second half of the XIX – the beginning of the XX century	114
Nadia Kushlakova (Pavlograd, Dnipropetrovs'k oblast, Ukraine) Engineers-architects of the Polish origin in Kharkov Department of Imperial Russian Technical Society	118
Varfolomiy Savchuk (Dnipropetrovs'k, Ukraine) A scientist and psychiatrist Wladyslaw Edmundovych Dzierzhinsky and his activity in Ukraine	123
Yaroslav Tsetsyk (Rivne, Ukraine) The Ukrainian population struggle for national education preservation in Volyn in 1930s	128

REVIEWS AND REPORTS

Serhiy Gromenko (Simferopol, Ukraine) Polish travellers in Crimea in XIX century: trips geography	134
Olena Kartelyan (Odesa, Ukraine) The A.G. Troynitsky activity in the Main governing of the censorship (1857-1861)	137
Oleksandr Tatarchenko (Kherson, Ukraine) The beginning of anti-religious campaign on the territory of Kherson and Odesa eparchies in the first years of soviet authority establishment	140
Serhiy Shvets (Mykolayiv, Ukraine) The Ottoman-Venetian war of 1645-1669 and the beginning of Ukrainian liberation movement of the mid XVII c.	143

REVIEWS AND INFORMATION

Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine) International scientific conference «The past and present: archives in the systems of the humanities knowledge» (Minsk, 20-21 May 2009)	148
---	-----

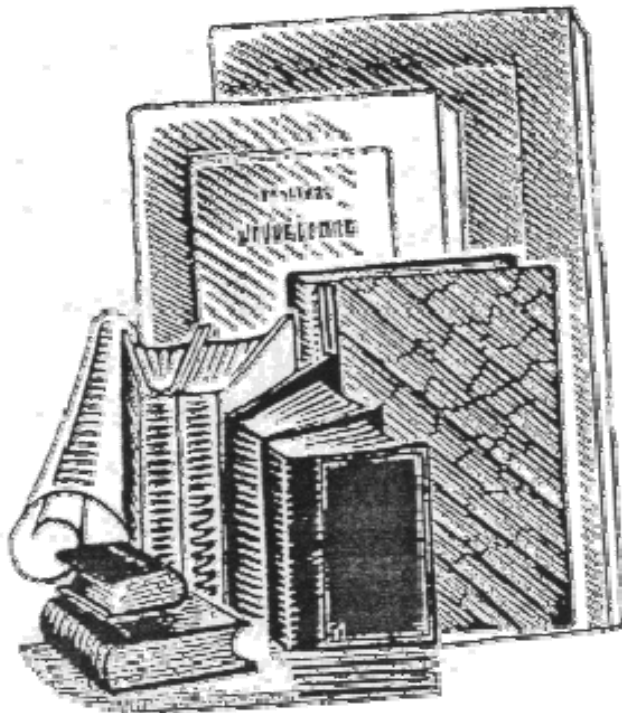
INFORMATION ABOUT AUTHORS

Джерелознавство

Історіографія

Методологія

Історія історичної науки

СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО ОБРАЗУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В НАУКОВО-ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ АВСТРІЇ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглянуто процес формування нової концепції історії Східної Європи в науково-освітніх закладах Австрії у міжвоєнний період з урахуванням політичних і особових чинників.

Ключові слова: Східна Європа, Австрія, міжвоєнний період, історичний образ.

Рассмотрен процесс формирования новой концепции истории Восточной Европы в научно-образовательных заведениях Австрии в межвоенный период с учетом политических и личностных факторов.

Ключевые слова: Восточная Европа, Австрия, межвоенный период, исторический образ.

The process of a new conception of Eastern Europe history formation in the scientific-educational institutes' establishment of Austria in between two world wars period is considered in the article, taking into account the political and personality factors.

Keywords: Eastern Europe, Austria, between two world wars period, historical image.

В епоху Просвітництва утвердився поділ Європи на «Схід» - «Захід», який прийшов на зміну конструкту «Північ» - «Південь». Німецькомовний світ опинився на порубіжжі цього поділу. Східна Європа слугувала для нього, як і для всієї Західної Європи, тим Іншим, що дозволяв ідентифікувати себе як більш розвинутий та модернізований світ. Разом з тим, Східна Європа розглядалась як регіон для розширення життєвого простору та особливої німецької місії в його окультуренні. Один із способів опанування/підкорення – це спосіб вивчення: я знаю – я володію. Це в значній мірі спровокувало інституалізацію східноєвропейської історії як фахової дисципліни в університетах Німецької імперії та Австро-Угорщині на рубежі XIX – XX ст. Поразка Центральних держав у Першій світовій війні означала й поразку цих ідей і провокувала переосмислення історичного образу Східної Європи й формування нової концепції східноєвропейських історичних досліджень в науково-освітніх установах німецькомовних країн. Якщо радянська історіографія хоча б якусь (більш ідеологічну, ніж наукову) увагу приділяла німецькому «остфоршунгу», то проблеми дослідження історії й відповідно витворення історичного образу Східної Європи в Австрії були практично проігноровані. Цю традицію радянської історіографії сповідує й сучасна українська історіографія. Дана стаття має на меті проаналізувати специфіку досліджень історії Східної Європи в Австрії у міжвоєнний період з урахуванням політичних та особистісних факторів. Оскільки образ Східної Європи репрезентувався в лекціях, семінарських заняттях, публікаціях австрійських дослідників історії Східної Європи, то важливо проаналізувати творчий шлях, діяльність, політичні погляди самих творців образу Східної Європи. Вельми важливим є й той факт, що на початок Пер-

шої світової війни до складу Австро-Угорської імперії входило чимало східноєвропейських/слов'янських земель, які поступово почали вважатись «своїми» і не могли в повній мірі слугувати як константа «Іншого». Так, на семінарі східноєвропейської історії Віденського університету під Східною Європою розуміли, насамперед країни і землі, які знаходились поза межами Габсбургської монархії. В університетах Відня, Граца та Іннсбрука до і після 1918 р. займалися історією чеських та угорських земель, але в рамках австрійської історії. Міркування Костянтина Їречека (Konstantin Jireček) про те, що в сферу компетенції семінару східноєвропейської історії необхідно включити й історію Угорщини залишились теорією [1, s.9].

Від заснування у 1907 р. семінару східноєвропейської історії у Віденському університеті до своєї смерті у січні 1918 р. семінар очолював доволі відомий історик Костянтин Їречек, який був членом-кореспондентом Російської Імператорської Академії в Санкт-Петербурзі, Південно-слав'янської Академії наук та мистецтва в Загребі, дійсним членом Імператорської Академії наук у Відні, членом низки наукових товариств у Белграді, Софії, Празі. Мав досвід роботи в міністерстві освіти Болгарії й навіть певний час обіймав посаду міністра [2, s.4]. В його доробку була низка ґрунтовних праць з історії Балкан, які були видані декількома мовами. Наприклад, у 1878 р. професор Новоросійського університету Ф.К. Брун та магістр В.Н. Палаузов переклали російською та видали в Одесі «Історію болгар» К. Їречека [3].

Після смерті К. Їречека семінар очолив Ганс Уберсбергер (Hans Uebersberger), який організаційно чимало доклався до заснування семінару, обіймав посаду доцента, а згодом професора семінару східноєвропейської історії. Його наукові інтереси

були зосереджені на історії Росії й відносинах Австро-Угорщини та Росії й відповідно охоплювали значний східноєвропейський простір. Ганс Уберсбергер читав студентам оглядові лекції із загальної історії Східної Європи, історії Росії з допетровської доби до 1917 р. (джерелознавство, політична історія, селянське питання, держава та суспільство, історію конституції та управління, політичних та соціальних рухів, державної церкви та сект, історію культури), історії Польщі, політичних ідей західних та південних слов'ян, історію орієнталістських питань, історію болгар та сербів [4, s.108; 1, s.135]. На семінарських заняттях практикувалась робота з джерелами та заслуховування рефератів і доповідей. До розгляду пропонувались теми: зі східноєвропейської історії нового часу, з історії Росії: повідомлення іноземців з кінця XVIII ст., Московська держава, політика орієнталізму, історія конституції та управління, мемуари, спогади, з історії Польщі пропонувався розгляд рішень сейму, а також розглядалися матеріали до проблеми відповідальності за війну [1, s.137].

В повоєнні роки дуже швидко почала зростати кількість слухачів семінару східноєвропейської історії. Г. Уберсбергер в листах до принца Ліхтенштейнського повідомляв, що наприкінці 1920 р. вона досягла 100 чол., в 1921 р. було 200 слухачів, а в 1922 р. кількість слухачів семінару зросла до 200-300 чол., але на семінарські заняття приймалися тільки вибрані студенти [1, s.134]. З 60 год. семінарських занять зазвичай, не менше як 30 год. відводилось на теми історії Росії. Склад студентів був доволі строкатим за національним складом. Одразу після Першої світової війни серед його слухачів була велика кількість українців [5] та євреїв з Польщі, а в пізні двадцяті ймовірно його учнями були переважно євреї [1, s. 134].

Керівництво семінаром Г. Уберсбергер періодично поєднував з посадою декана філософського факультету (1924-1925) та ректора Віденського університету (1930-1931), у 1925 р. він став членом-кореспондентом Австрійської академії наук, та Лондонської школи славистичних студій [4, s.91-92].

Після розпаду Габсбурзької монархії та поразки у Першій світовій території Австрії значно скоротилась, а в суспільстві розгорнулись дискусії, пов'язані з проблемами австрійської ідентичності. В повоєнній Австрії доволі поширеною була ідея німецької єдності та приєднання Австрії до Німеччини. Прихильником германоцентристської концепції був і Г. Уберсбергер. Він став співзасновником і до 1926 р. був членом Великонімецької партії Австрії [6, s.246]. Свої наукові пошуки він спрямував на виправдання звинувачень Австрії у розв'язанні Першої світової війни. З 1927 р. він впровадив новий курс, який стосувався питань відповідальності за війну, як то, наприклад, липнева криза 1914 р. [1, s.135, 239]. У листопаді 1929 р. Г. Уберсбергер разом з Людвігом Бітнером заснували дев'ятиомне видання документів «Австро-Угорська зовнішня політика від Боснійської кризи 1908 р до початку війни 1914 р.» [4, s.115]. У 1930 р. вони обидва за цю роботу були удостоєні відзнаки за заслуги перед Австрійською Республікою. Цю роботу сам Уберсбергер трактував як «боротьбу проти неправдивої вини за війну», а семінар «центральною місцем досліджень питань вини за війну» [1, s.121]. Свого

роду продовженням цієї боротьби стала робота Г. Уберсбергера над темою «Проблема Дарданелл як російське доленосне питання», в якій чітко проглядалась тенденція: російська одержимість в питаннях морських проливів повинна розглядатись як частина вини за розв'язання війни [4, s.127]. В 1932 р. він вступає до НСДАП й стає довіреною особою НС у Віденському університеті. З 1934 р. його кар'єра була пов'язана з Німеччиною [4, s.91-92].

Після смерті К. Іречека дослідження історії Південно-Східної Європи майже припинились, аж поки до Відня не перебрався Карл Пач (Karl Patsch). Ще в 1916 р. Ганс Уберсбергер та Рудольф Геер (Rudolf Geyer) заснували Дослідницький інститут Сходу та Орієнту (Forschungsinstitut für Osten und Orient). Відповідно до задуму він складався з двох відділень (до 1920 р. інститут мав двох вже названих керівників: один для Сходу, інший для Орієнту). Поряд з Інститутом було зорганізовано «Товариство Сходу та Орієнту» (Gesellschaft für Osten und Orient). Його функція полягала у фінансуванні Інституту [1, s.137-138]. У 1919 р. членом Інституту став й Карл Пач, який змушений був залишити Сараєво й перебратися до Відня. Карл Пач народився в Чехії. Невдовзі сім'я переселилась в Російську імперію на Волинь, де батько був на службі у Романа Любартовича-Сангучко. Тут Карл відвідував німецьку народну школу. Все це посприяло тому, що ще в дитячі роки він опанував чеську, російську, польську та німецьку мови [1, s.157; 7, s.190]. Вищу освіту він здобував у Празькому німецькому університеті, де студіював географію, археологію та історію й підготував дисертацію «Джерела Штрабо з історії його часу». Потім він продовжував студії у Віденському університеті, а з осені 1893 р. розпочав свою діяльність в Сараєво, спочатку як викладач гімназії, потім керівник античної колекції Боснійсько-Герцоговинського національного музею. Хоча Пач й студіював історію, але його наукові дослідження в цей час були зосереджені на археології. Однак його не задовольняла діяльність археолога й наукового співробітника музею й в 1904 р. він організував Боснійсько-Герцоговинський інститут досліджень Балкан (Балканознавства), який невдовзі перетворився на важливий центр досліджень Південно-Східної Європи. Після закінчення війни національний уряд Боснії та Герцоговини в грудні 1918 р. заклав інститут, що в значній мірі й спричинило переїзд Пача до Відня [1, s.157]. В 1921 р. він був обраний ординарним професором слов'янської історії та античності семінару слов'янської філології Віденського університету. Одночасно з цим він почав перейматись розбудовою Інституту Балканістики у Вищій школі світової торгівлі. В 1924 р. його було обрано членом-кореспондентом Австрійської академії наук, а в 1928 р. він став дійсним членом, в 1926-27 рр. був деканом філософського факультету Віденського університету [7, s.189].

Вихідними пунктами в його викладацькій діяльності у Віденському університеті були етнографія і античність а також рання історія слов'янських народів та історія південних слов'ян в середньовіччя й ранній новий час, а також великий курс оглядових лекцій з історії Балканського півострову. Лише зрид-

ка він детально розглядав період після 1718 р. Пач продовжив традиції Іречека, наукові й викладацькі інтереси якого також були зосереджені на історії Балкан та південних слов'ян [7, s.196]. У 1925 р. було видано його праці з народознавства Південно-Східної Європи у 5 частинах [8], які свідчили про те, що Пач знайшов ідеальний союз між теорією й практикою, де він поєднав обширні результати польових досліджень з письмовими джерелами й інноваційною методологією [7, s.194].

За час роботи К. Пача у Віденському університеті 22 його студенти отримали докторський ступінь. За своїм національним складом це було доволі строкате товариство: четверо були родом з Галичини, троє з Австрії (в кордонах 1919 р.), двоє з Албанії й ще один албанець з Косово. По два дисертанти було з Долматії, Хорватії й по одному з Істрії, Трієста, Герцоговини, Сербії, Моравії, Німеччини, Румунії й з колишньої пруської частини Польщі. Серед них були Михайло Дініч (Mihailo Dinić), який у 1950 р. став ординарним професором середньовічної сербської історії в Белградському університеті, Карл Гйольнер (Karl Göllner), який займав керівну посаду в центрі Наукового товариства міста Германштадт й здобув наукове визнання як автор трьохтомної праці про Туреччину та Європу у XVI ст., які побачили світ у 1961-1978 рр. [1, s.164] Свої студії розпочинав у Карла Патча й Алекс Буда (Alex Buda), який після заснування в Албанії у 1957 р. університету очолив кафедру середньовічної історії Албанії, а в 1972 р. був обраний першим президентом новоствореної Албанської академії наук [1, s.165].

В 1934 р. Пач подав у відставку й вийшов на пенсію. Таким чином, посада професора слов'янської історії та античності й посада професора східноєвропейської історії у Віденському університеті стали вакантними, що викликало відповідну й разом з тим небезпечну реакцію міністерства фінансів, яке пропонувало з 1935 р., з метою економії взагалі ліквідувати семінар східноєвропейської історії. Це в певній мірі спровокувало не тільки пошуки наступного чільника семінару, а й дискусію щодо концепції східноєвропейської історії у Віденському університеті. Була створена спеціальна комісія, до якої увійшли історики, славісти, археологи, етнологи, філософи та ін. 22 листопада 1934 р. відбулося засідання комісії. Засідання відкрив історик Гейнріх Србік (Heinrich Srbik), який окрім іншого був ще й міністром у відставці та користувався великим авторитетом серед членів комісії. Він розпочав дебати й висловився щодо основного напрямку фаху: історія Росії й Польщі в новіший час, для південно-європейської історії можна запропонувати навчальне навантаження, оскільки К. Пач був ще персонально не замінений. Директор Інституту історії Ганс Гірш (Hans Hirsch) детально зупинився на важливих і загальних проблемах: 1) ситуація з слов'янською історією в старій Австрії і Відні: Іречек для південних слов'ян, Ойберсбергер для Росії. 2) Сьогодні становище склалось по іншому. Австрія не може більше проводити активну балканську політику, тому варто взяти до уваги ситуацію з національною самобутністю німців в слов'янському світі після світової війни, приділити увагу історії німецьких переселенців на Схід в новий час

та середньовіччя, також історію Чехії треба представити, особливо в середньовіччя, також історія Польщі, країн Балтики та народів Балкан мусить бути представлена. Вальтер Ляйч (Walter Leitsch) вважає, що при такому описі фаху Г. Гірш мав на увазі кандидатуру свого учня, професора Німецького університету в Празі Йозефа Пфітцнера (Josef Pfitzner) як наступника Обейсбергера. Тому також тут згадувалась історія Богемії. Це був перший випадок, коли в дискусії у Відні історія Чехії включалася до сфери фаху східноєвропейська історія [1, s.177-178]. На думку славіста Миколи Сергійовича Трубецького (N.S. Trubetzkoy), основна увага повинна бути зосереджена на історії Росії, насамперед, із-за значимості інституту та особливого інтересу у молодого покоління. Він відмітив і те, що зараз є мало дійсно підготовлених кандидатів. Можна прийняти до уваги тільки Й. Пфітцера та М. Вінклера (Martin Winkler). Історик Альфонс Допш (Alfons Dopsch) назвав ще кандидатуру Генріха Фелікса Шміда (Heinrich Felix Schmid). На що Г. Србік зазначив, що Г.-Ф. Шмід є визначним у своєму фаху, але з точки зору дослідницької сфери, в якій він є фахівцем, не зовсім підходить для чільника семінару східноєвропейської історії. Трубецький підсумував, що Шмід стоїть далеко від сфери фаху, оскільки переважно займається польською та чеською історією, а не історією Росії [1, s.177-178]. Г.-Ф. Шмід був професором слов'янської філології в університеті м. Грац. Ще в 1927 р. він разом з німецьким славістом Райнгольдом Траутманном опублікували програмні завдання німецької славістики. Вони наголошували на тісному зв'язку славістики й східноєвропейської історії й наполягали на тому, що славістика повинна перейматись не тільки мовою та літературою, а особливо також культурою, народознавством, всіма галузями історії, охоплювати історію права, господарства, соціальну історію. Вони критично висловлювались з приводу того, що німецькі дослідники історії Східної Європи майже виключно присвячують себе історії Росії, а історію Великого князівства Литовського, Чехії і південних слов'ян повністю ігнорують, також в істориків часто відсутні необхідні знання мов, щоб слов'яномовні історичні праці брати до уваги. Як найважливіше завдання славістики бачили вони в посередництві між німцями та слов'янами, щоб взаємне непорозуміння замінити дружніми переконаннями [9, s.71; 10, s.228]. Але в переважній більшості членів комісії було дещо інше бачення концепції східноєвропейських студій у Віденському університеті.

В кінцевому результаті зійшлись на кандидатурі Мартіна Вінклера, оскільки він добре знав внутрішнє життя Росії, слов'янські мови. Його кандидатуру підтримував також Г. Уберсбергер [1, s.178]. Мартін Вінклер народився в 1893 р. в Лейпцигу, вищу освіту здобував в Страсбурзькому університеті. З початком Першої світової війни був призваний на військову службу. Спочатку воював на Західному фронті, а восени 1915 р. був переведений на Східний фронт, де в результаті поранення втратив праву руку, а на лівій – половину мізинця та великого й безіменного пальців. Оскільки після такого поранення займатись археологією в Єгипті він не міг, то вирішив займатись

історією Росії. Це його рішення було доволі критично сприйняте дядьком Вінклера Вальтером Гоецом (Walter Hoetzl), який був директором Інституту культури й універсальної історії в Лейпцигу, що брав свої початки від Лампрехта. Перш за все в своїх обширних історичних інтересах Вінклер слідував за концепцією орієнтованою культурної історії К. Лампрехта [11, s.200-201]. В 1920 р. він під керівництвом Карла Штеліна (Karl Stählin) захистив дисертацію про дослідження історії Росії Августом Людвігом фон Шльоцером, а в 1923 р. отримав навчальне навантаження в університеті м. Кенігсберг й через два роки захистив габілітацію з російської духовної історії XIX ст. [12, s.80]. За період своєї роботи в Кенігсберзі він мав 9 багатомісячних поїздок до Радянського Союзу й побував у найрізноманітніших куточках країни від Півночі до Вірменії, де налагодив контакти з селянами, ремісниками, реставраторами ікон, майстрами дерев'яної скульптури та істориками Платоновим й Лихачовим [6, s.199]. Зібрав чималу колекцію православних ікон, різноманітних сувенірів, амулетів та чудову бібліотеку. Звичайно це сприяло його глибокій обізнаності з історією російської культури. У Віденському університеті Вінклер мав невелике годинне навантаження й читав лекції виключно з історії Росії [11, s.210].

Поряд з М. Вінклером на семінарі східноєвропейської історії працював також Алоїз Хаек (Alois Hajek), який народився в Моравії в сім'ї директора німецької народної чоловічої школи. Вищу освіту здобув у Віденському університеті, де мав студії

спочатку у Г. Ойберсбергера, а пізніше у К. Іречека. В 1912 р. він закінчив роботу над дисертацією «Сербія під австрійським правлінням після падіння Белграда у 1717 р.». З 1919 р. працював асистентом на семінарі східноєвропейської історії й в основному переймався справами бібліотеки, в 1924 р. захистив габілітацію з історії Болгарії під час турецького панування [13, s.165-170] і отримав посаду приват-доцента семінару східноєвропейської історії, але активно науковою роботою не займався й майже не публікувався. З 1935 р. обіймав посаду екстраординарного професора східноєвропейської історії й мав незначну кількість лекцій з історії Балкан. У 1939 р. після відставки Вінклера очолив семінар східноєвропейської історії [13, s.181], але після Аншлюсу Австрії східноєвропейські історичні дослідження мусили розвиватись у відповідності з потребами Третього Рейху.

Отже, після Першої світової війни центром східноєвропейських студій в Австрії залишався Віденський університет. Географічно «Східна Європа» співпадала з довоєнними уявленнями, хоча в дискусіях все більше ставилось питання про включення в сферу фаху східноєвропейська історія й колишніх земель Габсбурзької імперії. Також все більше спостерігалось домінування інтересу до історії Росії, але, якщо в лекціях і дослідженнях Ганса Уберсбергера вона відігравала роль основної суперниці Габсбургів на східноєвропейському просторі й була відповідальна за розв'язання Першої світової війни, то в лекціях Мартіна Вінклера вона поставала як країна з доволі самобутньою культурою.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Leitsch W., Stoy M. Das Seminar für osteuropäische Geschichte der Universität Wien 1907-1948. – Wien; Köln; Graz, 1983.
2. Ivanišević A., Schmitt O. Josef Konstantin Jireček (1854-1918) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
3. Иречек К. История болгар / Пер. Ф.К. Брун, В.Л. Палаузов. – Одесса, 1878.
4. Supan A., Wakounig M. Hans Uebersberger (1877-1962) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
5. Каппелер А. Дисертанти з України на семінарі зі східноєвропейської історії у Віденському університеті (1907-1945 рр.) // Австрія і Україна у контексті європейської інтеграції і співробітництва: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Відень – Київ, 2005. – С. 122-134.
6. Voigt G. Russland in der deutschen Geschichtsschreibung: 1943-1945. – Berlin, 1994.
7. Haselsteiner H. Karl Patsch (1865-1945) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
8. Carl Patsch Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. 5 Teile // Österreichische Akademie der Wissenschaften. Anzeiger. Philosophisch-historische Klasse. – Wien, 1925.
9. Schmid H.F.; Trautmann R. Wesen und Aufgaben der deutschen Slavistik. Ein Programm. – Leipzig, 1927.
10. Kappeler A. Osteuropäische Geschichte // Aufriss der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Raume. – Stuttgart, 2001.
11. Augustynowicz Ch. Martin Winkler (1893-1982) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.
12. Camphausen G. Die wissenschaftliche historische Rußlandforschung im Dritten Reich 1933-1945, Frankfurt a. M. [u.a.] 1990.
13. Schwarz I. Alois Hajek (1889-1966) // Osteuropäische Geschichte in Wien. 100 Jahre Forschung und Lehre an der Universität. – Innsbruck, Wien, Bozen, 2007.

РЕЦЕНЗЕНТ:

В.М. Дарієнко – д.і.н., професор, Херсонський емоційно-правовий інститут

© П.І. Барвінська

Стаття надійшла до редакції 27.04.09

СПРОБИ СИСТЕМАТИЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧИХ МАТЕРІАЛІВ ПО ПАМ'ЯТКАХ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ 60-80-х РОКІВ ХХ ст.

Стаття присвячена історії збору та систематизації матеріалів за пам'ятками історії та культури Одеської області, що відбувалися впродовж 60-80-х рр. ХХ ст. Розглянута історія формування переліку пам'яток історії та культури Одеської області, виявлено, що видання «Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область» та підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» стали основними етапами формування переліку пам'яток історії та культури Одеської області. Визначені досягнення і недоліки в роботі редакційних колегій цих видань та значення їх роботи для розвитку справи охорони пам'яток регіону. Проаналізована взаємодія між різними учасниками процесу збору та систематизації матеріалів за пам'ятками історії та культури і видання результатів досліджень. Також визначено, що завдяки співпраці фахівців-науковців та аматорів робота збору та систематизації матеріалів по пам'яткам історії та культури було сформовано вичерпний, на той час, перелік пам'яток історії та культури Одеської області.

Ключові слова: наукові та освітні установи, пам'ятки історії та культури, вивчення та дослідження пам'яток, Одеська область.

Статья посвящена истории сбора и систематизации материалов по памятникам истории и культуры Одесской области, которые происходили в течение 60-80-х гг. ХХ ст. Рассмотрена история формирования перечня памятников истории и культуры Одесской области, установлено, что издание «Истории городов и сел Украинской ССР. Одесская область» и подготовка «Свода достопримечательностей истории и культуры Украины» стали основными этапами формирования перечня памятников истории и культуры Одесской области. Определены достижения и недостатки в работе редакционных коллегий этих изданий и значение их работы для развития дела охраны памятников региона. Проанализировано взаимодействие между разными участниками процесса сбора и систематизации материалов по достопримечательностям истории и культуры и результатам исследований. Также определено, что благодаря сотрудничеству научных специалистов-работников и любителей работа по сбору и систематизации материалов, был сформирован исчерпывающий, на то время, перечень памятников истории и культуры Одесской области.

Ключевые слова: научные и образовательные учреждения, памятники истории и культуры, изучения и исследование достопримечательностей, Одесская область.

Article is devoted history of gathering and ordering of materials on monuments of history and culture of the Odesa area which occurred within 60-80th XX c. The history of formation of the list of monuments of history and culture of the Odesa area, within 60-80th XX c. is considered. It is revealed that the edition «Stories of cities and villages of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. The Odesa area» and preparation «The Arch of sights of history and culture of Ukraine» became the basic stages of formation of the list of monuments of history and culture of the Odesa area. Achievements and lacks of work of editorial boards of these editions and value of their work for development of business of protection of monuments of region are defined. Interaction between different participants of process of gathering and ordering of materials on history and culture monuments and results of researches is analysed. Also it is certain that thanks to cooperation of scientific experts-workers and fans work on gathering and ordering of materials, has been generated settling, for that time, the list of monuments of history and culture of the Odesa area.

Key words: scientific and educational establishments, sights of history and culture, studies and research of sights, Odesa area.

Серед актуальних завдань духовного відродження України невідкладно постає проблема збереження національної культурної спадщини і зокрема, пам'яток південно-західного регіону України – сучасної Одеської області, що уособлюють багатотисячолітній досвід, традиції, побут та культуру населення цієї території. Збереження пам'яток можливо за умови побудови системи, яка б складалась з усіх необхідних для її існування елементів, охоплювала б всі існуючі засоби та поставила собі за мету

збереження пам'яток історії та культури. Для побудови сучасної ефективної системи збереження пам'яток історії та культури в регіоні, досить важливим є дослідження історії формування переліків пам'яток історії та культури Одеської області. Досить цікавим є вивчення етапів формування краєзнавчих матеріалів та переліків пам'яток історії та культури, дослідження випадків залучення архівних матеріалів та їх питома вага у загалі матеріалів, з яких формувалися переліки пам'яток області.

Помітним явищем у науковому і культурному житті України 60-70-х рр. XX ст. і водночас могутнім стимулом розвитку історичного краєзнавства в країні стала підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» – фундаментальної наукової праці, що започаткувала новий напрям в історіографії. Як відомо, ще на початку 1930-х рр. значний розголос в Україні мав заклик письменника і громадського діяча М. Горького до написання і видання нарисів з історії міст і сіл, а також фабрик і заводів. Втїлити цей задум у життя в повному обсязі тоді не поталанило, але у повоєнний час в Україні окреслилася тенденція до зростання кількості й наукового рівня видань цього типу, у написанні яких брали участь викладачі вузів, вчителі, співробітники музеїв, бібліотек та архівів тощо.

На початку 1960-х рр. почалося розгортання краєзнавчого руху і в середовищі наукової інтелігенції народилася думка про підготовку багатотомного енциклопедичного видання «Історія міст і сіл Української РСР», речником якої став П. Тронько – на той час заступник голови Ради Міністрів УРСР [1]. У травні 1962 р. ініціативу схвалив ЦК Компартії України, прийнявши з цього приводу спеціальне рішення. Для керівництва підготовкою видання, що здійснювалось на громадських засадах, було створено головну редакційну колегію на чолі з П. Троньком. Відповідальність за підготовку окремих томів покладалась на керівництво роботою на місцях, для чого, в його складі було створено окремий відділ історії міст і сіл під керівництвом О. Парасунька, а згодом І. Слабеева, а головна редакція Української Радянської Енциклопедії – наукове редагування усіх томів [2].

Праця дістала високу оцінку наукової громадськості як в нашій країні, так і далеко за її межами. До цього часу це видання не має свого аналогу у світовій практиці, хоча минуло вже більше чверті століття. На сторінках 26-томного видання на основі величезної джерельної бази дано оцінку суспільним явищам і подіям в історії міст і сіл країни з найдавніших часів до 60-х рр. XX ст. Тисячі авторів – професійних істориків, краєзнавців-аматорів – брали участь в її створенні. Загальний обсяг цієї титанічної праці становив 2 360 авторських аркушів, у томах вміщено 1 340 статей з історії обласних і районних центрів та інших найбільш значних населених пунктів, 8 319 статей про всі селища міського типу і центри сільських рад, вміщено понад 9 тисяч ілюстрацій.

Загалом, багаторічну роботу щодо підготовки «Історії міст і сіл УРСР» і, зокрема, тому, присвяченого Одеській області, можна поділити умовно на кілька етапів. Перший з них організаційно-підготовчий охоплював 1962-1964 рр. Влітку 1962 р. Одеській обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет створили обласну редколегію цього видання, до якої увійшли секретар обласного комітету КП України Л. Гладка (голова редколегії), завідувач відділу пропаганди і агітації обласного комітету Л. Ануфрієв, завідувач Державного архіву Одеської області І. Хіоні, а також наукові працівники і викладачі Одеського державного університету ім. І. Мечникова (І. Головка, П. Воробей, В. Загоруйко,

С. Ковбасюк, П. Некрасов, В. Немченко), Одеського політехнічного та Одеського педагогічного інститутів (П. Лопата, С. Мельник), Одеського вищого інженерно-морського училища, Одеського технологічного інституту ім. М. Ломоносова, Одеського інституту інженерів морського флоту, Одеського інженерно-будівельного інституту, Одеського сільськогосподарського інституту, Одеського медичного інституту ім. М. Пирогова (М. Дихан), Одеського електротехнічного інституту зв'язку ім. О. Попова та Одеського інституту народного господарства (А. Гуляк, С. Боровой).

У виявленні та збиранні документів та матеріалів багато зусиль доклали вчителі, працівники культосвітніх установ, краєзнавці, журналісти та інші керівники обласних установ та організацій [3]. В усіх районах області було створено редакційні комісії, в населених пунктах укомплектовані авторські групи, при обласній редколегії створено робочі групи для редагування нарисів. Під керівництвом обласної редколегії працювало 25 районних комісій та близько 350 робочих груп, які підготували первинні матеріали для нарисів і довідок про історію населених пунктів.

На першому етапі обласна редакційна колегія за постановою головної редакційної колегії склала списки населених пунктів і визначила обсяг статей, адже збирання матеріалів для тому треба було закінчити до 1 січня 1964 р., а редагування і підготовку до друку – не пізніше 1 січня 1965 р. Для того, поряд зі збором матеріалів, одночасно організовувалися написання, рецензування і літературна обробка статей і обговорення їх широкою громадськістю.

Одночасно проводилася значна робота вченими щодо збирання документів та матеріалів з історії міст і сіл Одещини. При районних, міських комісіях було створено на громадських засадах групу консультантів для подання необхідної методичної допомоги авторам-збирачам. Аналіз архівних документів показує, що до листопада 1963 р. було підготовлено перелік орієнтованих тем, фото населених пунктів, визначних споруд, пам'ятників, а також фото видатних діячів науки і культури, героїв Радянського Союзу, і героїв Соціалістичної праці для ілюстрування тому. Головна редакційна колегія звертала особливу увагу районних і міських комісій на якість зібраних матеріалів, постійно нагадуючи, що основним джерелом для написання нарисів про населені пункти повинні бути документальні матеріали, наукова та краєзнавча література, а також спогади, фольклорні та етнографічні матеріали, дані топоніміки тощо [4].

За постановою Одеського обкому КПУ у жовтні 1964 р. для своєчасної і якісної підготовки історичних нарисів, економічних і географічних матеріалів з історії населених пунктів Одеської області було створено групи наукових редакторів у такому складі: О. Алешкін, В. Галяс, М. Нудель (Одеський державний університет ім. І. Мечникова), А. Коциевський, М. Савицький, І. Ланда (Одеський державний історико-краєзнавчий музей), С. Боярський (Одеський державний політехнічний інститут), А. Родичев (Одеський державний кредитно-економічний інститут) та інші. В березні 1967 р. була створена науково-редакційна група у скла-

ді: Н. Чижевського (доцент Одеського інституту зв'язку ім. Попова), П. Шамиша (кореспондент одеської обласної газети «Знамя коммунизма»), М. Рубина (редактор Одеського обласного комітету радіомовлення і телебачення), Р. Синельникова (редактор Одеської студії телебачення), Л. Чутель (науковий співробітник Одеського державного історико-краєзнавчого музею) [5].

Співробітниками Одеського історико-краєзнавчого музею була створена хроніка революційних подій, які відбувалися у краї з 1900-1917 рр., для написання історії багатьох сіл до видання «Історії міст і сіл Одеської області», а також були опубліковані наукові праці з революційного руху та героїчній обороні міста і краю [6]. Наукові співробітники К. Ревенко, І. Бережної, Н. Пельц, М. Савицький, А. Коциєвський брали участь у написанні та рецензуванні історії міст і сіл Одеської області, у проведенні паспортизації пам'яток культури Оदेशчини [7].

Діяльність Одеської обласної редакційної колегії постійно перебувала в полі зору Головної редакційної колегії видання, про що свідчать листування членів редколегії. Так, голова Головної редакційної колегії П. Тронько в листах до Л. Гладкій – голови редакційної колегії тому «Одеська область» звертався з порадами та рекомендаціями щодо написання нарисів, роботі районних комісій, термінів виконання завдань, які були покладені на обласну редколегію [8]. В цей період у Державному архіві Одеської області, Одеській науковій бібліотеці ім. В. Леніна тривала робота щодо створення картотеки матеріалів з історії населених пунктів, які виконували автори-дослідники.

Одночасно з цим, Головна редакційна колегія рекомендувала всім редколегіям томів проводити обласні та районні наради авторських колективів з питань написання нарисів і довідок, зміцнювати робочі групи висококваліфікованими фахівцями, частіше проводити обговорення текстів у трудових колективах. З метою проведення мовного аналізу та редагування матеріалів утворювати при обласних редколегіях редакції за участю висококваліфікованих спеціалістів, уважніше ставитися до зауважень, висловлених відповідним підрозділом Інституту історії АН України [8]. Значну методичну допомогу надавала головна редколегія, яка розіслала на місця «Методичні вказівки для авторських колективів, комісій та редакційних колегій, рецензентів та редакторів томів «Історії міст і сіл Української РСР» та «Редакційні настанови авторам і редакторам нарисів та довідок до «Історії міст і сіл Української РСР», що стали справжнім путівником у подальшій підготовці текстів [9].

Однак, у цій роботі були серйозні недоліки. У протоколах засідань обласної редколегії наголошувалося на тому, що якість зібраних матеріалів не завжди відповідала вимогам до змісту нарисів, окремі періоди з історії населених пунктів області не були підтверджені документами, часом бракувало посилань на використані джерела. Надто повільно здійснювалось рецензування та редагування нарисів. Аналіз архівних документів показує, що робота щодо підготовки до видання тому мала ідеологічне спрямування.

Так, особливу увагу привернув той факт, що в «ряді випадків приділена недостатня увага висвітленню історії радянського періоду і, навпаки, має місце надмірне захоплення викладом історичних подій далекого минулого». Авторам постійно нагадували про те, що основне завдання «Історії міст і сіл Української РСР» – «це висвітлення на конкретних прикладах тих соціалістичних перетворень, що сталися у містах і селах республіки за 50 років радянської влади. Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду – висвітленню громадянської війни, індустріалізації і колективізації, героїки українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудові народного господарства в повоєнні роки, виконанню грандіозних планів комуністичного будівництва» [9].

Наступний етап роботи над цим виданням тривав з 1965 по 1967 рр. Внаслідок проведеної організаційної та науково-методичної роботи обласної редколегії у липні 1965 р. перший варіант тому «Одеська область» було надано на розгляд Головної редакційної колегії УРСР. Після рецензування том було повернено обласній редколегії для корінного доопрацювання змісту. Водночас вказувалося на незадовільний склад ілюстративних матеріалів. У кожен обласну редакцію надійшов макет тому «Харківська область», на прикладі якого і повинна була продовжуватися робота щодо створення власного видання [9].

Провідну роль у рецензуванні матеріалів, їх науковому доопрацюванні і редагуванні відіграли вчені Одеського державного університету ім. І. Мечникова – А. Бачинський, П. Воробей, П. Каришковський, С. Ковбасюк, П. Некрасов, З. Першина, М. Раковський, С. Цвілюк, П. Чухрій та ін. Проте, як свідчать документи, персональний склад авторського колективу, обласної редколегії, міських і районних комісій залишався нестабільним, що постійно ускладнювало підготовку тому. З 1967 р. редколегія посилила роботу, змінивши деякий склад учасників авторського колективу, тим самим, робота продовжувалась і стала більш якісною і ефективнішою. Після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області на початку 1969 р. за наказом обласної редколегії відбувся розподіл обов'язків членів редколегії щодо вчитки гранок.

На історичному факультеті Одеського університету ім. І. Мечникова була розгорнута робота щодо активізації вивчення історії краю студентством, оскільки вчителям історії належала значна роль в історико-краєзнавчій роботі на місцях. Розроблялися історико-краєзнавчі спецкурси, розширялися зв'язки з історико-краєзнавчими музеями і архівами, переглядалася тематика студентських наукових гуртків, курсових і дипломних робіт. Викладачами університету були науково опрацьовані нариси з історії міст Балти, Ізмаїлу, Кілії, Рені, а також Білгород-Дністровського, Березівського, Миколаївського та інших районів.

Архівні документи свідчать, що при написанні тому було досліджено велику кількість документів і періодичних видань, історичних праць, широко використано матеріали центральних, республіканських і місцевих архівів, у т. ч. Державного архіву Одеської

області та його філіалу в м. Ізмаїлі. Так, впродовж 1963-1967 рр., займаючись польовим виявленням документальних матеріалів з історії міст і сіл, наукові співробітники Державного архіву Одеської області розробили 75 тис. справ і склали 16 855 тематичних карток, з яких був створений спеціальний географічний каталог. Після завершення роботи щодо підготовки видання тому «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область» матеріали обласної редколегії надійшли на зберігання до Державного архіву Одеської області. Там вони пройшли повний комплекс науково-технічної обробки і склали архівний фонд «Обласна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР. Одеська область»» (ф.Р-7386) кількістю 593 справи. Матеріали цього фонду представляють собою цінну джерельну базу для спеціалістів різних історичних дисциплін, краєзнавців, які й сьогодні ними широко користуються [10].

Завдяки написанню «Історії міст і сіл УРСР» вперше всі міста, селища і численні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Одним з напрямів досліджень з місцевої історії в цей час було створення коротких історико-краєзнавчих нарисів про окремі населені пункти. Тут слід відзначити видання окремих нарисів про Одесу, Білгород-Дністровський, Кілію, Вилкове, Балту, Ізмаїл, Татарбунари та ін. [11-17].

Значна робота при підготовці тому вимагала створення бази документальних джерел, літератури, різноманітних друкованих матеріалів про населені пункти області і забезпечення авторів нарисів бібліографічною інформацією. Це завдання було покладено на бібліотеки області, й дало надзвичайно позитивні результати для бібліотечного краєзнавства. По-перше, було виявлено і взято на облік багато друкованих матеріалів про населені пункти, райони. У більшості бібліотек були створені або значно поповнені краєзнавчі довідково-бібліографічні апарати. По-друге, розгорнулася інтенсивна робота з формування фондів краєзнавчої літератури, комплектування бібліотек аудіовізуальними матеріалами краєзнавчого змісту, плакатами, афішами, фотографіями, а також рукописами, зокрема спогадів старожилів, учасників і очевидців історичних подій, щоденниками, листами. По-третє, виробились певні організаційні форми, з'явилась координація в інформаційно-бібліографічному обслуговуванні з питань краєзнавства, в методичному керівництві і наданні практичної допомоги бібліотечним працівникам.

Прикладом цього було створення унікального довідкового апарату – «Зведеної картотеки матеріалів з історії міст і сіл УРСР» в Державній історичній бібліотеці України. В роботі над нею брали участь і бібліотеки Одеської області. По-четверте, найважливішим результатом стало створення джерельної та бібліографічної бази, були набуті навички роботи з краєзнавчою літературою, які дозволили працівникам Одеських бібліотек розгорнути її пропаганду, залучити до краєзнавчих досліджень широкі верстви населення.

За загальним координаційним планом у 1963-1964 рр. співробітники Одеської обласної бібліоте-

ки ім. В. Леніна брали участь у виявленні матеріалів для зведеної картотеки з історії міст і сіл УРСР. В процесі цієї роботи краєзнавча картотека поповнилася великою кількістю матеріалів, головним чином дожовтневого періоду. До картотеки було додано більш як 2 100 бібліографічних описів на книги і статті з журналів, газет та наукових збірників. На основі картотеки був підготовлений бібліографічний покажчик з історії Одеси за 1955-1963 рр., до якого включено 2 000 назв, виявлено понад 6 400 назв друкованих матеріалів до зведеної бібліографічної картотеки з історії міст і сіл УРСР [18].

Значну допомогу авторам тому надали Державна історична бібліотека УРСР, Одеська наукова бібліотека ім. О. Горького, Одеський краєзнавчий та Одеський археологічний музеї. Головна редакційна колегія критично оцінила роботу обласної редколегії, авторського колективу тому «Одеська область». Було відзначено значний внесок у підготовку видання вченого Одеського державного університету ім. І. Мечникова А. Бачинського, відповідального секретаря тому С. Цвілюка, працівників Державного архіву Одеської області Л. Воскобойникову, Ж. Чепик, працівників Одеської наукової бібліотеки ім. М. Горького С. Дзюбину, Г. Каширина, Л. Лялікову та ін. Їх напружена праця не була марною, вже в листопаді 1967 р., внаслідок висновків членів редколегії і представників інституту історії АН УРСР, підготовлений том «Одеська область» було рекомендовано до друку [19].

Почався заключний етап підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР», який припав на 1968-1969 рр. Основний зміст його полягав у остаточному доопрацюванні та науковому редагуванні текстів, організації власне видавничого процесу [20]. У лютому 1968 р. після завершення роботи над рукописом історії міст і сіл Одеської області її запустили у виробництво, почали створюватися гранки книги. І вже у 1969 р. вийшов у світ том «Історії міст і сіл Української РСР», присвячений Одеській області накладом 15 тис. примірників [21]. У томі «Одеська область» вміщено 62 нариси про міста, районні центри селищних і сільських рад. У нарисах і довідках подано відомості про час заснування того чи іншого населеного пункту, первісні населення на його території, походження назви, важливі історичні події тощо. Також у томі знаходяться дані про географічне розташування населеного пункту, про шляхи, що проходять через нього, про кількість населення, економіку, культуру, освіту, охорону здоров'я, про історичні та культурні пам'ятки.

Підсумки роботи краєзнавців України було підбито на Всесоюзній науковій конференції «Про досвід написання історії міст і сіл, фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів СРСР», що відбулась у Києві в травні 1972 р.

У ній взяла участь і представницька делегація Одеської області, що складалася з 12 осіб – авторів і керівників обласної редколегії. На конференції опубліковані томи «Історії міст і сіл Української РСР» і

взагалі проект дістали високу оцінку провідних фахівців [22].

Враховуючи важливе наукове і політичне значення цієї багатотомної праці, ЦК Компартії України визнав за необхідне перевидати низку томів «Історії міст і сіл Української РСР» російською мовою з урахуванням критичних зауважень читачів і новітніх досягнень історичної науки [23]. Слід погодитися з дослідником А. Каньосою, який виділяв четвертий етап підготовки «Історії міст і сіл Української РСР», адже йшлося не про механічний переклад текстів, а про їх поглиблене доопрацювання, пошук нових документів та матеріалів [24]. У цей період знову було використано вже апробовані механізми підготовки нарисів та довідок, змінився склад обласної редколегії. Авторський колектив і обласна редколегія, з одного боку, прагнули доповнити джерельну базу видання за рахунок нововиявлених документів і матеріалів, а з іншого – відобразити у книзі зміни, що відбулися у житті області впродовж останнього десятиліття. Перше завдання реалізовувалось шляхом відряджень дослідників до архівів і бібліотек Києва, Москви, Ленінграда та інших міст, друге – за допомогою інформації, яку готували місцеві органи влади, керівники підприємств, установ та організацій [25].

У 1978 р. друге, російськомовне видання тому «Історії міст і сіл України. Одеська область» з'явилося на полицях книгарень і бібліотек, причому 15-тисячний тираж було досить швидко реалізовано, що засвідчило значний попит на краєзнавчу літературу. У порівнянні з першим виданням помітно збільшився обсяг книги і значно зміцнилися джерельна база – список використаних джерел та літератури налічував понад 2,6 тис. найменувань. Поліпшилось поліграфічне оформлення тому, суттєво оновлено і урізноманітнено ілюстративний матеріал.

«Історія міст і сіл Української РСР», спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. На жаль, як зазначав академік П. Тронько, видання мало недоліки, які притаманні були на той час всій історичній науці. «Не завжди ми вміли унікальні в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення» [26]. Але в той же час завдяки написанню тому «Одеська область» і взагалі 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» вперше всі міста, селища і численні села України від тоді мали свою біографію, в якій зафіксовані основні історичні етапи їх розвитку. Підготовка історії міст і сіл значно активізувала діяльність різних установ, організацій, сприяла розширенню і зміцненню контактів між вищими навчальними закладами, архівами, музеями, бібліотеками, а також підняла історичне краєзнавство на вищий рівень розвитку.

Менш щасливою і значно складнішою виявилась доля іншого краєзнавчого проекту – «Зводу пам'яток історії і культури Української РСР», що розглядався як складова частина всеохоплюючого загальносоюзного видання. У 1980-х рр. спостерігалася значна увага адміністративно-командних кіл щодо охорони і збереження історико-культурного доробку українського народу.

Важливим кроком щодо поліпшення охорони історико-культурної спадщини, її раціонального використання, була підготовка до видання багатотомного «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР». Він мав дати цілісну картину культурної спадщини народів СРСР і водночас стати офіційним документом з переліком всіх пам'яток, які повинні охоронятися державою незалежно від того, чи перебували вони досі на обліку, чи ні. Процес підготовки томів Зводу, в якому брали участь співробітники наукових установ різноманітних профілів, державних органів, громадськість, сприяв поглибленню теоретичних основ пам'ятокознавства, приверненню уваги громадськості до проблем охорони пам'яток, наведенню порядку в їх обліку, уточненню даних про них. Складовою частиною «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» виступав і «Звід пам'яток історії та культури Української РСР», в який повинні були увійти всі нерухомі пам'ятки – археологічні, історичні, архітектурні, містобудівництва, мистецтва.

У республіці на той час вже був нагромаджений певний досвід роботи у справі охорони та збереження пам'яток. В Україні підготовча робота до написання Зводу розпочалася 1972 р. загальною паспортизацією пам'яток історії та культури, яка, однак, здійснювалася повільно і неповно.

Лише після відповідного рішення уряду України у 1982 р. було зроблено перші кроки щодо підготовки Зводу пам'яток. У 1983 р. почала діяти Головна редакційна колегія, а згодом – обласні редколегії. Структурно Звід мав бути побудований за географічними принципом – кожна область готувала відповідний том. Першою спробою узагальнення багаторічної роботи фахівців, краєзнавців стало видання каталогу-довідника «Пам'ятки історії та культури Української РСР» (1987), підготовленого співробітниками відділу історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії АН УРСР спільно з науковцями Інституту археології АН УРСР, працівниками Міністерства культури і Держбуду УРСР. У ньому були вміщені відомості понад 70 тисяч пам'яток історії, археології, архітектури та мистецтва, які знаходилися під охороною держави [25].

Значних зусиль для підготовки томів Зводу доклали фахівці наукових установ і, насамперед, інститутів історії України та археології АН України. Зокрема, йдеться про відділ історико-краєзнавчих досліджень Інституту історії України АН України, який спільно з іншими установами підготував дев'ять збірників наукових статей про історико-культурну спадщину окремих областей та м. Києва [27-29]. У них розглядалися питання історії становлення пам'яток охоронної справи в окремих регіонах України, характеризувалася джерельна база вивчення історико-культурної спадщини, аналізувався стан дослідження та обліку пам'яток археології, історії, архітектури та містобудування, монументального мистецтва, наводився опис окремих цінних об'єктів.

Для узагальнення проведених досліджень була розпочата підготовка Зводу пам'яток історії і культури УРСР по Одеській області, як і по всіх областях республіки. За районами Одеської області були закріплені кафедри історії вищих навчальних закладів міста. Вся дослідницька діяльність щодо виявлення і кла-

сифікації пам'ятників, що проводилася викладачами кафедр історії, була оформлена «Технічним завданням на науково-дослідницьку роботу щодо підготовки матеріалів для історичного розділу тому «Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР по Одеській області». Цей вид досліджень було внесено до індивідуальних планів роботи викладачів вищих навчальних закладів і затверджено в якості держбюджетної теми. Колективи кафедр приступили до класифікації пам'ятників у районах області, виходячи з їх технічного стану та художньої цінності. По кожній пам'ятці та історичному факту була розгорнута пошукова робота. Ініціатива викладачів кафедр щодо встановлення імен загиблих у роки Другої світової війни активізувала діяльність краєзнавців у районах області [30].

У 1980-ті рр. вченими Одеси була проведена значна робота щодо каталогізації, опису та картографування археологічних пам'яток області у зв'язку з створенням республіканського Зводу пам'ятників історії і культури народів СРСР. Ця праця підбивала підсумки багатолітніх досліджень, які проводилися археологами і краєзнавцями Одещини. Координацію і наукове керівництво здійснював відділ археології Північно-Західного Причорномор'я Інституту археології АН УРСР, яким було підготовлено понад 1 700 статей з археології.

У процесі роботи з'ясувалося, що територія Одеської області у археологічному відношенні досліджена нерівномірно. У 1987 р. редколегія «Зводу» ухвалила рішення про необхідність додаткового вивчення одинадцяти найменш досліджених районів області, які розташовані у Буго-Дністровському межиріччі. Фінансування цих робіт взяла на себе Одеська обласна організація Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. Для їх проведення в Інституті археології АН УРСР була створена Буго-Дністровська експедиція.

Велику увагу приділялося також дослідженню відомих раніше пам'яток. Так, на ранньотрипільському поселенні Нестоїта II була зібрана багата колекція орнаментованої кераміки, кремнієвих виробів, залишки статуеток, а на поселенні епохи пізньої бронзи Флора – цінні матеріали перших століть н. е. На кургані у с. Федосєєвка на р. Тростянець було знайдено антропоморфну стелу ямної доби. Крім цього, Буго-Дністровською експедицією у 1988 р. було проведено охоронні розкопки пізньопалеолітичної стоянки Велика Аккаража. Отримані нові данні, які дозволяли з'ясувати вік пам'ятки, уточнити її культурно-історичну характеристику і палеоекологічні умови існування. За результатами розвідок у Котовському та Червоноокнянському районах було підготовлено 98 нових статей для «Зводу». Ще близько 50 статей написані за матеріалами розвідок у зонах будівництва зрошувальних систем у Дунай-Дністровському межиріччі. Отже, підсумки досліджень 1988 р. засвідчили перспективність продовження пошу-

кових робіт в Одеській області. Інтенсифікація археологічних розвідок була обумовлена не тільки науковими завданнями, а, головним чином, необхідністю отримання нових даних для проведення охоронних заходів з каталогізації, паспортизації та постановці на облік в місцевих Радах всіх археологічних пам'ятників області [30].

Створена у 1983 р., з метою підготовки одеського тому «Зводу», обласна редколегія досить вдало започаткувала цю роботу. Ця редколегія залучила зроблені ще впродовж 70-х рр. уніфіковані паспорти, у яких було взято на державний облік деякі пам'ятки, але невдовзі з'ясувалось, що чимало з них безнадійно застаріли. Крім того, тоді було виявлено значну кількість нових історико-культурних об'єктів, які не були належним чином паспортизовані.

Проте, масштаби, започаткованої на громадських засадах на Одещині, й в Україні в цілому, роботи виявились колосальними, що вимагало значних коштів і кваліфікованих виконавців, яких на місцях часом бракувало. Відставало від запланованих темпів і науково-методичне забезпечення – Методичні вказівки та Положення про обов'язки і відповідальних виконавців з'явилися лише в 1986 р. Проте, до кінця 80-х рр. було підготовлено рукописи томів харківських та чернігівських.

Редакційні колеги видань «Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область» та «Зводу пам'яток історії та культури України», поряд з державними органами і освітніми та науковими установами діяли на користь пам'яткоохоронної справи Одещини. І хоч епізодично – під час підготовки відповідних видань, але очолили процес систематизації, збору та аналізу інформації про пам'ятки історії та культури Одеської області. Їх роль у системі охорони пам'яток історії та культури не можна недооцінювати, бо завдяки ним значною мірою був досягнутий результат у протистоянні формалізованого підходу чиновників до формування переліків пам'яток та занадто скрупульозного наукового ставлення до історичних та культурних об'єктів.

Таким чином можна зазначити, що в 60-80-ті рр. завдяки титанічній роботі науковців, журналістів, літераторів та краєзнавців-аматорів було зібрано значний матеріал та залучено архівні матеріали по пам'ятках історії та культури Одещини і видано результати. Видання «Історії міст та сіл Української РСР. Одеська область» стало однією з перших спроб аналізу та систематизації краєзнавчих матеріалів, що можна вважати першим етапом на шляху до підготовки матеріалів переліку пам'яток історії та культури. Підготовка «Зводу пам'яток історії та культури України» є наступним етапом, впродовж якого на підставі раніше зібраних та виявлених у результаті польових досліджень останніх років матеріалів було сформовано вичерпний, на той час, перелік пам'яток історії та культури Одеської області.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горизонт «Одессики» // Моряк. – 1974. – № 24, 13 июля. – С. 11.
2. Тронько П., Скляренко Є. Основні підсумки і дальші завдання історико-краєзнавчих досліджень // Український історичний журнал. – 1979. – № 11. – С. 51-60.
3. Разгон А. Пути советского краеведения // История СССР. – 1967. – № 4. – С. 190-198.
4. Тіхвінський С. Завдання історичного краєзнавства // Пам'ятки України. – 1988. – № 1. – С. 52-54.

5. Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию г. Одессы (27-28 июня 1989 г.). – Одесса, 1989. – 176 с.
6. Одесский политехнический институт: Краткий исторический очерк (1918-1968) / Авт. сост. Е. Цымбал, В. Никулин. – К.: Изд-во Киевского ун-та, 1968. – 223 с.
7. Юрженко О., Першина З. В'язовський Г. Одеському університету – 100 років. – Одеса: Маяк, 1965. – 100 с.
8. Борьба трудящихся украинских Придунайских земель за социальное освобождение (1918-1940 гг.): Сборник документов и материалов. – Одесса: Маяк, 1967. – 328 с.
9. В огне гражданской войны (1918-1920): Сборник документов и материалов. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1962. – 503 с.
10. Гончаров А. Шел отряд по берегу. – Одесса: Одесское книжное издательство, 1963. – 22 с.
11. О мероприятиях по завершению работы над изданием «История городов и сел УССР. Одесская область» // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.2, арк.26.
12. Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР» 1963-1969 гг. // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.1, арк.71.
13. Довідка про створення групи наукових редакторів для завершення роботи над матеріалами щодо видання «Історії міст і сіл УРСР. Одеська область» // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.2, арк.16-18.
14. Довідка про діяльність Одеського історико-краєзнавчого музею за 1964-1965 рр. // ДАОО, ф.Р-6712, оп.1, спр.142, арк.35-37.
15. Справка о состоянии и мерах улучшения работы музеев и краеведческой работы в области // ДАОО, ф.Р-6712, оп.1, спр.142, арк.43-49.
16. Постановление и методические указания главной редакционной коллегии «Истории городов и сел. Украинской ССР». 1963-1969 // ДАОО, ф.Р-7386, оп.1, спр.1, арк.71.
17. Хіоні І. Участь одеського обласного держархіву в написанні «Історії міст і сіл УРСР» // Архіви України. – 1975. – № 3. – С. 54-56.
18. Ладвищенко Г. Місто, в якому ми живемо. – Одеса: Маяк, 1959. – 46 с.
19. Ключник О. Белгород-Днестровский. – Одесса: Маяк, 1960. – 98 с.
20. Кириллюк С. Измаил. Краткий исторический очерк. – Одесса: Маяк, 1961. – 75 с.
21. Травушкин В. Болград. Исторический очерк. – Одесса: Маяк, 1963. – 86 с.
22. Стряпкін П. Балта. Нарис. – Одеса: Маяк, 1968. – 110 с.
23. Град Р., Галяс В. Кілія: Нарис-Путівник. – Одеса: Маяк, 1968. – 95 с.
24. Бачинский А. Непокоренный Дунай. – Одесса: Маяк, 1985. – 144 с.
25. Методические указания главной редколлегии «Истории городов и сел УССР». 1975-1978 гг. // ДАОО, ф.Р-7386, оп.2, спр.1, арк.2-26.
26. Памятники истории и культуры УССР. Каталог-справочник. – К.: Наукова думка, 1987. – 736 с.
27. Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – 105 с.
28. Методика подготовки статей о памятниках истории и культуры. – К., 1988. – 76 с.
29. Гребцов В., Костусев А. Из опыта составления «Свода памятников истории и культуры народов СССР по Одесской области» // Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию Одессы. – Одесса, 1989. – С. 23-24.
30. Сапожников И. Археологические разведки для «Свода памятников истории и культуры Одесской области» в 1988 г. // Воспитание историей. Тезисы Первой областной историко-краеведческой научно-практической конференции, посвященной 200-летию Одессы. – Одесса, 1989. – С. 121-123.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили;

В.М. Дарієнко – д.і.н., професор, Херсонський емоційно-правовий інститут

© О.М. Присяжнюк

Стаття надійшла до редакції 03.04.09

PRZEGLĄD POLSKIEJ ORAZ ROSYJSKO I UKRAIŃSKOJĘZYCZNEJ LITERATURY DOTYCZĄCEJ DZIEJÓW KAMIEŃCA PODOLSKIEGO

В статті розглянуто стан польсько та україномовної літератури стосовно міста і пам'яток Кам'янець-Подільського, також літератури російськомовної, давньої та радянської. Автор піддав аналізу зміст досліджених публікацій та їх мериторичне значення. Вказано також на ті позиції, які, хоч і стосуються широко трактованої тематики кресів, містять інформацію щодо Кам'янца та розміщених на його теренах пам'яток, що свідчать про спільну польсько-українську історичну муніципалітетну і про історію колишньої Речі Посполитої.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, Річ Посполита, польська та українська історіографія.

В статье рассмотрено состояние польско и украиноязычной литературы относительно города и памятников Каменец-Подольского, также литературы русскоязычной, древней и советской. Автор проанализировал содержание исследованных публикаций и их мериторическое значение. Указано также на те позиции, которые, хотя и относятся к широко трактованной тематике окраин, содержат информацию о Каменце и размещенных на его территории памятниках, что свидетельствуют об общем польско-украинском прошлом и истории бывшей Речи Посполитой.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, Речь Посполитая, польская и украинская историография.

In the article it is considered the state of Polish and Ukrainian literature concerning the city and monuments of Kamenets-Podilsky, also literatures Russian, ancient and Soviet. The author analysed the content of the researched publications and their merhetorical value. It is also indicated those positions which, though belong to the widely interpreted subject of outskirts, contain information about Kamenets and monuments placed on its territory, that indicates the common Polish-Ukrainian past and history of former the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Key words: Kamenets-Podilsky, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Polish and Ukrainian historiography.

Dawne Kresy Wschodnie były wieloetnicznej oraz wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, choć dzisiaj już praktycznie w całości znajdują się poza obszarem państwa polskiego, to nadal posiadają jednak magnetyzujący urok i w dalszym ciągu wywierają ogromny wpływ na wyobraźnię części współczesnych Polaków. Budzą również swoistą nostalgię za przysłowiowym «*rajem utraconym*».

Stąd też wskutek przemian politycznych, które w tej części Europy nastąpiły po 1989 i 1991 r. daje się zauważyć wyraźny renesans zainteresowania Kresami Wschodnimi, głównie zaś Kresami Południowo-Wschodnimi, jakie niegdyś obejmowały należące do Korony województwo ruskie oraz Wołyń i Podole, a także ziemie ukraińskie. Efektem tego zjawiska, poza ożywionym płynącym z Polski na współczesną, niepodległą, Ukrainę, ruchem turystycznym, są również liczne publikacje, zarówno naukowe [1], jak i jeszcze chyba liczniejsze, popularnonaukowe [2], w tym także obcojęzyczne [3]. Dzięki nim współczesny Polak może poznać złożone i bogate dzieje polityczne [4], militarne [5] i społeczne [6], głównie dawnych, polskich Kresów Wschodnich, w tym Podola oraz leżącego tam miasta Kamieniec wraz z jego zabytkami.

Ta sama uwaga odnosi się również do licznych aspektów stosunków polsko-kozackich, które, poza innymi konsekwencjami, doprowadziły także do powstania wielu opartych o bolesne stereotypy historyczne wzajemnych uprzedzeń zauważalnych także dziś.

Nie należy też zapominać, że w czasach Rzeczypospolitej Obojga Narodów problem kozacki w istotny sposób determinował dzieje Kresów Południowo-Wschodnich, przyczyniając się, między innymi, do utraty na rzecz Turcji Podola wraz z Kamieńcem [7].

Ta obszerna już dzisiaj literatura umożliwia też poznanie pozostałych do naszych czasów na byłych Kresach Wschodnich materialnych śladów istnienia byłej tolerancyjnej dla swych mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów, świadczących o jej niegdysiejszej pozycji politycznej, a także o kondycji ekonomicznej [8] oraz o wspaniale rozwijającej się i różnicowanej kulturze wielu żyjących w niej niegdyś społeczności [9].

Zauważyć również należy, iż w historiografii polskiej, przynajmniej po części, jest to kontynuacja wcześniejszych badań naukowych, jakie prowadzono zarówno w XIX w. [10], oraz w okresie II Rzeczypospolitej [11], jak i, pomimo istniejących wtenczas znacznych oraz istotnych ograniczeń, również w PRL-u [12].

Jednym z wielu miejsc nierozzerwalnie związanych z burzliwymi dziejami potężnej niegdyś Rzeczypospolitej Obojga Narodów jest dawny Kamieniec, a współcześnie Kamieniec Podolski [13]. Pojawia się on na kartach prawie wszystkich pozycji dotyczących historii Kresów Południowo-Wschodnich. W czasach świetności szlacheckiej Rzeczypospolitej Kamieniec był najdalej na południowy-wschód wysuniętym miastem Korony. Stąd też jest niezwykle ważnym świadectwem dorobku cywilizacyjnego tego państwa. Ponadto poza istotnymi funkcjami ekonomicznymi i militarnymi pełnił również cały szereg innych ról, będąc choćby stolicą rozległego województwa podolskiego.

O nieprzeciętnych walorach estetycznych tego miejsca silnie oddziałujących również na wyobraźnię współczesnego człowieka, obok innych czynników, stanowiło też, i nadal stanowi, niezwykle położenie miasta oraz swoisty i wyraźnie odczuwalny *genius loci*. Oprócz tego dla świadomego swojej przeszłości Polaka oraz dla każdego innego współczesnego mieszkańca tej części Europy nie mniej istotne są również konotacje historyczne, a także literackie [14] związane z tym niegdysiejszym *Urbs Antemurale Christianitatis* [15].

Spowodowało to, że zarówno dawniej jak i w ostatnich latach powstał cały szereg poważniejszych opracowań oraz skromniejszych publikacji dotyczących wyłącznie tego miasta [16]. Warto więc dokładnie przyjrzeć się literaturze opisującej przeszłość oraz liczne zabytki kultury materialnej znajdujące się na terenie współczesnego Kamieńca, które pozostały po zamieszkujących go niegdyś mieszkańcach wieloetnicznej oraz wieloreligijnej i wielokulturowej Rzeczypospolitej.

Jako pierwszy wnikliwie dziejami Kamieńca począł interesować się dopiero jego mieszkaniec, z wykształcenia lekarz a z zamiłowania dziejopis, czyli Antoni Józef Rolle [17]. Był on także uznanym gawędziarzem oraz jednocześnie zasłużonym popularyzatorem przeszłości polskiego Podola. Najważniejszym dziełem tego autora jest trzypięciotomowa praca zatytułowana *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*, której dwa pierwsze tomy poświęcone zostały historii Kamieńca od momentu jego powstania aż do przejścia pod panowanie rosyjskie [18].

W pierwszym tomie tego napisanego z dużą swadą oraz barwnym językiem i składającego się z sześciu rozdziałów dzieła A.J. Rolle zajął się, między innymi, problemem polskiej kolonizacji na Podolu oraz procesem zagospodarowania tych ziem, w tym także samego Kamieńca, które miały miejsce pomiędzy XIV a XVIII w. Ponadto opisał on też sytuację polityczną w jakiej się znajdowało wtenczas Podole oraz istniejące tam w tym czasie zagrożenia ze strony Tatarów, Wołochów, Turków i Kozaków, w tym także kolejne, najważniejsze oblężenia miasta, na czele z tragicznymi wypadkami z sierpnia 1672 r. Następnie omówił też okres panowania tureckiego w mieście oraz tragiczny stan ekonomiczny Podola po jego powrocie do Korony w 1699 r. Poza tym zajął się również buntami, które jak chociażby «hajdamaczyzna» miały miejsce na Podolu w XVIII w. [19]. Oprócz tego istotną część tego tomu stanowi opis Kamieńca, zarówno miasta jak i twierdzy,

oraz jego struktury społecznej i ekonomicznej, a także problemów, z którymi borykano się w XVIII w.

W kolejnym natomiast tomie, w którym zdecydowanie dominuje historia społeczna miasta A.J. Rolle zajął się opisem dziejów fortyfikacji Kamieńca oraz ich modyfikacjom i modernizacjom, które miały miejsce na przestrzeni wieków, a także wojskową załogą stacjonującą na stałe w mieście. Innym poruszonym tam problemem są dzieje społeczności ormiańskiej mieszkającej w Kamieńcu oraz obiekty jej kultu. W podobny sposób została potraktowana także nie mniej ważna historia biskupstwa kamienieckiego oraz kamienieckiej katedry, która po dzień dzisiejszy jest powszechnie rozpoznawalnym elementem panoramy Kamieńca, a także przeszłość licznych zgromadzeń zakonnych, jakie za czasów Rzeczypospolitej Obojga Narodów miały w mieście swe siedziby.

Warto pamiętać, że przez niemal sto lat prace Józefa Antoniego Rolle były podstawowym źródłem wiedzy o Kamieńcu oraz, iż miały znaczący wpływ na twórczość części późniejszych autorów, którzy zajmowali się tą problematyką [20].

Kolejnym autorem, który w sposób systematyczny podjął tematykę dziejów Kamieńca był prawosławny duchowny J. Siecinskij [21], który, co jest wielce charakterystyczne, swoją książkę opublikował w 1895 r. z okazji hucznie obchodzonej setnej rocznicy wcielenia Podola do Rosji, przypadającej dwa lata wcześniej [22]. Swoją historię Kamieńca Podolskiego rozpoczął od omówienia dotychczasowej literatury zarówno polskiej, jak i tworzonej w języku rosyjskim. Następnie omówił dzieje miasta, dzieląc je na pięć rozdziałów obejmujących okresy panowania poszczególnych podmiotów politycznych, czyli na «litéwsko-ruski», «polski» i «turecki» oraz na kolejny okres «polski». Tę część pracy Siecinskiego kończy opis historii miasta, które w 1793 r. znalazło się w składzie Rosji.

Następne części tego opracowania dotyczą różnych aspektów społecznych, religijnych, demograficznych i gospodarczych dziejów Kamieńca. Stąd też w odrębnych rozdziałach autor zajął się opisem dawnych i istniejących nadal w jego czasach umocnień kamienieckiej twierdzy – zamku i fortyfikacji miejskich; życiem religijnym zamieszkującej miasto wieloetnicznej i wielokulturowej ludności; jej życiem kulturalnym, a także składem etnicznym i pozycją prawną poszczególnych, zamieszkujących dawny Kamieniec grup narodowościowych, a mianowicie Rusinów, czyli współczesnych Ukraińców oraz Polaków i Ormian. Nie zapomniał także o dość specyficznej w przypadku Kamieńca kwestii żydowskiej.

Rozważania te kończy ciekawy rozdział poświęcony rozwojowi międzynarodowego handlu w Kamieńcu w XV i XVI w. oraz jego upadkowi w wiekach następnych, a także opis stanu różnych rzemiosł funkcjonujących w mieście. Ponadto znalazły się tam również informacje dotyczące rozwoju demograficznego i przestrzennego Kamieńca, które miały miejsce w XIX w., a więc już za czasów rosyjskich.

Warto też zauważyć, iż analizując treść opracowania Siecinskiego można dostrzec wyraźne wpływy wcześniejszych osiągnięć i ustaleń poczynionych przez Antoniego Józefa Rolle. Mimo to,

oraz pomimo innych uwag i zastrzeżeń, pozycję tę należy traktować jako dość istotny krok w badaniach nad dziejami Kamieńca.

Kolejne oparte o liczne materiały źródłowe oraz wcześniejszą literaturę przedmiotu opracowanie dotyczące całości dziejów tego miasta wyszło dopiero w 1915 r. spod pióra kolejnego Polaka zasłużonego w dziele rozwoju badań nad dziejami Kamieńca. Autorem dotyczącego miasta *Szkicu historycznego* był Aleksander Prusiewicz [23]. W książce swej opisał on historię Kamieńca poczynając od XIV w., a kończąc na wydarzeniach związanych z zarządzeniami władz rosyjskich wydanymi po upadku Powstania Styczniowego, a będących represjami w stosunku do społeczności polskiej, kiedy to: «[...] zamknięto klasztor ks.ks. karmelitów, p.p. dominikanek i wizytek i skasowano katedrę, konsystorz i seminarium» [24].

W kolejnej i jednocześnie najobszerniejszej części swej pracy autor dokonał opisu miasta oraz znajdujących się na jego terenie świątyń, klasztorów, gmachów użyteczności publicznej oraz w większości nieistniejących już dzisiaj mieszczańskich kamienic. W wielu przypadkach podał on również podstawowe fakty związane z historią ich budowy oraz opisał znajdujące się na nich inskrypcje. W podobny sposób Aleksander Prusiewicz potraktował także stary, kamienny Most Turecki, obydwie zamki Stary i Nowy oraz fortyfikacje miejskie, głównie zaś obydwie bramy Ruską i Lacką, czyli Polską. Ponadto autor opisał także miejskie folwarki – Polskie oraz Ruskie – oraz przedmieścia wraz ze znajdującymi się na ich terenie obiektami.

Zakończenie rozważań autora stanowią dwa rozdziały zatytułowane *Topografia miasta* oraz *Statystyka i informacje*. Szczególną wartość poznawczą posiada druga z wymienionych tutaj części. Między innymi można tam bowiem znaleźć informacje na temat ogólnej liczby ludności miasta w r. 1913 z podziałem na poszczególne płcie oraz narodowości i wyznania, dane o poziomie przestępczości, stanie rzemiosła i przemysłu oraz o stanie szkolnictwa, służby zdrowia, a także wiele innych wiadomości.

W ten sposób współczesny czytelnik otrzymał możliwość zapoznania się kształtem miasta, jakiego w większości dzisiaj już nie ma. Wartość tej pozycji podnoszą liczne fotografie, szczególnie te, które pokazują obiekty, jakie nie dotrwały do czasów nam współczesnych.

Po ukazaniu się wymienionych powyżej prac nastąpił zastój w badaniach, trwający praktycznie aż do lat 90. XX w., kiedy to w Polsce podjęto szereg przedsięwzięć naukowych dotyczących dziejów oraz spuścizny kulturowej dawnych Kresów Wschodnich byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, w tym także Kamieńca.

Poza tym w Polsce ukazało się także kilka prac o charakterze bardziej popularnym. Jednak ich autorów zdawała się interesować głównie tematyka wojskowa związana z militarnymi dziejami miasta i twierdzy oraz ich rolą w systemie obrony południowo-wschodnich granic Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Stąd też niemal wcale nie podejmowały one zagadnień dotyczących politycznych oraz społecznych i ekonomicznych dziejów

Kamieńca. Ponadto poza porządkowaniem dotychczas znanych faktów nie wnoszą one żadnych znaczących nowych wartości do naszej dotychczasowej wiedzy na temat tego kresowego miasta [25].

Zupełnie inaczej jest natomiast w przypadku dwutomowej publikacji zbiorowej, która jest efektem wieloletniej pracy badawczej zespołu historyków, w tym również historyków architektury oraz sztuki, związanych z krakowskim środowiskiem naukowym, a kierowanych przez profesora Feliksa Kiryka [26]. Ich prace wspierali również historycy z Ukrainy. W pierwszym tomie opublikowany został cały szereg artykułów dotyczących przeszłości Kamieńca i jego architektury, w tym również fortyfikacji, a także problematyki religijnej, kwestii życia codziennego i ekonomicznych, czy choćby mało znanych zjawisk społecznych.

Nieco odmienny charakter ma tom drugi. Ponadto w jego powstaniu większy był także udział historyków ukraińskich. Znalazł się w nim natomiast cały kompleks zagadnień związanych z klimatem oraz budową geologiczną i szatą roślinną rejonu Kamieńca. Kolejnymi zagadnieniami omówionymi w tym tomie są kwestie architektoniczne, problemy ekonomiczne, historia miasta, sposób organizacji jego władz i funkcjonowanie infrastruktury miejskiej, a także inne. Ponownie też zajęto się w nim fortyfikacjami kamienieckiej twierdzy.

Warto też zauważyć, iż wielu autorom, którzy wzięli udział w tym przedsięwzięciu, w oparciu o szeroką kwerendę źródłową i bibliograficzną, udało się ustalić cały szereg nowych, dotychczas nieznanych faktów z dziejów Kamieńca i regionu oraz sprostować wiele pomyłek, nieścisłości i uproszczeń, jakie podawane były w dotychczasowej literaturze zajmującej się historią miasta oraz Podola.

Podobnie jest też w przypadku najnowszej, opartej o bardzo cenne i dotychczas prawie niewykorzystywane źródła archiwalne, monografii dotyczącej dziejów XVIII-wiecznego Kamieńca autorstwa krakowskiej badaczki Renaty Król-Mazur [27]. Autorkę interesowały bowiem praktycznie wszystkie aspekty życia miasta i twierdzy przejętej z rąk tureckich w 1699 r. Stąd też poza opisem samej twierdzy oraz licznych prac prowadzonych w XVIII w. nad jej unowocześnieniem, zajęła się ona także funkcjonowaniem garnizonu ówczesnego Kamieńca, kwestiami ustrojowymi i sądowymi oraz sanitarnymi, zdrowotnymi i ekonomicznymi, w tym również wzrastającą kosztem Ormian [28] rolą kamienieckich Żydów. Ponadto w sferze jej naukowych dociekań znalazły się też problemy związane ze złożonymi stosunkami wyznaniowymi oraz z oświatą, kulturą i reformami miejskimi zapoczątkowanymi w epoce Sejmu Wielkiego.

Rozważania te kończy rozdział, w którym Renata Król-Mazur opisuje dzieje miasta i twierdzy podczas wojny w obronie Konstytucji 3 Maja oraz wkroczenie do niej wojsk rosyjskich w r. 1793. Wysoką wartość tej bardzo ciekawej monografii podnosi starannie i celowo dobrany materiał ilustracyjny.

Od wielu lat obiektem pogłębianych naukowych dociekań badaczy, głównie polskich, jest także kamieniecki system fortyfikacyjny. Bowiem uczonych interesowały, i nadal interesują, zarówno umocnienia

obydwu zamków, jak i fortyfikacje miejskie. Stąd też poza opisem ich stanu obecnego badano ich pierwotny kształt oraz liczne modernizacje, którym poddawano je na przestrzeni wieków, a także sposób ich finansowania i funkcjonowania. Nie mniej istotne było też ustalenie, w jaki sposób poszczególne części tego systemu, współdziałając ze sobą, chroniły miasto [29].

Nieco inny wymiar otrzymały natomiast badania uczonych ukraińskich i rosyjskich, którzy, podobnie jak to miało miejsce wcześniej [30], koncentrują się głównie na zagadnieniach związanych z architekturą i historią sztuki [31]. Natomiast opracowania dotyczące dziejów samego Kamieńca mają raczej charakter popularnonaukowy lub wręcz popularny, przy czym niekiedy posiadają nawet formę zwykłych informatorów turystycznych przeznaczonych dla turystów, głównie ukraińskich [32].

Pewnym pozytywnym odstępstwem od tej reguły jest jednak popularna, napisana po polsku praca mieszkańca współczesnego Kamieńca Podolskiego, mianowicie Aleksandra Rasszczupkina [33]. Jej autor, opierając się głównie o wcześniejsze ustalenia Antoniego Józefa Rolle, Siecinskiego oraz Aleksandra Prusiewicza, a także o efekty własnych poszukiwań bibliograficznych podał w niej podstawowy zakres faktów dotyczących dziejów miasta i regionu. Poszczególne rozdziały jego pracy otrzymały następujące tytuły: *Rys historyczny Kamieńca Podolskiego*, *Relacja o upadku Kamieńca r. 1672* oraz *Niezlomne twierdze Podola* [34]. Całość uzupełnia liczny i dość ciekawie dobrany, w sporej części barwny, materiał ilustracyjny. Są to głównie fotografie Kamieńca.

W przypadku wspomnianych powyżej prac badaczy ukraińskich zajmujących się historią sztuki i architektury należy zauważyć, iż badania tego typu prowadzone są w trzech ośrodkach, a mianowicie we Lwowie oraz w Kamieńcu Podolskim i Kijowie.

W tej grupie opracowań na szczególną uwagę zasługuje monografia Olgi Płamienickiej [35] poświęcona architekturze sakralnej Kamieńca [36]. Praca ta stanowi bowiem podsumowanie kompleksowych badań zabytków tego typu, prowadzonych na przestrzeni XX w. Jej autorka jako pierwsza przedstawiła w niej całościową koncepcję ewolucji architektury sakralnej Kamieńca, na tle architektonicznego i urbanistycznego rozwoju miasta. Stąd też w celu pokazania możliwie kompletnego spektrum dziejów architektury sakralnej miasta opis swój rozpoczęła od momentu, gdy za czasów rządów książąt ruskich pierwsze obiekty tego typu poczęły powstawać w otoczeniu znacznie wcześniejszych pogańskich ośrodków sakralnych. Natomiast po omówieniu procesów i zmian, do których dochodziło w okresie pomiędzy XIII w. a 1793 r., rozważania swe zakończyła przedstawieniem losów kamienieckich świątyń w okresie panowania rosyjskiego i następnie w czasach sowieckich, kiedy to wiele obiektów sakralnych oraz zabytkowych kwartałów starego miasta zostało zniszczonych lub w całości wyburzonych. Proces tej degradacji przerwało dopiero uzyskanie niepodległości przez Republikę ukraińską, kiedy to podjęte zostały żmudne oraz kosztowne i czasochłonne prace renowacyjne i rewitalizacyjne.

Pisząc omawianą tutaj monografię Olga Płamienicka wykorzystała zarówno ustalenia wcześniejszych historyków, tworzących w XIX i na początku XX w., jak i prowadzone w XX w. systematyczne badania archeologiczne oraz terenowe. Ich efekty uzupełnione zostały o obszerną kwerendę archiwalną, w wyniku której udało się jej dotrzeć do całego szeregu nieznanych i niewykorzystywanych dotychczas przez historyków polskich i ukraińskich cennych materiałów źródłowych. Wszystko to umożliwiło autorce przeprowadzenie krytycznej i jednocześnie przekonującej rewizji wielu obowiązujących dotąd, lecz błędnych lub też nie do końca sprawdzonych twierdzeń i poglądów. Wartość tej cennej pracy podnosi liczny i celowo dobrany materiał ilustracyjny, stanowiący niezbędne dopełnienie podawanych w niej treści.

W przypadku bogatych dziejów zarówno samego Kamieńca jak i całego koronnego Podola, obok innych zagadnień, niesłabnące zainteresowanie historyków polskich dotyczy również słynnego oblężenia z 1672 r. Jest to zapewne efekt okoliczności, w których doszło do upadku twierdzy, uważanej do tego momentu za niezdobytą, oraz wynik skutków moralnych i co znacznie ważniejsze politycznych i militarnych, jakie wydarzenie to wywarło w całej ówczesnej Rzeczypospolitej. W ostatnich latach ukazały się trzy kolejne teksty dotyczące tych wypadków. Jeden z nich ma charakter źródłowy, a dwa kolejne są próbą odtworzenia wypadków niekorzystnej dla Rzeczypospolitej kampanii z 1672 r., w tym również tureckiego oblężenia kamienieckiej twierdzy [37].

Najważniejszą z punktu widzenia wartości historycznego przekazu jest *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672* autorstwa stolnika latyczowskiego Stanisława Makowieckiego [38]. Nie miała ona dotąd szczęścia u wydawców, co spowodowało, że nie cieszyła się większym zainteresowaniem ani badaczy wierszowanej epiki barokowej, ani też historyków. Wydaje się bowiem, iż wszystkich zniechęcał niski poziom artystyczny tej napisanej 11-zgłoskowcem relacji. Mimo to zawartość treściowa tego utworu, przynajmniej pośrednio, była jednak znana zarówno zawodowym historykom jak i czytelnikom ich dzieł. Stało się to w 1886 r., w momencie wydania przez Teodora Wierzbowskiego jej prozatorskiego streszczenia [39]. Warto też tutaj zauważyć, iż na tym właśnie przekazie oparł się Henryk Sienkiewicz pisząc *Pana Wołodyjowskiego* [40].

Tymczasem zestawienie prozatorskiej przeróbki z oryginałem wyraźnie wskazuje, że Wierzbowski dokonał wielu retuszy i zmian, wśród których najistotniejszą okazała się apologia «małego rycerza». Stąd też Piotr Borek, wydawca wierszowanego oryginału *Relacji Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*, postawił sobie za cel weryfikację choćby części historycznych stereotypów, funkcjonujących zarówno w historiografii, jak i w powszechnej świadomości Polaków, głównie za sprawą doskonałej Sienkiewiczowskiej powieści napisanej swego czasu «ku pokrzepieniu serc», a nie w celu ustalenia historycznej prawdy.

Relację Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672, stworzył bezpośredni uczestnik tamtych

wydarzeń, który przebywał pośród obrońców w oblężonej przez Turków twierdzy. Stąd też miał on bezpośredni wgląd w przebieg wypadków, które miały miejsce do końca sierpnia tego roku, co powoduje, że jego relacja, niezależnie od wierszowanej formy, zawiera najwięcej informacji na temat przebiegu tego oblężenia. Zauważyć też należy, iż porównanie jej treści z zachowaną do dzisiaj korespondencją [41] oraz z bardzo oszczędnymi diariuszami [42] uświadamia, że żadne z tych źródeł nie zawiera takiej liczby szczegółowych danych, przy pomocy których można podjąć próbę rzetelnej rekonstrukcji poszczególnych etapów oblężenia kamienieckiej fortecy w sierpniu 1672 r. Stąd też o walorach tego dzieła decyduje nie warstwa poetycka, a jego trudne do przecenienia walory poznawcze [43].

Pomimo to Piotr Derdej, autor wspomnianej już wcześniej książki dotyczącej oblężenia i upadku Kamieńca w 1672 r. [44], nie sięgnął do pierwotnej, wierszowanej i pełnej wersji relacji stolnika latyczowskiego Stanisława Makowieckiego, lecz wykorzystał jej prozatorskie i skrócone wydanie, przy czym nie skorzystał z tekstu autorstwa Teodora Wierzbowskiego, lecz wykorzystał wersję, która znalazła się we wspomnianej już wcześniej pracy Jana Przybyła [45]. Poza tym skorzystał jeszcze z zaledwie kilku, skądinąd cennych opracowań, co spowodowało, że jego wizja oblężenia Kamieńca z sierpnia 1672 r. oraz obraz pozostałych elementów tej kampanii, w trakcie której wojska Koronne walczyły z armią turecką, Tatarami i Kozakami Doroszenki, nie wnosi praktycznie niczego nowego do stanu naszej dotychczasowej wiedzy dotyczącej tych wydarzeń. Poza tym praca ta niepotrzebnie utrwała również wiele nieprawdziwych lub niezawierających przez autora informacji bądź też historycznych tez.

Zupełnie odmiennie jest natomiast w przypadku obszernej monografii autorstwa uznanego polskiego znawcy epoki, a mianowicie profesora Marka Wagnera [46]. Bowiem autor ten, opierając się na licznych często słabo lub też wcale do tej pory nieznanymi źródłach, oblężenie Kamieńca z sierpnia fatalnego 1672 r. pokazał na tle całej kampanii polsko-tureckiej tego roku. Stąd też, obok innych wątków, dokładnie opisał on zarówno przebieg działań wojennych, które poprzedziły oblężenie, jak i stosunek sił obleganych do operujących wtenczas na Podolu i pod Kamieńcem wojsk sułtańskich. Ponadto podjął również trud odtworzenia przebiegu samego oblężenia oraz krytycznej analizy i oceny działań obydwu stron biorących udział w tym starciu. Podał też przybliżone szacunki strat. W wyniku tego powstała, jak do tej pory najpełniejsza i najbardziej zbliżona do rzeczywistości,

wizja oblężenia i upadku Kamieńca, do którego doszło w wyniku tureckiej napaści z 1672 r.

Kończąc te rozważania należy też zauważyć, iż informacje o Kamieńcu Podolskim oraz o jego historii i zabytkach można znaleźć na kartach praktycznie każdego przewodnika turystycznego po współczesnej Ukrainie [47]. Niekiedy jednak zawierają one wiadomości tyleż bałamutne, co dziwne, świadczące jednocześnie o niewielkiej wiedzy ich autorów w tej materii [48].

Jednakże w grupie publikacji tego typu trzeba wyróżnić przewodniki czterech autorów, które, pomimo swoich braków i niedociągnięć, zawierają jednakże cały szereg wartościowych danych zarówno na temat przeszłości tego miejsca jak znajdujących się tam obiektów zabytkowych [49].

Na specjalne wyróżnienie zasługuje jednak przewodnik powstały pod redakcją wspomnianej już wcześniej Olgi Płamienickiej [50]. Pośród wszystkich dotychczasowych przewodników jest to najdokładniejsze jak do tej pory kompendium wiedzy o Kamieńcu Podolskim. Zawiera ono bowiem jasny i kompetentny wykład na temat burzliwych dziejów miasta, postrzeganego przez jego autorów jako szczególne miejsce styku pomiędzy cywilizacją Zachodu i Wschodu oraz między chrześcijaństwem i islamem. Przedstawia ono także wieloetniczną i wieloreligijną kulturę materialną i duchową Kamieńca oraz bogactwo i różnorodność jego zabytków, a także współczesność stolicy obecnie ukraińskiego już Podola. Ponadto przewodnik ten zilustrowany został 550 ilustracjami i fotografiami oraz planami i mapami.

Poprzez fakt wpisania Kamieńca i jego zabytków na światową listę dziedzictwa kulturowego UNESCO niepomiernie wzrosło znaczenie i rola tego miejsca oraz jego znaczenie dla rozwoju ludzkiej cywilizacji. Wydaje się jednak, iż pomimo wszystkich bolesnych historycznych zaszłości, z faktów tych szczególnie dumni mogą być Polacy, spolonizowani Ormianie oraz niegdysiejsi Rusini, a współcześni Ukraińcy. Nie jest więc niczym dziwnym, iż najistotniejsza literatura, zarówno ta naukowa, jak i popularnonaukowa dotycząca dziejów miasta oraz jego zabytków wyszła spod piór polskich i ukraińskich badaczy. Należy też przypuszczać, że tak będzie nadal, a zainteresowanie tym szczególnym miejscem będzie w dalszym ciągu trwało. W efekcie też, z biegiem czasu, potencjalny czytelnik zapewne doczeka się rzetelnej i kompleksowej monografii opisującej zarówno całe dzieje Kamieńca, jak i losy wszystkich jego zabytków. Warto bowiem zauważyć, że już dziś wiemy na ten temat bardzo dużo, co nie wyklucza jednak konieczności prowadzenia dalszych, żmudnych badań źródłowych.

PRZYPISY

1. Vide choćby: P. Borek, *Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja.* – Kraków, 2001; *Rzeczpospolita Obojga narodów i jej tradycje. Studia i szkice: Praca zbior.* / Pod red. M. Wagnera, J. Wojtasika. – Siedlce, 2004; *Rzeczpospolita państwem wielu narodowości i wyznań XVI – XVIII wiek: Praca zbior.* / Pod red. T. Ciesielskiego, A. Filipczak-Kocur. – Warszawa-Opole, 2008.
2. Vide chociażby: P. Kozarski, T. Swat, *Żółkiew (Жовква).* – Warszawa, 1997; P. Kozarski, T. Swat, *Żółkiew i jej świątynie.* – Żółkiew, 1999; J. Kolbuszewski, *A to Polska właśnie. Kresy.* – Wrocław, 2002; *Kresy. Śladami naszych*

- przodków / Projekt i opracowanie K. i P. Dylukowie. – Kraków, 2002; R. Marcinek, S.W. Tarasow – zdjęcia, Polska. Kresy Wschodnie. – Kraków, 2002; M. Machynia, R. Marcinek, Kresy. Zamki i fortyfikacje. – Kraków, [bez roku wydania]; Encyklopedia Kresów: Praca zbior. – Kraków, [bez roku wydania]; A. Górka, Kresy: Przewodnik. – Kraków, [bez roku wydania]; K. Węglińska, Kresowym szlakiem. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach. – Warszawa, 2005; idem, Wędrówki kresowe. Gawędy o miejscach ludziach i zdarzeniach. – Warszawa, 2006; idem, Na dalekiej Ukrainie. Gawędy kresowe. – Warszawa, 2007; Dzieje Kresów: Praca zbior. – Kraków, 2006; S.S. Nicieja, Twierdze kresowe Rzeczypospolitej. Historia, legendy, biografie. – Warszawa, 2006; Z. Skrok, Podolska legenda. Powstanie i pogrzeb polskiego Podola. – Warszawa, 2007; Ł. Galusek, M. Jurecki, Kresy na nowo odkryte: Wspólne dziedzictwo Polski i Ukrainy. – Kraków, 2007; J. Czarnowski, Perły Kresów. – Warszawa, 2008; T. Siedlar-Kołyško, Od Smoleńska po Dzikie Pola: Trwanie Polaków na ziemiach wschodnich I Rzeczypospolitej. – Kraków, 2008; T. Olszański, Kresy kresów. Stanisławów. – Warszawa, 2008. W znacznej części z wymienionych tutaj pozycji znajdują się jakieś, szersze lub węższe, informacje dotyczące Kamieńca oraz jego zabytków.
3. Vide chociażby: С. Комарницький, Цитадель на Дністрі. (З історії Хотина та Хотинської фортеці). – Чернівці, 2001; В. Станіславський, Запорозька Січ та Річ Посполита 1686-1699. – Київ, 2004; Б. Возницький, Микола Потоцький староста Канівський та його митці архітектор Бернард Меретин і сніцар Іоанн Георгій Пінзель. – Львів, 2005; П. Кулаковський, Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої 1618-1648. – Київ, 2006. Warto też pamiętać o starszych pozycjach, które ukazały się już w czasach rosyjskiego panowania na Podolu – vide choćby: П.Н. Батюшков, Подолия: Историческое описание. – Санкт-Петербург, 1891.
 4. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide chociażby: J. Stolicki, Egzulanci podolscy 1672-1699: Znaczenie polityczne uchodźców z Podola w życiu politycznym Rzeczypospolitej. – Kraków, 1994; K. Mazur, W stronę integracji z Koroną: Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569-1648. – Warszawa, 2006.
 5. Z bardzo bogatej literatury dotyczącej militarnej przeszłości Kresów Południowo-Wschodnich vide choćby: L. Podhorodecki, Chocim 1621. – Warszawa, 1988; R. Majewski, Cecora 1620. – Warszawa, 1970; J. Wojtasik, Podhajce 1698. – Warszawa, 1990; M. Plewczyński, Obertyn 1531. – Warszawa, 1994; R. Romański, Cudnów 1660. – Warszawa, 1996; G. Jawor, Osady prawa wołoskiego i ich mieszkańcy na Rusi Czerwonej w późnym Średniowieczu. – Lublin, 2000; K. Śledziński, Cecora 1620. – Warszawa, 2007; D. Orłowski, Chocim 1673. – Warszawa, 2007; D. Kupisz, Wojska powiatowe samorządów Małopolski i Rusi Czerwonej w latach 1572-1717. – Lublin, 2008. Wśród cytowanych powyżej prac są zarówno opracowania o charakterze naukowym jak i popularnonaukowe.
 6. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide chociażby: H. Wisner, Rzeczpospolita Wazów: Czasy Zygmunta III i Władysława IV. – Warszawa, 2002.
 7. Szerzej na ten temat vide choćby: J. Pajewski, Buńczuk i koncerz: Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 2006.
 8. Vide chociażby: M. Ujma, Latyfundium Jana Sobieskiego 1652-1696. – Opole, 2005.
 9. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: B.G. Woźnicki, Mistrz Pinsel. Legenda i rzeczywistość: Katalog wystawy rzeźby XVIII wieku ze zbiorów lwowskich. – Wilanów, 1990; J.T. Petrus, Kościoły i klasztory Żółkwi. – Kraków, 1994; Archikatedra Świętego Jura we Lwowie. – Lwów, [bez roku wydania]; J. Szuliński, Teatr Miejski we Lwowie. – Warszawa, 2002; Pomniki epigrafiki i heraldyki dawnej Rzeczypospolitej na Ukrainie: Praca zbior. / Pod red. W. Drelicharza. – Tom 1. Ziemia lwowska dawnego województwa ruskiego / Opracowała A. Biedrzycka. – Kraków, 2005; Tom 2. Dawne województwo podolskie / Opracował P. Kulisiewicz. – Kraków, 2005; A. Muzyczyszyn, R. Riznyk, Lwów: Miasto świątyni. – Lwów, 2006; J. Biriulow, Rzeźba lwowska od połowy XVIII wieku do 1840 roku: Od zapowiedzi klasycyzmu do awangardy. – Warszawa, 2007. Wspomnieć tutaj należy, iż wymieniona powyżej monografia autorstwa Jerzego T. Petrusa stanowi pierwszy tom niezwykle wartościowej serii zatytułowanej: Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego, ukazujących się pod redakcją naukową Jana K. Ostrowskiego, w ramach której do końca 2008 r. wyszło już 16 tomów.
 10. Vide chociażby: W. Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej. – Wilno, 1820-1822; A. Przeździecki, Podole, Wołyń, Ukraina: Obrazy miejsc i czasów. – Wilno, 1841; S. Barącz, Kronika Oleska. – Tarnopol, 1864; idem, Pamiątki buczackie. – Lwów, 1882; L. Kubala, Szkice historyczne. Serya pierwsza. – Warszawa-Kraków, 1901; Serya druga. – Kraków, 1901; W. Łoziński, Prawem i lewem. Obyczaje na Rusi Czerwonej w pierwszej połowie XVII wieku. – Kraków, 1903.
 11. Vide choćby: L. Białkowski, Podole w XVI wieku. Rysy społeczne i gospodarcze. – Warszawa, 1920; J. Tretiak, Historia wojny chocimskiej (1621). – Kraków, 1921; A. Hniłko, Wyprawa cudnowska 1600. – Warszawa, 1931.
 12. Vide choćby: Z. Hornung, Majster Pinsel, snycerz. Karta z dziejów polskiej rzeźby rokokowej. – Wrocław, 1976; W.A. Serczyk, Historia Ukrainy. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1979.
 13. Pierwotnie miasto nazywało się jedynie Kamieniec (z łaciny: Camencia, Camencium, Camenecum). Dopiero w późniejszych czasach poczęto do niej dodawać przymiotnik Podolski - vide: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom III. Praca zbior. / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1882. – S. 748.
 14. Chodzi tutaj oczywiście o powieść Henryka Sienkiewicza "Pan Wołodyjowski".
 15. Inne nazwy miasta i twierdzy, które można napotkać w literaturze to: "kamienne miasto", "perła na kamieniu" lub też "baszta ręką Boga zbudowana", "brama do Polski", "złoty klucz do granic Rzeczypospolitej" albo "orle gniazdo". Z racji swojego strategicznego i handlowego znaczenia oraz z powodu jego historii już w okresie staropolskim miasto to było powszechnie obecne w kaznodziejstwie, literaturze oraz pamiętnikarstwie jako symbol panowania Rzeczypospolitej nad południowo-wschodnimi kresami oraz jako symbol jej siły i potęgi militarnej – vide choćby: Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom III. Praca zbior. / Pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1882; P. Borek, Ukraina w staropolskich dziennikach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
 16. Temat ten kilkakrotnie podejmował także piszący te słowa – vide: A. Smoliński, Bez "ognia i miecza": Migawki z sentymentalnych podróży po niepodległej Ukrainie w poszukiwaniu śladów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów.

- Część 7(I). Kamieniec Podolski – dzieje miasta i twierdzy // "Semper Fidelis". Pismo Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich. – 2007. – Nr 1(96); Część 7(II). Kamieniec Podolski – świątynie // ibidem. – 2007. – Nr 4(99); Część 7(III). Kamieniec Podolski – świątynie niekatolickie, synagoga oraz inne obiekty // ibidem. – 2007. – Nr 5 (100); idem, Kamieniec Podolski i jego zamek jako ślad dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów // Homo doctus in se semper divitias habet: Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Januszowi Małkowi z okazji siedemdziesięciolecia urodzin i pięćdziesiątej rocznicy rozpoczęcia pracy naukowej: Praca zbior. / Pod red. W. Polaka. – Toruń, 2008.
17. Swoje publikacje opatrywał czasami różnymi pseudonimami, jak na przykład: "J. Apolinary", "dr J. Rolle", czy też "dr Antoni J".
 18. J.A. Rolle, Zameczki podolskie na Kresach Multańskich. Tom I i II. Kamieniec nad Smotryczem. – Wydanie drugie przerobione i powiększone przez autora. – Warszawa-Kraków, 1880. Pierwsze wydanie tego opracowania miało miejsce w Krakowie w 1869 r., a trzecie w 1893 r.
 19. Szerzej na ten temat, poza częścią wcześniej cytowanej literatury, vide także: Z dziejów hajdamaczyzny. Część I i II / Z przedmową H. Moscickiego. – Warszawa, 1905; A. Moszczeński, Pamiętnik do historii polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego / Przedmowa H. Moscicki. – Warszawa, 1905.
 20. Vide chociażby: M. Rolle, Rzemiennym dyszłem: Z dziejów Kamieńca Podolskiego. – Lwów, 1914; idem, Kamieniec Podolski. – Warszawa, 1925.
 21. Niektórzy polscy autorzy uważając, zapewne tego autora za Ukraińca, jego dane personalne podają w postaci: "E. Secynski", a nawet "J. Siciński (E. Сіцинський)", jak czynią to niekiedy publikujący po polsku badacze ukraińscy.
 22. E. Сецинський, Город Каменец-Подольский: Историческое описание. – Киев, 1895. Na początku XXI w. książka ta ukazała się po raz kolejny w formie wydanego na Ukrainie reprintu.
 23. Prusiewicz, Kamieniec Podolski: Szkic historyczny. – Kijów-Warszawa, 1915. Podobnie jak w przypadku poprzednio omawianego opracowania na początku XXI w. na Ukrainie ukazał się reprint tej pracy.
 24. Ibidem, s. 16.
 25. Poza częścią wcześniej cytowanej literatury vide także: J. Przybył, Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana. – Wrocław, 1998; idem, Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji. – Łódź-Wrocław, 2007; Z. Bania, M. Wiraszka, Kamieniec Podolski. Miasto-legenda. – Warszawa, 2001.
 26. Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu: Praca zbior. / Pod red. F. Kiryka. – Tom I. – Kraków, 2000; Tom II. – Kraków, 2005.
 27. R. Król-Mazur, Miasto trzech nacji: Studia z dziejów Kamieńca Podolskiego w XVIII wieku. – Kraków, 2008.
 28. Warto tutaj też podkreślić, iż monografia Renaty Król-Mazur posuwa naprzód niezadowolający do tej pory stan badań nad niezwykle istotną dla dziejów byłej Rzeczypospolitej Obojga Narodów kolonią kamienieckich Ormian. Dotychczasowy poziom wiedzy polskiej historiografii na ten temat prezentują choćby następujące opracowania: M. Zakrzewska-Dubas, Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polską a Wschodem. – Lublin, 1965; idem, Ormianie w dawnej Polsce. – Lublin, 1982; K. Stopka, Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej. – Kraków, 2000; Ormianie polscy. Odrębność i asymilacja. (Katalog wystawy w Muzeum Narodowym w Krakowie): Praca zbior. – Kraków, 1999.
 29. Na ten temat dotychczas pisali: T.M. Nowak, Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Warszawa, 1973. – Tom XIX, część I; idem, Arsenale artylerii koronnej w latach 1632-1655 // ibidem; idem, Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w świetle zabytków kartograficznych // Z Dziejów Kartografii. – 1991. – Tom V; idem, Twierdza Kamieniec Podolski w XVIII w. na tle polskiej fortyfikacji na ziemiach zagrożonych najazdami Turków i Tatarów // Fortyfikacja. Tom 1. – Warszawa-Kraków, 1995; R. Król, Prace fortyfikacyjne i remontowe w Kamieńcu Podolskim w pierwszej połowie XVIII w. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 2007. – R. VIII(LIX), Nr 4(219).
 30. Vide chociażby: Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Том 4. Сумская область, Тернопольская область, Харьковская область, Херсонская область, Хмельницькая область, Черкасская область, Черниговская область, Черновицкая область / Коллективная работа под редакцией Г.Н. Логвина. – Киев, 1986, gdzie znalazł się obszerny opis zabytków architektury sakralnej i obronnej z terenu Kamieńca Podolskiego.
 31. Vide choćby: О.В. Лесник, Замки та монастирі України. – Львів, 1993; О. Пламеницька, Християнські святині Кам'янця на Поділлі. – Київ, 2001; idem, Кам'янець-Подільський. – Київ, 2004; A. Rasszczupkin, Katedra św. Apostołów Piotra i Pawła w Kamieńcu Podolskim. – Kamieniec Podolski, 2003; oraz О. Мацюк, Замки і фортеці західної України. Мандрівки історичні. – Львів, 1997 i polskojęzyczna wersja tego opracowania: O. Maciuk, Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Podróże historyczne. – Lwów, 2008. Autor ten opisał w tych pracach także fortyfikacje miejskie oraz obydwa kamienieckie zamki.
 32. Vide choćby: О. Завальнюк, О. Комарницький, Кам'янець-Подільський. Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001; М. Петров, Історична монографія Кам'янця-Подільського кінця XVII – XVIII ст. (Історіографія. Джерела). – Кам'янець-Подільський, 2002; Л. Станіславська, В. Жигайло – фотографії, Кам'янець-Подільський. – Кам'янець-Подільський, [bez roku wydania]; A. Rasszczupkin, Kamieniec-Podolski. – Kamieniec-Podolski, [bez roku wydania]. Żadna z tych prac nie stanowi jednak znaczącego postępu w dotychczasowych badaniach.
 33. Rasszczupkin, Kamieniec Podolski. Antemurale Christianorum. – Kamieniec Podolski, 2006.
 34. Autor podał tam pewne zupełnie podstawowe informacje o zamkach lub innych fortyfikacjach w Chocimiu, Międzybożu, Żwańcu, Okopach Św. Trójcy, Paniowcach, Rychcie, Czarnokozińcach, Skale Podolskiej (ten zamek autor nazwał Skala nad Zbruczem), Satanowie, Czortkowie, Jazłowcu i Czerwonogrodzie.
 35. Olga Anatoliwna Płamienicka w 1980 r. ukończyła Kijowski Państwowy Instytut Sztuki (Київський державний художній інститут). Obecnie pracuje jako kierownik Wydziału Problemów Restauracji i Rewitalizacji Środowiska Historycznego Naukowo-Badawczego Instytutu Teorii i Historii Architektury oraz Budownictwa Miejskiego (Відділ проблем реставрації і регенерації історичного середовища Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування). Jest znawcą historii architektury okresu średniowiecza i nowożytności. Obok innych nagród i

- wyróżnień była także laureatem Międzynarodowej Nagrody im Profesora Jana Zachwatowicza. Jest autorem około 200 publikacji naukowych, w tym także pracy: "Kamieniec Podolski – miasto na peryferiach Imperium Rzymskiego: najwcześniejsza struktura urbanistyczna i fortyfikacje (Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації)", wydanej w 1999 r. we współpracy z E. Płamienicką. Ponadto Olga Płamienicka jest także autorką ogólnej koncepcji regeneracji i rewitalizacji starego miasta w Kamieńcu oraz autorką 17 konkretnych projektów restauracji poszczególnych obiektów znajdujących się na terenie miasta i twierdzy.
36. O. Пламеницька, Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2005.
 37. P. Derdej, Kamieniec Podolski 1672. – Warszawa, 2009; M. Wagner, Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. Tom I. – Zabrze, 2009.
 38. S. Makowiecki, Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672 / Opracował P. Borek. – Kraków, 2008.
 39. T. Wierzbowski, Relacja o upadku Kamieńca r. 1672 i ostatnich czynach p. Jerzego Wołodyjowskiego, przez JMci pana Stanisława makowieckiego stolnika latyczewskiego // Przegląd Powszechny. – 1886. – tom 9 i tom 10. Vide także: J. Przybył, Kamieniec Podolski. Bastion na styku cywilizacji. – Łódź-Wrocław, 2007.
 40. Vide choćby: A. Sujkowski, W stronę Wiednia: Dole i niedole wojenne w świetle listów i pamiętników. – Poznań, 1984, s. 235 i passim. O sposobie w jaki to literackie dzieło powstało vide także: J. Krzyżanowski, W kręgu wielkich realistów. – Kraków, 1962 – rozdział zatytułowany: Dzieje tekstu "Ogniem i mieczem"; idem, Twórczość Henryka Sienkiewicza. – Warszawa, 1973; T. Bujnicki, Trylogia Sienkiewicza na tle tradycji polskiej powieści historycznej. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1973.
 41. Vide chociażby: Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Tom 2 / Wydał A. Grabowski. – Kraków, 1845. Ponadto vide także: J. Stolicki, Sprawa kamieniecka – upadek twierdzy w opinii szlacheckiej // Studia Historyczne. – 1993. – zeszyt 1; P. Borek, Ukraina w staropolskich diariuszach i pamiętnikach. Bohaterowie, fortece, tradycja. – Kraków, 2001.
 42. Vide choćby: Opisanie szturmowania do Kamieńca Podolskiego przez cesarza tureckiego // Pisma do wieku i spraw Jana Sobieskiego / Zebrał, opracował i wydał J. Kluczycki. – Kraków, 1880. – Tom 2, część 2; Kamieniec Podolski utracony anno 1672 / opublikował J. Woliński: Materiały do dziejów wojny polsko-tureckiej 1672-1676 // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1964. – Tom X.
 43. Vide chociażby: J. Woliński, Z dziejów wojen polsko-tureckich. – Warszawa, 1983.
 44. P. Derdej, Kamieniec Podolski 1672. – Warszawa, 2009.
 45. J. Przybył, Kamieniec Podolski albo Trylogia na nowo przeżywana. – Wrocław, 1998.
 46. M. Wagner, Wojna polsko-turecka w latach 1672-1676. Tom I. – Zabrze, 2009.
 47. Vide choćby: A. Dylewski, Ukraina. Część zachodnia, Kijów i Krym. – Bielsko-Biała, 2001; idem, Ukraina. Praktyczny przewodnik. – Bielsko-Biała, 2003; idem, Przewodnik Pascala. Ukraina. – Bielsko-Biała, 2005; A. Strojny, K. Bzowski, A. Grossman, Przewodnik. Ukraina zachodnia. Tam szum Prutu, Czeremoszu... – Kraków, 2007; Praktyczny przewodnik. Ukraina / A. Dylewski, O. Aleksejczuk, P. Kardaś... – Bielsko-Biała, 2007; Przewodnik ilustrowany. Ukraina / A. Dylewski, O. Aleksejczuk, P. Kardaś... – Bielsko-Biała, 2007.
 48. Przykładem takiego przewodnika może być chociażby pozycja: A. Evans (Ukraina. Przewodnik turystyczny National Geographic. – Warszawa, 2008, s. 180), gdzie można wyczytać następujące rewelacje: "W dole [kanionu – sic! – przyp. A.S.] płynie rzeczka Smotrycz, nazwana tak dlatego, że czysta woda pozwala dostrzec dno (smotri! to po rosyjsku patrz!). [...] Zmiany właścicieli i liczne odbudowy uczyniły z niej olbrzymią twierdzę, w której żadna wieża nie przypomina jakiegokolwiek innej (Turcy zbudowali czworoboczne, Rosjanie okrągłe)". Wydaje się, iż absurdalność zarówno tych, jak i innych podobnych stwierdzeń, nie wymaga żadnego komentarza.
 49. Są to: M. Orłowicz, Przewodnik po Europie. Europa Wschodnia i Środkowa (Rosya, Austro-Węgry, Niemcy i Szwajcaria). – Lwów, 1914; idem, Przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim. – Lwów, 1919; J. Tokarski, Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie. Tom II. – Warszawa, 2001; Z. Hauser, Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu. – Warszawa, 2006; G. Rąkowski, Podole. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Część II. – Pruszków, 2006.
 50. Kamieniec Podolski. Przewodnik turystyczny: Praca zbior. / Pod red. naukową O. Płamienickiej. – Lwów, 2005. Wcześniej ukazała się jego wersja ukraińskojęzyczna – vide: Кам'янець-Подільський. Туристичний путівник. – Львів, 2003.

РЕЦЕНЗЕНТ:

***В.М. Дарієнко** – д.і.н., професор, Херсонський емоційно-правовий інститут*

© A. Smoliński

Стаття надійшла до редакції 06.06.09

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІ ПРОБЛЕМИ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ)

У статті розглядається історіографічний доробок українських науковців стосовно питання діяльності культурно-освітніх закладів Півдня України під час німецько-румунської окупації.

Ключові слова: історіографія, окупація, освітні установи, мистецтво.

В статье рассматриваются историографические наработки украинских исследователей относительно вопроса деятельности культурно-образовательных заведений Юга Украины во время немецко-румынской оккупации.

Ключевые слова: историография, оккупация, образовательные учреждения, искусство.

In the article historiography work of the Ukrainian research workers is examined in relation to the question of the South Ukraine cultural and educational establishments' activity during German-Romanians occupation.

Key words: historiography, occupation, educational establishments, art.

Друга світова і Велика Вітчизняна війна посідають важливе місце у сучасній історичній науці. Дослідження та вивчення цих подій завжди привертало увагу науковців і займали провідне місце в історіографії. Незважаючи на вагомий доробок, в історії німецько-румунської окупації залишаються проблеми, які вивчено поверхово, однобічно та фрагментарно. Мета нашої статті розглянути історіографічний доробок українських науковців стосовно питання діяльності культурно-освітніх закладів Півдня України під час німецько-румунської окупації.

Утвердження незалежності Української держави створило сприятливі умови для започаткування об'єктивного по-справжньому наукового дослідження і висвітлення історії України періоду Другої світової війни. Головне завдання, що стоїть перед сучасними українськими істориками – це подолання нашарувань, штампів і стереотипів радянського типу, відмова від застарілих підходів до оцінювання подій війни, які були характерними і домінуючими в історіографії попередніх років. Внаслідок значних суспільно-політичних змін в українській історичній науці відбувся перегляд методологічних підходів та зміна світоглядних орієнтирів. У сучасних істориків з'явилася можливість працювати над проблемами, які неможливо було розробляти за радянських часів через наявність жорсткої цензури та через недоступність таємних архівних фондів.

Провідними дослідниками з проблематики Другої світової війни у вітчизняній історіографії є О. Лисенко [33], В. Король [27;28;30], В. Кучер [31]. Спроба історіософського, теоретико-методологічного переосмислення подій Другої світової війни була започаткована М. Ковалем у розвідках першої половини 90-х рр. ХХ ст. [24;25] та узагальнена у дослідженні «Друга світова війна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки» [22]. Автор наголошує, що «в умовах торже-

ства «моменту істини» історіософське осмислення Другої світової війни і Великої Вітчизняної війни, як феномену рубіжної події в історії світу і України стало як першочергове завдання дослідників» [22, с.75]. У статтях М. Ковалю крім традиційних для попереднього періоду тем з'являються цілком нові – знищення і пограбування нацистами культурних цінностей українського народу, стан освіти, науки та культури, діяльність «Просвіт», які створювалися на окупованій території з метою підвищення освітнього та культурного рівня населення [21;26]. Автор доводить, що «ставлення нацистських окупантів до цінностей української культури визначалося нацистською шкалою «расової вартості» поневолених ними народів, серед яких українському, по суті, не знаходилося місця» [23, с.34]. Однак це не заважало їм цікавитися шедеврами української культури. З українських музеїв було вивезено не менше 330 тис. музейних експонатів та близько 21 млн. одиниць зберігання [23, с.40].

Цілком новою темою у порівнянні з попередніми дослідженнями стало релігійне життя населення України доби окупації. Проблематика відновлення діяльності та функціонування релігійних конфесій на окупованих територіях є на сьогоднішній день достатньо вивченою, оскільки була предметом досліджень Ю. Волошина [2], В. Гордієнка [13;14], І. Грідіної [15]. Ю. Волошин простежив еволюцію релігійної політики нацистів, що змінювалася в залежності від ситуації на фронті та активності руху опору, а також виділив особливості православного руху на окупованій території – існування Української автокефальної та Автономної православної церков. В. Гордієнко у релігійно-церковній політиці окупантів виділяє два основних напрями: прихований і відкритий. Перший був пов'язаний з язичницькими пошуками фашистських ідеологів, а другий виражався у прагненні нацистського ре-

жиму скрізь підкреслювати свою прихильність до християнських цінностей. Серед робіт останніх років можна виділити статтю Н. Столокос, яка присвячена конфесійній політиці окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» [54].

Нові підходи щодо висвітлення окупаційного режиму містяться підручниках та навчальних посібниках з історії України. У підручнику під загальною редакцією В. Смоля [20], є окремих розділ, присвячений встановленню та функціонуванню окупаційного режиму, але, на жаль, культурне життя та соціальне становище населення окупованих територій не розглядається. У підручнику О. Бойка «Історія України» [1] детально вивчається «українське питання» напередодні Другої світової війни у німецько-радянських переговорах, а також місце України у планах нацистів. У розділі про «новий порядок», на жаль, не порушуються питання культурно-освітнього положення населення окупованих територій. Серед навчальних посібників, що вийшли останнім часом, слід виділити публікацію В. Короля [29], що узагальнює новітній доробок українських істориків.

Особливу цінність для нашого дослідження представляє навчальний посібник І. Дробота, В. Кучера та П. Чернеги «Україна в Другій світовій війні» [17], у якому є розділ «Українська культура в роки війни». Характеризуючи ситуацію, що склалася на окупованих територіях, автори пишуть: «Е. Кох дозволив відкрити тільки початкові 4-річні школи для дітей віком від 9 до 12 років. Життя київських театрів – ім. Садовського під керівництвом М. Тинського та ім. Затиркевич-Карпинської під керівництвом Ю. Григоренка – відкритих у жовтні 1941 р., було більш ніж короточасним. Вони «дожили» тільки до прем'єр і були закриті...» [17, с.107].

Колабораціонізм як явище залишається однією з актуальних проблем історії Другої світової війни. Саме українському аспекту цієї тематики присвячено монографію В. Шайкан [56]. Цінність роботи полягає у тому, що автор залучає методологічні підходи різноманітних наук, зокрема психології та соціології, визначає комплекс причин, що зумовили масштабність колабораціонізму на українських землях. Дослідниця розрізняє військовий колабораціонізм та колабораціонізм у сфері економіки, характеризує стосунки між інтелігенцією та окупантами.

Деяким аспектам культурно-освітньої політики німецько-румунського окупаційного режиму присвячено ряд досліджень українських науковців, які вийшли в 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. В. Ленська [32] доводить, що шкільна політика окупантів на захоплених територіях була одним із засобів поставити український народ в становище духовного кріпацтва. Головна увага у статті приділяється процесам відновлення по всіх областях невеликої кількості «народних шкіл» та їх функціонуванню. Автор також аналізує методи, які використовувала окупаційна влада, для поневолення та онімечення українського народу та наслідки нацистської шкільної політики, що призвели до бойкоту німецької школи та виникненню з боку дітей опору нацистам. Проте дослідниця не змогла в силу об'єктивних обставин повною мірою з'ясувати усі аспекти проблеми «виховної» політики окупантів.

Запровадженням нового порядку на окупованих територіях [43], вирішенням мовного питання за часів окупації [46], а також експлуатацією трудових ресурсів України на користь Німеччини [45] цікавився О. Потильчак. Для нашого дослідження особливо корисною є інформація, що міститься у його праці «Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні», що аналізує професійно-освітню політику окупантів [44]. На основі аналізу всього комплексу джерел автором зроблено спробу оцінити ступінь ефективності діяльності нацистів у напрямку відновлення мережі фахового навчання та професійної підготовки молоді в Україні за часів окупації. Усі заходи окупантів щодо відкриття мережі професійних закладів були спрямовані на створення ринку кваліфікованої робочої сили, не мали бажаних для нацистів результатів, тому що були непослідовними та носили обмежений характер.

Становище населення та його ставлення до «нового порядку» в перший період війни досліджує Ю. Ніколасць [41]. Автор визначає причини зміни ставлення населення до окупантів, серед яких можна виділити: нехтування прагненнями українців, політика геноциду, експропріація майна селян та мешканців міста, репресії щодо мирного населення, насильницьке вивезення людей до Німеччини. Така політика сприяла тому, що люди, які коливалися на початку війни стосовно того, на чий бік стати і кого підтримувати, через деякий час стали прихильниками радянської влади.

Специфічним аспектом вказаної проблеми є ставлення окупаційної влади до неповнолітніх громадян України, що стало предметом дослідження Г. Голища [8]. Автор проаналізував політику владних структур щодо неповнолітніх українців, систему освіти, дослідив мотиви і форми участі дітей в антинацистському русі Опору, виділив соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки окупаційної політики для неповнолітніх громадян.

Проблематикою театрального життя в окупованій Україні з кінця 80-х рр. займається В. Гайдабура [3;4;5;7]. Підсумком його наукових зацікавлень стала монографія «Театр, захований в архівах» [6], яка характеризується широкою документальною базою – архівні матеріали, мемуари, а також інтерв'ю з безпосередніми учасниками тих подій. На підставі проведеного дослідження автор розробив періодизацію театального життя в Україні. Також В. Гайдабура проаналізував склад театральних труп та їх репертуар. Ця монографія є першим спеціальним дослідженням з даної проблеми.

Тема вивозу культурних цінностей та їх повернення стала окремим напрямком наукового пошуку. У 90-х рр. ХХ ст. до неї звертаються П. Грімстед та Г. Боряк [16], Д. Мешков [34], М. Ткаченко [55], М. Дубик [18], Т. Себта [50;51;52]. Серед вищезазначених авторів, привертає увагу спільна праця П. Грімстед та Г. Боряка. Залучення широкого масиву архівних джерел зі сховищ США, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, а також нещодавно відкритих архівних фондів у Москві, Львові, Києві та країнах Балтії дозволило авторам проаналізувати нову інформацію щодо трагічного винищення архі-

вних, бібліотечних і музейних цінностей, архітектурних пам'яток в Україні під час війни. Завдяки новим матеріалам автори, всупереч традиційним пропагандистським обвинуваченням в усіх втратах нацистів, доводять, що значна частина культурних пам'яток була злочинно знищена радянською адміністрацією ще під час відступу радянських військ у 1941 р. У роботах Т. Себти детально показана структура органів, які займалися збиранням, сортуванням та вивезенням культурних цінностей, включаючи й військову зону.

Вивчення « нової влади » як юридичної категорії дозволяє краще зрозуміти сутність окупаційної політики. Важливим у цьому сенсі є з'ясування системи функціонування та розподілу повноважень між складовими елементами окупаційної влади. Дослідження історико-правових проблем окупаційного режиму охоплює сферу наукових інтересів П. Рекотова. На його думку, створення достатньо розгалуженої системи адміністративних, каральних і судових органів було спрямовано на колонізацію та анексування окупованих територій [47;49]. Логічним продовженням його дослідницьких пошуків стала кандидатська дисертація [48], в якій автор визначив чітку структуру німецького окупаційного апарату на території України, як зони цивільного, так і зони військового управління. У дисертації проаналізовано систему органів місцевого самоуправління, структуру німецьких каральних та судових органів влади на території рейхскомісаріату «Україна», Трансністрії, генеральної губернії.

Останній час позначений значним зростанням суспільного інтересу до краєзнавства. Певну допомогу у вивченні культурно-освітніх процесів під час німецько-румунської окупації можна отримати з роботи В. Морока, Ф. Турченка «Історія рідного краю (Запорізька область): 1939-2003 рр.» [39], яка подає відомості щодо умов праці робітників, соціальних пільг періоду окупації, поступок в національно-культурному і мовному питаннях, кількості освітніх закладів на Запоріжжі. А також ряду праць, виданих дослідниками з Миколаєва: «Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944», «Миколаївщина: літопис історичних подій», «Миколаївщина в новітній історії» [35;36;37], де визначається специфіка нацистської політики під час нищення культури та становища вищої освіти в роки німецько-румунської окупації.

Особливості окупаційного режиму на Півдні України досліджують М. Шитюк та Є. Горбуров [9;11;57;58;59]. Авторами на основі глибокого вивчення раніше закритих фондів архівів розкрито процес формування і діяльності партизанських і підпільних груп у тилу ворога на території Миколаївщини, простежується відмінність в діяльності ОУН (бандерівців) і ОУН (мельниківців) на Півдні України. У працях чимало місця відведено аналізу промахів, упущень, недоліків у діяльності ОУН на Півдні. Зокрема, надмірне зосередження уваги на пропаганді ідеї виключності української нації, що в умовах поліетнічного проросійського південного регіону відштовхувало від ОУН значні верстви населення.

Разом з тим, автори підкреслюють, що найсильнішим було українське підпілля якраз у Південній Україні й Трансністрії, які перебували під румунською окупацією. Досить докладно висвітлюються репресивні акції, терор нацистських органів проти ОУН. На основі вилучених з архівів документів автори доходять досить цікавого висновку: органи НКВС – НКДБ нерідко володіли більш достовірною і детальною інформацією про стан справ у середовищі українських націоналістів, ніж німецько-румунська окупаційна адміністрація. Отримана від агентів інформація дозволяла радянським спецслужбам адекватно реагувати на всі акції ОУН, а після вигнання окупантів – виявляти і знешкоджувати націоналістичні осередки, що вели боротьбу проти сталінського режиму.

У контексті повстансько-партизанського руху на Півдні України як загального історичного явища зробили спробу розглянути підпільно-партизанський рух опору в регіоні в роки Великої Вітчизняної війни миколаївські історики Є. Горбуров, Ю. Котляр, М. Шитюк [10]. Найбільшу частину їх монографії займає розгляд руху опору і націоналістичного підпілля на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни. Досить цікавим і змістовним у роботі є аналіз історіографії проблеми. Вказана монографія є кроком вперед по створенню узагальнюючих праць з історії Великої Вітчизняної війни.

Спробою синтетичного узагальнення спеціальних досліджень стосовно радянсько-німецької війни є четвертий том «Політичної історії України. XX століття» [42], що вийшов під керівництвом В. Кучера. У підготовці даного видання брали участь кращі науковці України. Авторський колектив зумів охопити значне коло питань військово-політичної історії України. Дослідники прагнуть переосмислити роль і місце України у Другій світовій війні, ними здійснена систематизація досліджень попередників, а період окупації розглядається докладніше, ніж в інших працях, присвячених цьому періоду.

Деякі аспекти досліджуваної проблеми знайшли своє висвітлення в дисертаціях українських науковців: В. Нестеренко вивчає окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. [40], І. Іваньков розглядає питання окупаційної політики гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у рейхскомісаріаті «Україна» [19], І. Спудка – німецьку окупаційну політику в соціокультурній сфері [53], М. Михайлюк – агітаційно-пропагандистську діяльність окупаційної влади серед населення України [38], а згадуваний раніше Є. Горбуров – рух Опру та націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму [12].

Таким чином, сучасна українська історіографія зробила значний внесок у вивчення окупаційного періоду на території України. Після розпаду Радянського Союзу предметом досліджень українських науковців стали питання, пов'язані з матеріально-побутовими умовами періоду окупації, з релігійною політикою окупантів, достатньо вивченим на даний момент є театральне життя на окупованій території. Поза увагою дослідників не залишилися такі проблеми як вивезення культурних цінностей, стан освітньої сфери доби окупації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О.Д. Історія України. – К.: Академія, 1999. – 656 с.
2. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації. – Полтава: Полтавський державний педінститут ім. В.Г. Короленка, 1997. – 126 с.
3. Гайдабура В.М. Заложники історії // Запорізька Січ (Запоріжжя). – 1992. – 6 жовтня.
4. Гайдабура В.М. Поле любви и ненависти // Индустриальное Запорожье. – 1989. – 19-21 марта.
5. Гайдабура В.М. Радлов – раненое имя // Индустриальное Запорожье. – 1992. – 30 сентября.
6. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах. – К.: Мистецтво, 1998. – 220 с.
7. Гайдабура В.М. Театральні есе журнального часу // Український театр. – 1989. – № 5. – С. 28-31.
8. Голиш Г.М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941-1945 рр.: Монографія. – Черкаси: Черкаський АНТЕї, 2005. – 323 с.
9. Горбуров Є.Г. Рух опору на Півдні України в роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Геліон, 2002. – 246 с.
10. Горбуров Є.Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917-1944 рр. – Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2003. – 340 с.
11. Горбуров Є.Г., Шитюк М.М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 57 с.
12. Горбуров Є.Г. Рух опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941-1944 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2003. – 18 с.
13. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107-119.
14. Гордієнко В.В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 1999. – 18 с.
15. Грідіна І.М. Православна церква в Україні під час Другої світової війни: людський вимір: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Донецьк, 2001. – 19 с.
16. Грімстед Кеннеді П., Боряк Г. Доля українських культурних цінностей під час Другої Світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв АН УРСР. Археографічна комісія Українського наукового інституту. – Львів: Фенікс, 1992. – 120 с.
17. Дробот І.І., Кучер В.І., Чернеча П.М. Україна в Другій світовій війні: навч. посібник. – К.: ІЗІН, 1998. – 124 с.
18. Дубик М. До історії діяльності нацистських установ в Україні під час окупації у 1941-1944 рр. // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 194-198.
19. Іваньков І.О. Окупаційна політика гітлерівської Німеччини стосовно етнічних німців у Рейхскомісаріаті «Україна»: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Іваньков Ігор Олексійович. – К., 2006. – 238 с.
20. Історія України / Під ред. В.А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 416 с.
21. Коваль М.В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» (1941-1944) // Український історичний журнал. – 1995. – № 2. – С. 37-41.
22. Коваль М.В. Друга світова війна (1939-1945 рр.). Історіософські нотатки. – К., 1999. – 75 с.
23. Коваль М.В. Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941-1944 рр.) // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – К., 1996. – Вип. 6. – С. 34-42.
24. Коваль М.В. Україна у другій світовій і Великій Вітчизняній війнах 1939-1945 рр.: Спроба сучасного концептуального бачення. – К.: Вища школа, 1994. – 58 с.
25. Коваль М.В. Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К.: Вища школа, 1995. – 194 с.
26. Коваль М.В. Доля української культури за «нового порядку»: 1941-1944 рр. // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 15-38.
27. Король В.Ю. До питання про військові втрати України у роки Другої Світової війни // Сторінки воєнної історії. Зб. наукових статей. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 104-108.
28. Король В.Ю. Історіографія історії України періоду Другої світової війни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія. Історія. – 2002. – Вип. 63-64. – С. 14-17.
29. Король В.Ю. Історія України. Навчальний посібник. – К.: Академія, 2005. – 496 с.
30. Король В.Ю., Мошик І.В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. – 1997. – № 9-10. – С. 33-35.
31. Кучер В.І. ОУН-УПА в боротьбі за незалежну Україну. – К.: Бібліотека українця, 1997. – 103 с.
32. Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81-86.
33. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946. – К.: НАН України, Інститут історії України, 1998. – 404 с.
34. Мешков Д. Нові господарі: дніпропетровські архіви за німецької окупації // Пам'ятки України. – 1994. – № 2. – С. 106-108.
35. Миколаївщина в новітній історії. 70-річчю утворення Миколаївської області присвячується: Навчальний посібник. – Миколаїв: Вид-во ПП Шамрай, 2007. – 280 с.
36. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни: 1941-1944 (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) / Кер. авт. колективу М.М. Шитюк. – Миколаїв: «КВІТ», 2004. – 503 с.
37. Миколаївщина: літопис історичних подій / Під заг. ред. М.М. Шитюка. – Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. – 709 с.
38. Михайлюк М.В. Агітаційно-пропагандистська діяльність органів німецької окупаційної влади серед населення України у 1941-1944 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Михайлюк Марина Володимирівна. – К., 2006. – 287 с.
39. Мороко В.М., Турченко Ф.Г. Історія рідного краю (Запорізька область): 1939-2003 рр. / За ред. Ф.Г. Турченка: Підручник для 11 кл. загальноосвітнього навчального закладу. – 2-е вид., доп. і випр. – Запоріжжя: Прем'єр, 2003. – 224 с.
40. Несторенко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941-1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспекти): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Несторенко Вадим Анатолійович. – К., 2005. – 276 с.

41. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.). – Вінниця: Тезіс, 1999. – 64 с.
42. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. – Т. 4. Україна в Другій світовій війні, 1939-1945. – К.: Генеза, 2003. – 584 с.
43. Потильчак О. «Новий порядок» в окупованій Україні (1941-1944) // Пам'ять століть. – 1999. – № 11. – С. 98-102.
44. Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941-1944 рр.). – К.: Міжнародна фінансова агенція. – 1998. – 36 с.
45. Потильчак О.В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В.Потильчак. – К., 1999. – 20 с.
46. Потильчак О.В. Мовне питання в політиці нацистської окупаційної влади в Україні // Історія в школі. – 1998. – № 12. – С. 10-13.
47. Рекотов П. Плани та характер окупаційного режиму в Україні 1941-1944 рр. (історико-правовий аспект) // Право України. – 1997. – № 3. – С. 78-80.
48. Рекотов П.В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941-1944 рр. (Історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 1997. – 19 с.
49. Рекотов П.В. Органи управління на окупованій території України (1941-1944 рр.) // Український історичний журнал. – 1997. – № 3. – С. 90-101.
50. Себта Т. Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. – Вип. 6. – К., 1996. – С. 130-137.
51. Себта Т.М. Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II світової війни: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Себта Тетяна Миколаївна. – К., 2000. – 225 с.
52. Себта Т.М. Документи Айнзацштабу рейхсляйтера Розенберга про діяльність в українських бібліотеках під час нацистської окупації (1941-1944 рр.) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Т. 4. – К., 1999. – С. 398-412.
53. Слудка І.М. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері в рейхскомісаріаті «Україна» (1941-1944 рр.). Спеціальність 07.00.01 – Історія України. Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005. – 276 с.
54. Столокос Н.Г. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату «Україна» в 1941-1942 рр. // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91-112.
55. Ткаченко М.І. Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет ім. Тараса Шевченка. – К., 1996. – 23 с.
56. Шайкан В. Ідеологічне підґрунтя колабораціонізму в Україні в роки фашистської окупації // Архіви окупації. 1941-1944 / Держкомархівів України; упоряд. Н. Маковська. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 849-854.
57. Шитюк М.М. Діяльність Миколаївського підпільного «Центру» в світлі нових історичних джерел // Краєзнавча спадщина у відродженні національної школи. – Миколаїв, 1997. – С. 156-158.
58. Шитюк М.М. Діяльність підпільної організації «Партизанська іскра» в світлі нових історичних джерел і документів (1942-1943) // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 101-107.
59. Шитюк М.М. Партизанський і підпільний рух на території Миколаївщини (1941-1944 рр.). – Миколаїв, 1996. – 72 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили;

В.М. Дарієнко – д.і.н., професор, Херсонський емоційно-правовий інститут.

© Н.В. Шевченко

Стаття надійшла до редакції 18.04.09

*Вітчизняна
та всесвітня історія*

ГОТЕЛІ ДЕРЕВОЛЮЦІЙНОГО МИКОЛАЄВА: ПРОБЛЕМИ АТРИБУЦІЇ

Стаття присвячена проблемі атрибуції закладів сфери гостинності дореволюційного Миколаєва, що надавали послуги з тимчасового розміщення. Інформація, що наводиться автором, поповнює наші знання стосовно історичного минулого готельної справи в Миколаєві.

Ключові слова: готель, сфера гостинності, Миколаїв.

Статья посвящена проблеме атрибуции заведений сферы гостеприимства дореволюционного Николаева, что предоставляли услуги по временному размещению. Информация, которая приводится автором, пополняет наши знания относительно исторического прошлого гостиничного дела в Николаеве.

Ключевые слова: гостиница, сфера гостеприимства, Николаев.

The article is devoted to the problem of attribution of establishments of sphere of hospitality of pre-revolution Mykolaiv that gave services in the temporal placing. Information which is pointed an author fills up our knowledge in relation to historical the pas of hotel business in Mykolaiv.

Key words: hotel, sphere of hospitality, Mykolaiv.

Сучасний розвиток історичної науки вимагає дослідження невідомих сторінок історії Миколаєва XIX ст., особливо, що стосується сфери гостинності. Не зважаючи на те, що історичне краєзнавство Миколаївщини налічує значну кількість наукових розробок (В.П. Чистов, О.Ф. Ковальова, Ю.С. Крючков, Л.Л. Левченко, В.П. Шкварець, М.О. Мельник та ін.), становлення і розвиток готельної справи Миколаєва залишається маловивченим. Найбільш ємним у цьому відношенні можна вважати дослідження відомого краєзнавця, доктора технічних наук, професора Ю.С. Крючкова, зокрема його книгу «Град Святого Николая. Путеводитель по старому Николаеву» [1]. Серед інформації, що наводиться автором, знайшлося місце і для згадок про окремі готелі міста. Водночас, деякі твердження викликали бажання уточнити наведену інформацію і, взагалі, поповнити наше знання стосовно історичного минулого готельної справи в Миколаєві. Тому мета цієї статті полягає в уточненні атрибуції деяких закладів міста, що надавали послуги з тимчасового розміщення.

Місто Миколаїв з самого моменту заснування набуло стратегічного призначення з точки зору розвитку Чорноморського флоту і суднобудування на Півдні Російської імперії. Тому майже одразу порт і місто фактично набувають статус закритих: іноземні судна до порту не допускалися та й іноземцям відвідування міста було вкрай ускладнене. Тим не менше у місті процвітала торгівля, було навіть побудовано Гостинні ряди, в яких здійснювалася торгівля. Але основну категорію подорожуючих до міста склали ті, хто відвідував Миколаїв в службових, передусім, флотських, справах.

Мандрівники, представники дворянства і аристократії, зупинялися у знайомих, для задоволення потре-

би у тимчасовому притулку простого люду виникають постійні двори.

Кримська війна негативно вплинула на розвиток Миколаєва, тому для пожвавлення економічного і громадського життя адмірал Б.О. Глазенап, який на той час обіймав посаду Миколаївського військового губернатора, порушує клопотання щодо відкриття міста і порту. «Высочайшим повелением» 1 липня 1862 року Миколаївський порт і місто Миколаїв було відкрито для іноземних суден. В місті було засновано митницю, а також відкрито іноземні консульства [2, с.81].

Ця подія стала чинником, що прискорив формування сфери гостинності міста. Станом на 1863 рік в місті нараховується 11 готелів і 16 постійних дворів, а також 43 шинка, 75 льохів [3, с.822]. Про це повідомляє А. Шмідт, підполковник генерального штабу в «Материалах для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния», частина друга якої була видана в Санкт-Петербурзі у 1863 році. Важливість цього джерела полягає і у тому, що завдячуючи їм з'являється можливість з високою достовірністю ідентифікувати один з цих готелів. А. Шмідт пише (мова і орфографія оригіналу): «С моста (через Інгул – Г.Г.) веде крутой подъем на гору, откуда въезжаешь прямо на площадь с обширною гауптвахтою. С трех сторон эта площадь окружена высокими домами, в которых помещаются присутственные места города и черноморского ведомства, а с четвертой – находится адмиралтейская соборная церковь во имя Св. Григория; она замечательна тем, что внутренность ее украшена иконостасом с иконами превосходной живописи, выписанными князем Потемкиным из Италии. Она же имеет богатую ризницу, два креста, евангелие и книгу апостольских

деяний, довольно древние, подаренные князем Потемкиным из своей церкви в Яссах.

На этой площади лучшая гостиница; неподалеку от нея театр, почтовая контора, лютеранская церковь, а выходящая к ней адмиралтейская улица (курсив наш – Г.Г.), лучшая в городе, пользуется еще тем преимуществом, что она одна только и освещается по ночам, и при том довольно оригинально – сальными свечами» [3, с.825].

Мова йде, очевидно, про готель «Золотий ярк», який належав купцю К. Монте. Ми виходимо з того, що за всіма ознаками мова йде про головну – Соборну – площу міста, а стосовно готелю, хоч його назва не наводиться, то є всі підстави вважати, що це «Золотий ярк», адже в подальшому за цією ж адресою в довідникових виданнях фігурує саме цей готель.

Так, у довідниковому виданні «Путеводитель и адрес-календарь г. Николаева» на 1869 р. повідомлялося: «3 готелів, яких у місті вельми небагато, можна вказати тільки два: «Петербургський готель», що утримується Сібером, знаходиться на Купецькій вулиці, № 57. Він має 23 номери ціною від 75 коп. до 3 руб. за добу. При готелі є ресторан. Готель «Золотий Ярк», який утримує К. Монте, на куті Адміральської і Рождественської вулиць під № 1 (курсив наш – Г.Г.). Ціни за приміщення від 50 коп. до 2 руб. на добу. При готелі є кафе-ресторан» [4, с.65].

Підстави для отождоження готелю, про який пише А. Шмідт, і готелю «Золотий ярк» полягають у тому, що, як зазначає перший, «на этой площади лучшая гостиница»), дає підстави вважати, що з нього могла починатися нумерація. В «Путеводителе...» на 1869 рік готель «Золотий ярк» знаходиться «під номером один».

Оскільки по вул. Адміральській і в подальшому буде фігурувати тільки готель «Золотий ярк», можна вважати, що в книзі Шмідта мова йде саме про нього, тим більше, що решта ознак – Лютеранська церква і театр неподалік – підтверджують наше припущення. Щодо останнього, то мова, очевидно, йде про театр Д.І. Русінова, який розташовувався на розі вулиць Нікольської і Рождественської [1, с.122], оскільки саме він був ближчим до готелю, ніж, наприклад, театр М.В. Міллера, що знаходився на розі Московської і Нікольської вулиць [5, с.162], тобто значно далі.

Разом із тим, у Шмідта мова йде про адміралтейську вулицю, а не Адміральську, але такої вулиці в Миколаєві у тому місці не було. Натомість, виходячи з її описання, це сучасна Набережна вулиця. Відомо, що у 1848 році адмірал Лазарев спробував змінити її назву на Адміралтейську, проте Дума у цьому адміралові відмовила [1, с.33]. Тому згадка у 1863 році Шмідтом про адміралтейську вулицю викликає питання. Цікаво, що Ю.С. Крючков, наводячи цитату з «Матеріалів...» Шмідта, ті ж сторінки, які й ми цитували вище, слово «адміралтейська» замінює на «адміральська» [1, с.29]. Правда, як далі пише Ю.С. Крючков про вул. Набережну, «это странная улица», тому що «впершись в Адміральську вулицю, продовжує її ... зливаючись, по суті, з Адміральською» [1, с.31].

Підтвердження припущення щодо готелю «Золотий ярк» дає можливість відсунути дату його існування принаймні до 1863 року, порівняно з 1869 р., як це наводиться в деяких виданнях [1, с.50].

Слід відмітити, що цей готель хоч і був кращим, проте не єдиним, адже тим же А. Шмідтом сторінкою раніше відмічалось, що в місті нараховується 11 готелів і 14 постоялих дворів [3, с.823]. Проте, оскільки їх назви, або будь які інші характеристики не наводяться, ідентифікувати ці заклади розміщення не уявляється можливим.

Починаючи з 1869 року відомою стає назва ще одного готелю – «Петербургський», але, вірогідно, з ідентифікованих – «Золотий Ярк» є найстарішим.

Викликає питання і ремарка «Путеводителя...» стосовно того, що готелів у місті вельми небагато, адже Шмідт згадує про одинадцять. Можливо їх кількість за ці роки скоротилася, а можливо авторам «Путеводителя...» ця кількість удається замалою.

Повертаючись до «Путеводителя...» за 1869 рік, відмітимо, що крім готелів у цьому ж виданні згадується ще один засіб тимчасового розміщення, який, судячи з назви, надає притулок прибулим до міста: заїжджий будинок Житкова, що був розташований по вул. Соборній, № 37 [4, с.99]. Про ціни та послуги у цій установі не повідомляється.

Варто звернути увагу, що обидва готелі – і «Золотий ярк» і «Петербургський» разом із послугами розміщення надають і послуги харчування, оскільки мають свої відповідні заклади: ресторан і кафе-ресторан.

Інший момент, який нам би хотілося уточнити – це соціально-майновий стан власника готелю «Золотий Ярк». Деякі автори ведуть мову про К. Монте як міщанина [5, с.163-164]. Відповідь на питання надає документ «Ведомость гостиниц, трактиров, харчевен, постоялых дворов и других заведений, находящихся в Одесской части г. Николаева» (точна дата документу відсутня, проте він був складений за період другої половини 1871 – першої половини 1872 року) [5, арк.7-8].

Цей документ з'явився як реакція на Наказ № 1985 Миколаївського військового губернатора віце-адмірала М.О. Аркаса від 17 липня 1871 р. М. Аркас, який був призначений на цю посаду 26 квітня 1871 року замість попереднього військового губернатора Б. Глазенапа, вступивши на посаду, очевидно, вирішив навести лад у міському господарстві, наслідком чого і став даний наказ. У документі йшлося про наступне (мова і орфографія оригіналу):

«До сведения моего, между прочим, дошло, что существующие в нашем городе: гостиницы, рестораны, трактирные заведения, харчевни, постоялые дворы и другого рода подобных им заведения, содержатся в таком дурном состоянии, что не только не представляют никаких удобств посетителям и останавливающимся в некоторых из них проезжающим, но напротив того, служат вредом для народного здравия, не говоря уж о том, что дворы сих заведений загромождены кучами навоза и других нечистот...» [5, арк.2].

Наказуючи здійснити певні заходи, які сприяли б покращенню стану справ, губернатор приписує повідомляти йому особисто про хід виконання наказу.

Отже, згідно «Ведомости...» в Одеській частині м. Миколаєва були розташовані: 1 готель, 5 чайних, 1 харчевня, 10 булочних закладів, 1 ковбасний заклад, 11 постійних дворів, 1 кафе-ресторан. Єдиним готелем у цій частині міста був готель «Золотий якір», що належав «*кутцю Карлу Монте*» (виділено нами – Г.Г.), і розташовувався за адресою вул. Рождественська № 1 (в оригіналі назва вулиці «Рожественская», далі «Рождественская» – Г.Г.). (Готель «Петебургський» у цьому документі не згадується).

Другий момент, на який хотілося б звернути увагу з метою уточнення деяких історичних фактів, стосується іншого готелю міста – готелю «Лондонський». Так, не можна погодитися із твердженням відомого краєзнавця Ю. Крючкова стосовно власника цього готелю. В книзі «Град Святого Николая» [1, с.129] під однією з світлин стоїть підпис «Лондонская гостиница И. Барбе на Соборной улице». З приводу цього ж готелю на с. 73 книги написано: «На ... углу Спасской и Соборной находилась лондонская гостиница, принадлежавшая австрийцу И. Барбе» (орфографія оригіналу – Г.Г.).

Перша згадка про готель «Лондонський» відноситься до 1899 р., при цьому зазначається, що він був розташований у будинку купця Клеймана. Взагалі, у 1899 році кількість готелів, що потрапляє до довідникових видань, зростає до п'яти. «Адрес-календарь и справочная книжка города Николаева (Херсонская губерния) на 1900 год», виданий у 1899 р. повідомляє про наявність у місті наступних готелів: «Лондонський», розташований у домі Клеймана на куті вулиць Соборної і Спаської; готель «Барбе» теж на куті Соборної і Спаської; готель «Центральний» теж на куті вулиць, але Соборної і Католицької, у будинку Інглезі, і «Гранд-Отель» на куті вул. Таврійської і Фалєєвської [7, с.253].

Проте, принаймні з 1903 по 1905 рр. власником «Лондонського» готелю був Барцев Микола Федорович, як це засвідчують «Раскладки трактирного в доход города сбора» – документу, який щорічно затверджувався міською думою Миколаєва.

Мова йде про категорію місцевих податків, яка визначалася «Положением про трактирный промысел», «височайше затвердженого 8 червня 1893 року». У відповідності до ст.ст. 25 і 43 «Положения...» право «взимання с заведений трактирного промысла в доход города сбора, распределение заведений трактирного промысла на группы и определение суммы трактирного в доход города сбора с заведений каждой группы» залишалося за місцевою владою [8, арк.1].

Згідно нормативу, до першої групи відносилися першокласні готелі, трактири і буфети, в яких здійснювався продаж горілчаних виробів. Тому дані цього документу дають уявлення лише про заклади цієї групи. Всього ж їх існувало п'ять.

Згідно «Раскладки...» до першої категорії було віднесено чотири готелю: готель «Лондонський», розташований по вул. Спаській, № 40, який належав Барцеву Миколі Федоровичу. Виходячи із суми збору, встановленому в розмірі 1 300 руб. і на 1903 і на 1904 рік, цей готель був найбільшим, принаймні найбільш прибутковим.

Другий готель належав Барбе Йосифу Семеновичу і так і називався готель «Барбе». Він був розташований по вул. Соборній, № 3/5 і обкладався збору у розмірі 800 руб. щорічно.

У 1905 році в Миколаєві нараховується вже 34 заклади трактирного промыслу, яких було віднесено до першої групи. Вони знову представлені готелями, трактирами і буфетами, проте до них додалися ще й ресторани.

В «Раскладке трактирного в доход города сбора» затверджується сума збору за 1905 р. і визначається сума на 1906 р.

Готелів у цій категорії нараховується вже шість порівняно з попередніми чотирма: готель «Лондонський» – власник Барцев Микола Федорович. Сума податку визначена в розмірі 1 100 руб. Порівняно з 1903-1904 рр. вона зменшена на 200 руб. Адресу свою готель не змінив.

А ось власникові готелю «Барбе» – Барбе Йосифу Семеновичу збір збільшили на 150 рублів і податок склав 950 руб. Виходячи з цього, можна припустити, що справи готелю покращилися, що й відбулося у збільшенні збору.

Те, що й на 1906 рік власником готелю «Лондонський» залишається Микола Барцев підтверджує оголошення в «Николаевской газете» від 2 березня 1906 р. (мова оригіналу): «*Лондонская гостиница. Обеды от 12 ½ час. до 6 часов вечера. Обед из 4-х блюд 1 руб.*

Меню на сегодня: Борщ волынский. Суп «Парманте». Пирожки. Кокль из осетрины. Жаркое: Филе тике. Салат: огурцы нежинские. Сладкое: Гато «Скобелев». Кофе. Также имеются обеды из 3-х и 2-х блюд в 75 и 50 к. На кухню обращается самое строгое внимание. С почтением Н. Барцев» [9].

То ж однозначно, готель належав ще на початку 1906 р. (а можливо і до самої Жовтневої революції) М. Барцеву.

Якщо належність «Лондонського» готелю І. Барбе підтверджується підписом на зворотному боці поштової картки, відтвореній у книзі, то можна припустити, що готель змінив власника, за умов, що цю картку було надруковано пізніше березня 1906 року.

На нашу думку, помилка з визначенням власника готелю «Лондонський» пов'язана із тим, що на куті тих же самих вулиць – Соборної і Спаської – було дійсно розташований готель, що належав І. Барбе, який і носив ім'я власника. Очевидно, обидва готелі були по різних боках перетину цих вулиць: адже вже у процитованому Адрес-календарі від 1899 р. йшлося про «Лондонський» готель на куті вулиць Соборної і Спаської і готель «Барбе» – теж на куті вулиць Соборної і Спаської [7, с.253].

Наше припущення підтверджує «Раскладка...» на 1904 р. [8, арк.5-5 зв.], в якій чітко визначено адреси готелів: «Лондонський» – Спаська, № 40, «Барбе» – Соборна, № 3/5.

Таким чином, вважаємо за можливе стверджувати наступне:

– по-перше, найбільш раннім, з точки зору ідентифікації, готелем м. Миколаєва був готель

- «Золотий Якір», який існував щонайменше з 1863 року;
- по-друге, його власником був К. Монте, статус якого, принаймні у 1871 році, визначався як купецький;
 - по-третє, ототожнювати адміралтейську вулицю, яку згадує А. Шмідт, виключно із вулицею Адмі- ральською не можна, оскільки, принаймні частково, вона ідентифікується із сучасною вулицею Набережна;
 - по-четверте, власником готелю «Лондонський», принаймні по 1906 рік, був не Й. Барбе, а М. Барцев. Разом із тим, ці питання потребують подальшої розробки щодо уточнення їх повної атрибуції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Крючков Ю.С. Град Святого Николая. Путеводитель по старому Николаеву. – Николаев: Возможности Киммерии, 2003. – 252 с.
2. Павлюк А.Н. Из истории Николаевской таможни // Історія, етнографія, культура. Нові дослідження. IV Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2004. – С. 80-83.
3. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Херсонская губерния. – Кн. 2. – СПб.: Тип. Калиновского, 1863. – 874 с.
4. Путеводитель и адрес календарь г. Николаева на 1869 г.– Николаев: Тип. управ. Николаевпорта, Б.г. – 96 с.
5. Ковалева О.Ф., Чистов В.П. Очерки истории культуры Южного Прибужья. – Кн. 2: От истоков до начала XX века. – Николаев: Изд-во «Тетра», 2001. – 284 с.
6. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.231, оп.1, спр.1112.
7. Адрес-Календарь и справочная книжка гор. Николаева (Херсонской губернии) на 1900 год. – Николаев: Изд. П.А. Ковалева, 1899. – 253 с.
8. ДАМО, ф.216, оп.1, спр.3602.
9. Николаевская газета. – 1906. – 2 марта.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

© Г.А. Гарбар

Стаття надійшла до редакції 06.06.09

ДІЯЛЬНІСТЬ МАЯКСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В ГАЛУЗІ ТОРГІВЛІ ТА ПРОМИСЛОВОСТІ В 1862-1917 РОКАХ

У статті розглядається діяльність Маякської міської думи та Маякської міської управи в галузі промисловості та торгівлі в 1862-1917 роках; обов'язкові постанови в цих галузях в місті Маяки Херсонської губернії: про збільшення кількості населення, склад дум, їх міських голів, зростання кількості промислових підприємств та торгових закладів, відстоювання думою інтересів промисловців та торговців.

Ключові слова: органи місцевого самоврядування, Міська Дума, торгівля, промисловість.

В статье рассматривается деятельность Маякской городской думы и Маякской городской управы в сфере промышленности и торговли в 1862-1917 годах; обязательные постановления в этих отраслях в городе Маяки Херсонской губернии: об увеличении количества населения, состав дум, их городских голов, о росте количества промышленных предприятий и торговых заведений, отстаивание думой интересов промышленников и торговцев.

Ключевые слова: органы местного самоуправления, Городская Дума, торговля, промышленность.

The activity of Mayaky Municipal Duma and Mayaky Town Council in trade and manufacturing industry in 1862-1917; obligatory resolutions in these branches in the city Mayaky, Kherson province: about population increase amount, the Dumas' structure, their mayor, about growing amount industrial enterprise and trade institutions, Duma's advocacy of manufacturers and merchants interests.

Key words: local governing, Municipal Duma, trade, industry.

В незалежній Україні відновлюється великий інтерес до історії малих міст та сіл нашої держави, діяльності органів управління в різних галузях життя міст, зокрема, в галузі розвитку торгівлі та промисловості. Виходячи з цього, автор вважає доречним показати склад дум різних років, списки гласних, діяльність Маякського міського спрощеного управління, міської думи та міської управи міста Маяки в галузі торгівлі та промисловості в 1860-1917 роках.

В дореволюційній історіографії питання діяльності Маякської думи не розглядалося з декількох причин: місто було дуже малим та провінційним, не пройшло багато часу зі здійснення реформ, велика увага приділялася діяльності самоврядування великих міст Півдня України – Одеси, Херсона, Миколаєва. Найбільше висвітлено діяльність Маякської міської думи в галузі торгівлі та промисловості в офіційній, головній губернській газеті [1], спеціальних книгах Російської імперії [2, с.1041, 1027; 3] та Херсонської губернії [4; 5; 6; 7; 8; 9].

Після революції ця тема майже не розглядалася з ідеологічних міркувань та подавалася виключно в негативному плані.

Першим великим дослідженням історії міста Маяки стали два випуски [10;11] «Історії міст і сіл України. Одеська область», хоча діяльність органів міського самоуправління в цій фундаментальній праці знову ж не розкрита.

В незалежній Україні більша увага приділяється діяльності самоврядування великих міст. Тема прекрасно висвітлена в декількох дисертаційних досліджен-

нях, зокрема, В.П. Горбачова [12], О.М. Марченко [13], Л.О. Цибуленко [14], О.В. Черемісіна [15].

26 березня 1862 року селище Маяки Одеського повіту було перейменовано в безповітове місто, на умовах, що державні селяни, приписані до селища Маяки, буде переведено в міський стан, поліційне управління міста Маяки було покладено на повітову поліцію. Маяки стали самим новим містом в Херсонській губернії по утворенню, хоча мали дуже довгу історію.

За указом від 26 березня 1862 року було наказано призначеному за штатом секретарю міської думи виплачувати жалування по 200 рублів в рік. Більше того, думі дозволено вносити щорічно в розпис міських прибутків та витрат, відповідно з існуючою потребою та коштами міста, суму, потрібну для найму писців та взагалі на канцелярські потреби думи, щоб дума повністю керувалася статтями, затвердженими в розпису.

Для відання господарськими справами було затверджено в Маяках думу із міського голови, двох гласних (одного із купців та одного із міщан та одного секретаря). Для розбору та рішення словесним порядком позовів по торгівлі, засновано при думі торговий словесний суд із двох словесних суддів, підкоривши його у діловодстві Одеському міському магістрату. Судові та опікунські справи було доручено завідувати магістрату та сирітського суду міста Одеси, для недопущення незручностей по відрядженню в місто Маяки ратманів із Одеси, для присутності при розслідуваннях, дозволено громаді міста Маяки обирати для того двох депутатів із купців та міщан, які мали перебувати в цьому місті, а також із іно-

городніх, з наданням затвердження депутатів губернському начальству.

Завідували міським господарством та розглядали словесним порядком позови по торгівлі в Маяках міська дума, торговий словесний суд, квартирна комісія [3].

Таблиця 1

**РІСТ НАСЕЛЕННЯ ТА БЮДЖЕТ МІСТА МАЯКИ
В 1862-1910 РОКАХ [2; 3; 9; 16; 17; 18; 19; 20]**

Рік	Кількість жителів	Чоловіків. Жінок	Міські витрати (рублів)	Міські прибутки (рублів)
1862	1 190	622 568	–	1 405,5
1890	4 411	–	–	–
1891	4 311	2 105 2 206	16 298	16 347
1894	4 619	–	15 712	18 412 Недоїмки на 1.01.1895 20 676
1895	–	–	16 728,07	17 078,13
1897	4 619	–	–	–
1898	–	–	24 742,6	24 941,42
1910	4 850	–	41 000	–

У 1875 році в місті Маяки був єдиний промисловий об'єкт – один лісопильний завод, виробництво якого складало 60 000 рублів на рік [21].

Маякська міська дума детально регламентувала правила торгівлі в місті Маяки. В проекті обов'язкових для жителів міста Маяки постанов по предметах перерахованих в 103 статті Міського положення 16 червня 1870 року в главі VII Про внутрішній розклад на торгових площах та базарах в 65 параграфі зазначено, що найжджі на міські торги та базари сільські мешканці з хлібом та різними предметами народного споживання, а також іншими сільськими товарами, повинні зупинятися не інакше, як рядами, на визначених Маякською міською управою безкоштовно місцях, так щоб між ними був вільний прохід. Обов'язкові постанови мали на меті унеможливити домовленість, згоду місцевих торговців або промисловців за ціни на товари. Для цього було визначено, що можна купувати з возів сільські товари торговцями, в осінні та зимові місяці з 1 жовтня по 1 квітня не раніше як після 9 години ранку, а в інші місяці року після 10 годин ранку. Ця заборона не розповсюджувалася на овес, ячмінь, жито, пшеницю, просо, різного роду насіння та взагалі, на такі предмети, які без переробки їх, не могли йти для домашнього споживання. Час, коли буде дозволено купівля тільки міськими мешканцями та коли забороняється така торговцями мав визначатися вивішуванням прапорів, на

кожному базарі. Правила торгівлі було викладено в параграфах 65-76. Скупка привізних товарів поза базарів та перенесення торгівлі з призначених для цього місць самовільно на інші не дозволено. В місцях призначених для продажу з возів, не могли здійснювати торгівлю місцеві торговці та торговки, не тільки з возів, але й біля них, з корзин або із землі. Здійснення торгівлі на столах, в корзинах та інших рухливих приміщеннях повинно було відбуватися на вказаній Маякською міською управою місцевості за її розсудом; нікому безкоштовно місця не надавалися. Заборонено розкладати на землі, навіть із підстилкою рогожки або полотна, різних предметів харчування: поросят, свинини, дичини та інших товарів. Людям, що продавали товари з рук не можна було блукати по всій площі, а триматися тих місць, де відбувався продаж таких товарів, які принесли ці торговці. Дрібні торговці, які займалися скупкою та перепродажем харчових продуктів, повинні були отримувати від міської управи жерстяні знаки, з написом «торговець» або «торговка», та носити їх поверх верхнього одягу на грудях. Ці знаки після опускання прапора можуть бути зняті. Заборонялося використовувати та здійснювати торгівлю терезами та мірами, неклеєними встановленим порядком. У всіх лавках повинні бути прибиті на видних місцях торгові свідоцтва та квитанції міської управи про сплату міських зборів. Торговці зі столів, лавок, кор-

зин та іншого, повинні мати означені документи при собі та надавати їх на вимогу поліцейських чинів та членів міського управління. Для недопущення самовільного підвищення цін на найпотрібніші продовольчі товари: печений хліб, м'ясо, в разі потреби, має встановлюватися така міською управою, визначаються ціни, вище яких визначені товари не можуть бути продані. За невиконання всіх цих правил винуваті будуть піддані відповідальності, встановленій в статуті про покарання накладених мировими суддями 29 та 173, уложеннях про покарання, виданих в 1866 році статті 913, 1175, 1176, 1177 та 1180 [22].

У відомості про розподіл вище затвердженої суми податку з нерухомого майна Херсонської губернії між містами, посадами, пригородами та містечками на державні потреби та особливо на покриття витрат по військовій квартирній повинності на 1877 рік оцінено цінності по показанням міських закладів міста Маяки в 150 300 рублів. Сума податку, затвердженого губернським зібранням на державні потреби з нерухомого майна з міста Маяки складала 321,19. Сума податку, затвердженого губернським зібранням на покриття витрат по постійній офіцерській повинності з міста Маяки складала 234,33. Всього з міста Маяки на 1877 рік податок мав скласти 555,52 рублів [23].

Більшість міщан міста Маяки, як і у попередні роки, продовжували займатися землеробством. В 1882 році із 500 дворів, що нараховувалися в Маяках, 300 рахувалися землеробськими, хоча близько 100 з них не мали навіть присадибної ділянки. Неімущі в пошуках заробітку наймалися вантажниками, сплавниками лісу, робітниками на водонасосу станцію, споруджену неподалік від Біляєвки. Частина міщан Маяків займалася торгівлею. За право вести оптову торгівлю потрібно було платити спеціальний податок. В 1879 році Маякською міською управою було видано 170 свідоцтв на право ведення торгівлі. З 1879 року в Маяках працювали парові млини та лісопилка з 35 робітниками. В кінці 1880-х років в Маяках також було 7 гончарних та 2 бондарні майстерні, 4 кузні, 11 вітряних млинів. В цей час поряд із землянками та будівлями з очерету було споруджено 49 кам'яних будинків [11, с.307].

В 1890 році в місті Маяки були велика лісна пристань, базари, парова лісопильня, паровий млин, 5 вітряних млинів, 18 майстерень, всі підприємства виробляли продукції на 42 тисячі руб. [16].

В 1891 році в місті Маяки міської землі було – зручної 3 442 десятин, незручної 779 десятин, всього 4 221 десятин землі [9].

В «Обов'язкових постановах про трактирний промисел в місті Маяках, складених Маякською міською думою 15 грудня 1893 року та затверджених херсонським губернатором» було детально регламентовано правила ведення трактирного промислу в місті Маяки щодо обслуговування в трактирах, готелях, якості кімнат та багато інших вимог.

Зокрема, готелі, трактири, ресторани та постоялі двори могли, із затвердженням міської управи, брати різні назви для своїх закладів. Мебльованим кімнатам такі назви не присвоювалися.

Також вказано, що заклади для продажу міцних напоїв тільки виніс, тобто, винні лавки, ренські погреба та погреба російських вин можуть відкриватися тільки в таких приміщеннях, які по своєму влаштуванню повністю забезпечували неможливість розпивочної торгівлі. Для цієї мети всякі житлові та службові приміщення повинні бути повністю відділені від місця продажу питного. Взагалі всі приміщення повинні бути світлі та сухі.

Маякською міською думою було також чітко регламентовано час торгівлі. В неділю та святкові дні трактирні заклади всіх найменувань, які не мали права на продаж міцних напоїв, а також постоялі двори та продуктові лавки мали починати свою роботу в 5 годині ранку, а трактирні заклади з продажем міцних напоїв, що мали патенти на цей продаж, мали відкриватися з 11 годин ранку, закриватися всі ці заклади торгівлі мали о 10 годині вечора, за виключенням продовження роботи тих закладів, які будуть мати дозвіл вищого поліцейського начальства на більш пізню торгівлю [24].

Маякською міською думою 15 грудня 1893 року було прийнято постанови по доповіді комісії про результати перевірки звітів про рух міських сум за 1889 та 1890 роки, по доповіді міської управи про звіти про рух міських сум за 1891 та 1892 роки, де зокрема, йшла мова про збір податків з закладів промисловості та торгівлі міста Маяки в розглянуті періоди в звітах.

Також 15 грудня 1893 року прийнято постанову по доповіді міської управи по визначенню загальної суми трактирного збору в прибутки міста Маяки на 1894 рік.

10 січня 1894 року Маякською міською думою було затверджено постанови по доповіді управи проєктів розпису прибутків та витрат міста на 1894 рік, по доповіді пропозиції земського лікаря про заборону в Маяках продажу м'яса на відкритому повітрі, по доповіді комісії про результати перевірки звітів про рух міських сум за 1891 та 1892 роки [25].

В 1894 році в місті Маяки керівником міського управління міста Маяки був Михайло Васильович Уманський [2, с.1041].

Наведемо «Список осіб, обраних в міській уповноважені міста Маяки та в кандидати до них на перше чотирьохріччя з 1894 року, по новому міському положенню 11 червня 1892 року» для з'ясування соціального стану уповноважених Маякського міського спрощеного управління. Міськими уповноваженими Маяків були: Уманський Михайло Васильович, Гоцуленко Іван Харитонович, Сичов Дементій Леонтійович, Бакуменко Петро Андрійович, Пурпура Микола Федорович, Островський Василь Григорович, Костенко Ілля Андрійович, Карпенко Іван Гаврилович, Ткач Аким Савелович, Погорілий Іван Іванович, Уманський Василь Мойсейович, Федулов Марко Фомич, Гур'єв Петро Іванович, Гоцуленко Федір Іванович. Кандидатами в уповноважені були: Погорілий Митрофан Єфимович, Тонконоженко Микита Федорович, Сичов Афанасій Фролович, Сушан Василь Дем'янович.

Всі без виключення уповноважені міста Маяки та кандидати в уповноважені були міщанами. Мі-

шани відігравали головну роль в діяльності Маякського міського спрощеного управління – міської думи та міської управи Маяків, в тому числі в галузі торгівлі та промисловості [26].

Крім міщан, в місті Маяки проживало 10 купців та 38 дворян. Купцям належали місцеві підприємства, кількість яких зростала [11, с. 307].

Займалося Маякське міське спрощене управління також віддачею у відкупне утримання коробочного з євреїв збору по всьому Одеському повіту, крім міст Одеси та Очакова, що мали самостійні коробочні збори. Торги відбувалися усно, за допомогою запечатаних конвертів із законною через три дні переторжкою. 26 жовтня 1894 року з 11 годин ранку всіх бажаючих було запрошено на торги з усіма заставами, документами про звання в міське

управління на термін з 1 січня 1895 року по 1 січня 1899 року. Торг мав початися з 1 282 рублів в рік, тобто з суми прибутку розпису. До цього можна було познайомитися з усіма кондиціями коробочного збору [27].

27 лютого 1895 року відбулися в Маякському міському спрощеному управлінні такі ж торги на віддачу коробочного з євреїв збору на той же термін та на таких же умовах [28].

Наведемо кількість нерухомого майна, його цінність та суму державного податку з міста Маяки за декілька років. Ці данні показують оцінку та розвиток кількості та цінності майна мешканців міста Маяки, як показників зростання їх добробуту та джерела прибутків бюджету міста Маяки та державного податку.

Таблиця 2 [29]

Рік	Кількість нерухомого майна	Цінність нерухомого майна (рублів)	Сума державного податку (рублів)
1894	709	172 500	1 196
1895	709	172 500	1 182
1898	613	161 650	1 402
1899	613	165 900	1 380
1903	859	165 300	1 088
1904	859	150 150	1 088

В 1895 році сума губернського земського податку з міста Маяки склала 820,30 рублів.

За розписом прибутків та витрат міста Маяки на 1895 рік було пороховано прибутків з міських земель та майна 15 063,88 рублів, з торгових та промислових документів – 631, збори з патентів: з трактирних закладів, складів та постійних дворів – 475, з міських терезів та мір – 141, оціночний збір з нерухомого майна – 428,25, нотаріальний збір – 16 руб., збори з суден та плотів, що приходили в місто Маяки по річці Дністер за пришвартування до пристані – 20, з міської скотобійні – 303 рублі.

Наведемо деякі статті витрат міста Маяки в 1895 році: витрати на утримання місць та осіб міського управління – 3120,82, державний поземельний податок, губернський та повітові земські збори – 2834,93, на канцелярські матеріали оціночної комісії та торгової депутації – 210, на екстраординарні витрати спрощеного міського управління міста Маяки – 325 рублів [17].

У 1896 році в заштатному місті Одеського повіту Маяках був приход та одна православна церква, молитовний будинок розкольників, єврейська синагога. Міське поліцейне управління зі штатом – пристав, його помічник та 8 городових. В місті міське спрощене управління. В Маяках міської землі 4221 десятина: 310 десятин присадибної землі, ріллі 2695 десятин, пасовищ 934 десятин, городів 123 десятини, плавнів та сінокосів 159 десятин.

В місті були сирітський суд, нотаріальна контора, міське 2-х класне училище (61 хлопців), міське однокласне училище (48 дівчат), церковно-приходська школа (54 хлопці, 6 дівчат), земська лікарня на 18 ліжок. Ветеринарний лікар був завідувачем скотопрогінного тракту, вільна аптека. В місті поштово-телеграфне відділення та ощадна каса при ньому, державна та земська кінно-поштові станції, наплавний міст через річку Дністер, 4 постійних дворів.

Промисловість Маяків було представлено такими підприємствами: парових млинів 2 (річне виробництво 5,0 тисяч рублів), вітряних млинів 5 (1,0), парова лісопильня (30,0), заклад штучних мінеральних вод (0,6 тисяч), цегельних заводів 2 (0,5), гончарних 27 (2,7), кузень 6 (2,4), столярних майстерень 5 (1,9), колісних 2 (0,4), бондарних 3 (0,3 тисяч рублів).

В місті було 4 лісних склади, лавок 36, з них бакалійних 21, галантерейних 2, мануфактурних 5, різних харчових продуктів 6, інших товарів 2. В Маяках був оптовий склад спирту, оптовий склад пива, 3 трактири, 9 винних погребів, базарна площа 1, базари щоденно [4].

В 1897 році головними заняттями мешканців Маяків залишалися торгівля, сплав лісу по Дністру, городництво, виноробство, перевезення. В місті фабрик та заводів 54, всі дрібні, в тому числі 2 цегляних заводи [18].

За розписом прибутків та витрат міста Маяки на 1898 рік пороховано прибутки: з нерухомого майна (оціночний збір) 5826,07 рублів, з торгівлі та

промислів – 1576,40, різні мита – 30, з міського майна та оброчних статей – 17256,95, з міських споруд (підприємств) – 252 рублів.

Наведемо деякі з статей витрат міста Маяки у 1898 році: участь у витратах по утриманню урядових установ – 1240 рублів, утримання міського громадського управління та сирітського суду – 395, утримання міських споруд (підприємств) – 50, сплата податків – 3593,60, утримання та устрій нерухомого майна, що належало місту, – 1566, сплата боргів – 1075, різні витрати – 2872 рублів [30].

Наведемо список уповноважених міста Маяки та кандидатів до них, обраних на 4 роки в 1898 році: Си-

чов Полікарп Володимирович, Карпенко Іван Гаврилович, Уманський Михайло Васильович, Погребний Яків Михайлович, Тонконоженко Микита Федорович, Цимбалів Михайло Григорович, Гончаров Никифор Микитович, Подчінок Володимир Григорович, Кондрасієнко Григорій Іванович, Шепель Мойсей Микитович, Сушан Василь Дем'янович, Слісаренко Олексій Іванович, Кудлай Гаврило Григорович, Лабунський Андрій Володимирович. Кандидатами в уповноважені міста Маяки були: Остапенко Іван Кузьмич, Оситян Іван Кузьмич, Подчінок Єпіфан Микитович, Пурпура Микола Федорович [31].

Таблиця 3

СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ МІСТА МАЯКИ В 1901 РОЦІ [2, с. 216; 5, с. 255]

№ з/п	Фабрики, заводи, промислові та кустарні заклади	Кількість заводів	Сума виробництва (рублі)	Кількість робітників
1.	Фруктових та шипучих вод	1	400	2
2.	Млини водяні	1	15 000	6
3.	Млини вітряні			
4.	Парові лісопильні	6	2 520	6
5.	Бондарні майстерні	1	55 000	25
6.	Цегляні та черепичні	3	800	5
7.	Вапнякові печі	3	800	3
8.	Слюсарні та мідножерстяні майстерні	2	400	2
9.	Кузні	7	1 500	14
10.	Меблеві, столярні та теслярні	4	760	9
11.	Майстерні возів та коліс	3	600	3
	Всього на 1901 рік	31	77 780	75
	Всього на 1907 рік	44	57 000	90

В Маяках у 1904 році було два постійних склади лісу [2, с.216].

В 1901 році керівником міського громадського управління міста Маяки був відставний підпоручик Іван Михайлович Лейман, його помічником був міщанин Гавриїл Григорович Кудлай [5, с.139], в 1911 р. він також був головою міського сирітського суду, завідувач справами міщанин Іван Сисойович Рєпашко, бухгалтер Ісак Маркович Федулов [6, с.159]. В 1912 році міським старостою міста Маяки залишався відставний підпоручик Іван Михайлович Лейман [2, с.791].

В 1914 році з початком Першої світової війни багатьох жителів міста Маяки – селян, робітників та ремісників було мобілізовано на фронт. Дрібні підприємства закривалися. Якщо перед Першою світовою війною в місті Маяки діяло 4 вітряні млини, 2 заводи шипучих напоїв та 47 різних майстерень, то в 1917 році залишилося 39 майстерень, один завод шипучих напоїв та один вітряний млин. Значно зрос-

тали ціни на хліб. В 1914 році пуд пшениці коштував 99 копійок, в 1916 році – 1,31, в 1917 році – 2,24 рублі [11, с.308].

В 1914 році очолював міське громадське управління міста Маяки міський староста, який одночасно був головою міського сирітського суду, Климентій Іванович Кіліміченко, помічником старости був Іван Григорович Іржевський, завідуючий справами Іван Сисойович Рєпашко, бухгалтер Ілля Афанасійович Іржевський [7, с. 315]. В 1917 році міське управління міста Маяки було представлено тими ж самими людьми [8, с. 341-342].

Таким чином, ми бачимо, що міське громадське спрощене управління міста Маяки, міська дума та міська управа Маяків робили дуже багато для розвитку торгівлі та промисловості міста, збирала податки з нерухомого майна, яке характеризувало стан розвитку капіталів населення міста, з терезів, клеймування, із закладів торгівлі, майстерень та інших промислових

підприємств, видавала обов'язкові постанови про правила функціонування торгівлі, утримання закладів трактирного промислу. Діяльність Маякської міської думи

та міської управи відіграла велику роль в розвитку міста Маяки в 1860-1917 роках, в розвитку промисловості та торгівлі міста Маяки.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Херсонские губернские ведомости (далі – ХГВ), 1870-1917 гг.
2. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Том второй (на 1899 г.) / Издание А.С. Суворина. – СПб., 1899.
3. Городские поселения в Российской империи. – Т. 5. Ч. 2. – С. 88-90.
4. Список населенных мест Херсонской губернии и статистические данные о каждом поселении. – Херсон. 1896. – С. 24-25.
5. Памятная книжка Херсонской губернии на 1901 год. – Херсон, 1901.
6. Памятная книжка Херсонской губернии на 1911 год. – Херсон, 1911.
7. Памятная книжка Херсонской губернии на 1914 год. – Херсон, 1914.
8. Памятная книжка Херсонской губернии на 1917 год. – Херсон, 1917.
9. Новороссийский календарь на 1892 год / Издаваемый Одесским городским общественным управлением. – Одесса, 1891. – С. 165-166.
10. Історії міст і сіл України. Одеська область. – Київ.
11. История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. – Киев, 1978. – С. 306-308.
12. Горбачев В.П. Городское самоуправление на Украине (по реформе 1870 г.): Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. – Харьков, 1995.
13. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1997. – 180 с.
14. Цибулинко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. – Херсон: Айлант, 2003. – 160 с.
15. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1775-1870 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. – Херсон, 2006. – 215 с.
16. Энциклопедический словарь. Том 36. –, 1896. – С. 839.
17. ХГВ. – 1895. – 1 ноября; 1898. – 18 апреля.
18. Большая энциклопедия. Том 12. – СПб., 1903. – С. 746.
19. Новый энциклопедический словарь. Том 26. – Петроград. – С. 15.
20. Города России в 1904 г. – СПб., 1906. – Табл. VII.
21. ХГВ. – 1876. – 7 июля.
22. Там само. – 25 февраля.
23. Там само. – 11 декабря.
24. ХГВ. – 1894. – 22 января.
25. Там само. – 26 января.
26. Там само. – 6 апреля.
27. Там само. – 8 октября.
28. ХГВ. – 1895. – 18 февраля.
29. ХГВ. – 1894. – 5 февраля; 1895. – 3 мая, 1 ноября; 1898. – 17 января, 25 ноября; 1904. – 15 января.
30. ХГВ. – 1898. – 18 апреля.
31. ХГВ. – 1900. – 11 марта.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

П.М. Тригуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

ІДЕОЛОГІЧНО-АТЕЇСТИЧНИЙ ВПЛИВ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ НА ПОЛЬСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (1920-1929 рр.)

В статті показано спроби антирелігійної пропаганди більшовиків у середовищі польського населення, які незважаючи на неї зберегли вірність римсько-католицькій вірі.

Ключові слова: релігія, поляки, атеїзм, більшовики.

В статье показаны попытки антирелигиозной пропаганды большевиков в среде польского населения, которые, невзирая на нее, сохранили верность римско-католической вере.

Ключевые слова: религия, поляки, атеизм, большевики.

In the article the attempts of anti-religious propaganda of Bolsheviks are rotined in the environment of the Polish population, which without regard to it saved loyalty a Roman Catholic faith.

Key words: religion, Poland, atheism, Bolsheviks.

Проблема українсько-польських взаємин в історичному контексті впродовж багатьох років не втрачає своєї актуальності. На наш погляд, важливе значення має проблема дослідження становища польської етнічної меншини на Півдні України в 20-х рр. ХХ століття.

В роки незалежності України вийшло ряд праць істориків і політологів, у яких проблематика міжнаціональних стосунків аналізується з позицій нового бачення [1]. Серед них роботи науковців Інституту історії України та Інституту національних відносин і політології НАН України [2]. В них на основі невідомих раніше архівних документів показано становище поляків під час існування тоталітарної системи [3]. Деякі з них присвячені Півдню України [4]. В цілому ж, в публікаціях, що торкаються проблем історії польського населення, переважає вивчення соціальних аспектів, національно-культурної політики, тоді як питання ідеологічного та антирелігійного впливу висвітлено недостатньо. Саме вказаній проблемі і присвячена наша стаття.

Як відомо, більшовики з перших днів утвердження своєї влади на теренах колишньої Російської імперії відповідно до постулатів марксизму розпочали наступ на «релігійні забобони», створюючи правову базу для боротьби з усіма духовними конфесіями та розглядаючи їхню діяльність як ворожу новому соціалістичному суспільству. Причому політичні рішення стосовно церковних установ і віруючих приймалися, як правило, у цілковитій таємниці від широкої громадськості, а в засобах масової інформації переважно подавали лише офіційні, публічні розпорядження органів влади, що здебільшого маскувало чи завульовувало справжнє ставлення комуністичної правлячої партії до релігії.

У період воєнних дій більшовикам було невідомо йти на відкриті конфронтацію з віруючими, але після стабілізації становища на фронтах громадянської війни та в процесі зміцнення більшовицької влади вся державна система почала планомірний наступ на релігійність мас. На вістрі цієї боротьби знаходилися

каральні органи (Надзвичайні комісії), а пізніше – органи Державного політичного управління. Голова Всеросійської НК Ф. Дзержинський уже в грудні 1920 р. (менше ніж за місяць після остаточного розгрому білогвардійських військ) виявив готовність очолюваного ним відомства докласти максимум зусиль до цієї справи: «Моя думка: церква розвалюється, цьому нам треба допомогти, але ні в якому разі не відроджувати її у звичайній формі. Тому церковну політику розвалу повинна проводити ВНК, а не хто інший. Офіційні або напівофіційні стосунки партії з попами неприпустимі. Наша ставка на комунізм, а не на релігію. Лавірувати може тільки ВНК для єдиної мети – розтління попів. Зв'язок (будь-який) із попами інших органів кине на партію тінь – це небезпечна річ» [5, с.446-447]. Лінія поведінки ВНК була схвалена партією і спрямована на «руйнування» релігії шляхом розвалу церковних організацій, впливом на вищих посадових осіб у церковній ієрархії, а також тиском на «нижче попівство». Цей шлях керівництву ВНК відразу ж після громадянської війни видавався більш привабливим.

Одним із ідеологічних ворогів більшовизму стала римсько-католицька церква. Більшовики не надавали значення тому, що до 1917 р. римсько-католицька церква, на відміну від православ'я, упродовж віків перебувала в опозиції до російського самодержав'я й зазнавала переслідувань. Саме останній чинник давав підстави Ватикану плекати надії на лояльне ставлення з боку радянської влади до віросповідання католиків й усунення всіляких перешкод. Проте вже перші кроки нового режиму розвіяли ці ілюзії: провідники РКП(б) і КП(б)У та контрольований ними державний апарат вважали римсько-католицьку церкву, як і будь-яку іншу конфесію, контрреволюційною й намагалися побороти її насамперед силовими та провокаційними методами.

Владні структури не бажали миритися з тим, що римсько-католицьке духовенство й парафіяни підкорялися папському престолові. Негативізму додавала

й та обставина, що більшість католиків не належали до корінної національності. Понад 90 % римсько-католицького кліру були поляками. Більшовики вбачали у структурі та діяльності РКЦ в Україні «руку» Ватикану, засіб колонізації місцевого населення, підступи «п'ятої колонії», спрямовані на підірвання позицій влади. Становище служителів і віруючих РКЦ ще більше ускладнилося польсько-радянською війною 1920 р., коли на них упала підозра у шпигунстві на користь їхньої етнічної батьківщини і загальної нелояльності до комуністичної влади.

І хоча внаслідок війни та пов'язаних із нею міграційних процесів чисельність польського населення в Україні зменшилася, однак це не призвело до скорочення римсько-католицьких громад, а навпаки, їх навіть дещо побільшало (у 1914 р. було 322, а в 1925 р. – 332) [6, с.235].

Методи антирелігійної пропаганди, яку проводили співробітники радянських, партійних і каральних органів нової влади серед представників етнічних меншин України, зокрема серед поляків, були різними. Атеїстичну агітацію на Правобережжі, особливо в прикордонних районах із Польщею, більшовики вели вкрай обачливо. Передусім це стосувалося питання про закриття римсько-католицьких храмів, що могло бути розтлумачене як національне переслідування і яким обов'язково скористалися б керівники польського уряду з метою настроїти українських поляків проти радянської влади [7, с.103].

У південних регіонах УСРР, на відміну від Правобережної України, здійснювалася більш відверта антирелігійна пропаганда серед місцевих поляків. Причиною полягала в географічній віддаленості останніх від історичної батьківщини, їхній нечисленності тощо. До того ж, на думку працівників управлінських структур, головною умовою майбутнього політичного успіху в атеїстичній агітації серед південноукраїнських поляків було те, що серед них переважали робітники, а не селяни, як на Правобережжі. І це сприяло проведенню комуністичної агітації, включаючи й антирелігійну.

Після громадянської війни парафіяни РКЦ були представлені вихідцями з робітників, селян та кустарів і серед них майже не було виразників колишніх панівних класів (дворянства, великої, середньої та дрібної буржуазії), а також вихідців з інтелігенції, які або загинули у часи війни, або емігрували за кордон, не бажаючи жити під новою владою.

Важливою перешкодою для досягнення успіху в антирелігійній політиці, на наш погляд, була тодішня відносна слабкість державного і партійного апаратів, особливо на місцях. Більшовикам доводилося зважати й на зовнішньополітичні чинники, адже становище РКЦ в СРСР, зокрема і в УСРР, привертало увагу Заходу – Ватикану, Польщі, Німеччині, Франції та інших країн.

Початок 1920-х років, як відомо, ознаменувався стрімкою розбудовою радянських керівних органів – найрізноманітніших і численних комісаріатів, рад, комітетів, комісій тощо. Було створено й цілу систему органів для практичної реалізації Декрету про відокремлення церкви від держави.

Видиму частину цієї складної багатогалузевої конструкції становив створений у червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР (НКЮ) відділ відокремлення церкви від держави, якому були

надані досить широкі повноваження (розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, об'їзників, положень; здійснення контролю за дотриманням чинного законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій та церкви; надання консультативної допомоги з цих питань і т. д.). Але найголовнішим напрямком, державним завданням цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні сторони релігійного життя віруючих та священнослужителів духовних конфесій.

У жовтні 1922 р. відділ відокремлення церкви від держави та його місцеву мережу передали у відання Народного комісаріату внутрішніх справ України (НКВС). Вочевидь, ці зміни сталися не випадково, адже НКЮ, на противагу НКВС, не володів достатніми можливостями для здійснення фіскальних та репресивних функцій.

У складі НКВС – ДПУ відділ культів (таку назву він одержав після інкорпорації до силових структур) продовжував глибоке і всебічне вивчення релігійної ситуації в Україні. Робилося це цілком відкрито й офіційно шляхом реєстрації церковних громад, обліку та анкетування духовних осіб, аналізу статутів релігійних об'єднань, заяв і скарг громадян, складання угод про передачу храмів у користування парафіян тощо.

Уже в перші місяці після закінчення громадянської війни співробітники виконавчих, партійних та каральних установ Півдня України намагалися мати точні відомості про чисельність віруючих серед місцевих представників польської етнічної меншини.

До обов'язків завідувачів відділів культів при окрвиконкомах у всіх південноукраїнських округах входило регулярне інформування завідувача відділу культів при ВУЦВК про діяльність місцевих римсько-католицьких громад і щорічне надання республіканському відділу культів під грифом «таємно» повний список членів правління цих релігійних організацій, що свідчило про їхню важливість для представників вищого керівництва УСРР [8, арк.1].

Антирелігійні комісії діяли в кожній губернії, зокрема і в південних регіонах України, маючи у своєму складі керівних посадових осіб губернських комітетів партії, прокуратури, відділів внутрішніх справ і, звичайно ж, працівників ДПУ. За визнанням членів політбюро ЦК КП(б)У, 1921-1922 рр. були періодом активної антирелігійної політики, що «часто переходила потрібні межі» [6, с.232].

Приблизно від 1923 р. держава дещо послабила тиск на духовні конфесії України. Це пов'язано з тим, що частину церков радянська влада вже закрила, а ті храми, які продовжували діяти, націоналізувала й одночасно повернула парафіям. Це давало державі суто фінансовий зиск: під час непу вона вигідно здавала в оренду віруючим релігійні будівлі, за які громади були вимушені платити різні податки – орендний, земельний, страховий та ін.

Однак, у тезах про антирелігійну пропаганду, прийнятих пленумом ЦК КП(б)У 23 червня 1923 р. й остаточно затверджених політбюро 13 липня того ж року, декларувалась, як і раніше, хоча й обережна, але систематична атеїстична робота серед віруючих, у тому числі і серед етнічних поляків.

У постановах ЦК КП(б)У про агітаційно-пропагандистські заходи серед етнічних меншин у 1920-і рр. були пункти, що стосувалися польського

населення України і звучала критика на адресу низових партійних організацій, відділів культів та польських секцій, у тому числі й розташованих в Одесі, Запоріжжі, Дніпропетровську, Мелітополі та інших населених пунктах.

Члени політбюро ЦК КП(б)У вважали, що співробітники державно-партійних органів влади як у містах, так і в селах усіх без винятку південноукраїнських регіонів неефективно протиставляли класову єдність політиці національної згуртованості, яку, на їхню думку, проводили ксьондзи серед польського населення. Вище керівництво України наказувало працівникам усіх органів нової влади зміцнювати союз бідняків і середняків у сільській місцевості між етнічними поляками та іншими національностями, що проживали в південних округах УСРР. Агітаційно-пропагандистська, культурно-просвітницька та антирелігійна робота співробітників місцевих відділів культів і польських секцій, вважали члени політбюро ЦК КП(б)У, не вплинула на готовність усіх робітників польської національності брати участь у радянському будівництві, а також не надто збільшила кількість бажаючих вступати в лави комуністичної партії. Причиною скромних успіхів радянзації етнічних поляків, на думку вищого керівництва республіки і працівників відділів культів та польських секцій Півдня України, був великий авторитет римсько-католицької церкви.

Польські священники в південноукраїнських регіонах щорічно (особливо на початку і в середині 1920-х рр.) створювали нові релігійні гуртки в основному за рахунок польської молоді, особливо дівчат. І це при тому, що співробітники відділів культів і польських секцій Одеського, Катеринославського, Запорізького та інших південноукраїнських округів у перші роки після закінчення громадянської війни під час антирелігійної пропаганди робили наголос на її проведенні саме серед молодих поляків, бо ця вікова категорія, на їхню думку, могла краще сприйняти ідеологію правлячої партії. Тому вище керівництво УСРР було стурбоване малоєфективними результатами такої роботи і в постановках політбюро ЦК КП(б)У неодноразово підкреслювалося, що місцевим співробітникам відділів культів і польських секцій треба підсилити антирелігійну агітацію. Більшовицькі керівники визнавали, що комсомольські осередки в польських селах південноукраїнських губерній надзвичайно слабкі і їхній вплив на мешканців незначний. Політбюро ЦК КП(б)У в 1920-і рр. у циркулярах, направлених у південні округи України, нерідко підкреслювало, що, незважаючи на непогані успіхи атеїстичної пропаганди серед польської молоді, на неї, як і раніше, має великий вплив католицьке духовенство.

Працівники відділів культів і польських секцій при виконкомках та парткомках Південної України в 1920-х рр. систематично і послідовно вели антирелігійну діяльність серед усіх вікових категорій польського населення й одночасно підсилювали адміністративний тиск на католицьких священників. Так, за наказом завідувача Одеської польської секції при губкомі КП(б)У у травні 1921 р. із польських бібліотек міста було вилучено всі релігійні книжки й водночас створено відділи соціалістичної літератури на суспільно-політичну тематику (включаючи й атеїстичні матеріали) із роз'ясненням положень марксистсько-

ленінської теорії. Ці відділи в бібліотеках Півдня України поповнювались новою літературою, закупленою співробітниками польських секцій і надісланою із Києва, Харкова і Москви [9, арк.14].

Завдяки домаганням Кропивницького – завідувача Одеської польської секції – і за підтримки керівників губпарткому у травні 1924 р. римсько-католицьке духовництво Тираспольської єпархії дозволило на території костьолу в Одесі відкрити бібліотеку, в якій були в основному книжки й преса польською мовою. Парадокс ситуації полягав у тому, що на території цього храму функціонувала світська установа, яка пропонувала читачам атеїстичну літературу [10, арк.151].

У квітні 1925 р. в Одеський губвиконком надійшло прохання за підписами працівників та вихованців місцевого польського дитячого будинку, в якому вони просили перейменувати Євангелічний провулок, де й був розташований їхній заклад, на провулок імені польського комуніста Ю. Мархлевського. Виконком Одеської губернії підтримав ініціативу вихователів та дітей і в тім же місяці назву провулка було змінено. Цей факт підтверджує, що пропагандистську роботу з метою радянзації польського населення проводили в усіх державних організаціях, включаючи і дитячі будинки. У середині 1920-х років така діяльність стала приносити новій владі довгоочікувані позитивні політичні результати [11, арк.10].

У Запоріжжі, наприклад, ще до жовтня 1917 р. існувала римсько-католицька парафія, яку зареєстрували в 1923 р. Керували нею Тираспольська єпархія і Георгсбургський вікаріат Запорізького повіту. Постійного ксьондза громада не мала (приїжджав католицький священник із Катеринослава). Її національний склад був досить строкатий: крім більшості поляків, до неї також входили німці, литовці та вірмени – усього було зареєстровано 100 осіб. А вже в 1924 р. громада нараховувала лише 66 парафіян (30 чоловіків та 36 жінок), із них 15 робітників, 3 селяни, 5 торговців, 17 службовців, 26 домогосподарок [8, арк.1-2].

Незважаючи на лояльне ставлення Запорізької римсько-католицької громади до більшовицької влади, між ними час від часу виникали конфлікти. Зокрема, 26 листопада 1926 р. керівництво парафії подало заяву до відділу релігійних культів Запорізького окрвиконкому, що була відповідно-протестом на статтю в газеті «Красное Запорожье» від 21 листопада 1926 р. під заголовком «Костьол – фізкультурникам». У ній співробітники спортивної організації порушили клопотання про надання фізкультурникам будівлі храму для зимових занять, бо нібито в ньому не проводять богослужіння.

Рада римсько-католицької парафії миттєво відреагувала на ці нападки, схожі на політичну провокацію місцевих радянських органів, і привселюдно заявила про свою категоричну незгоду з думкою співробітників окружної ради фізкультури. Незважаючи на відсутність постійного священника, у костьолі щонеділі проходили релігійні богослужіння без ксьондза. До того ж раз на місяць із Катеринослава приїжджав католицький канонік для проведення служби. Докір чиновників від фізкультури, що в костьолі немає дзвону, а відтак храм не використовується за призначенням, на думку керівників ради римсько-католицької громади, був оманом, оскільки це ніяк не впливало на його роботу [8, арк.15].

З серйозними труднощами зіткнулася радянська влада при проведенні атеїстичної роботи і антирелігійних заходів серед польського населення. Вона не досить враховувала, що релігійність – національна ознака поляків, які нерідко на запитання щодо національності відповідали – «католик». Спроба створити антирелігійні гуртки при польському клубі в Миколаєві провалилася. З жовтня 1925 року по 1 липня 1926 року тут було прочитано польською мовою дві доповіді про походження релігії і три лекції про виникнення життя на землі, професором Сапожниковим, які відвідали кілька десятків поляків [12, арк.32].

Не мала результативності у польських селах войовнича атеїстична пропаганда більшовиків. Нерідко вона викликала зворотну реакцію. Так, у селищі Іваницьке з-за його віддаленості від костюлу впродовж майже трьох років не було відмічено будь-яких спроб щодо хрещення дітей з боку польського жіночого активу. І лише після відвідин села завідуючим польським бюро Ржепинським і проведених ним антирелігійних лекцій і бесід, тут з'явився німецько-католицький охрестив дітей [12, арк.28].

Не увінчались успіхом спроби більшовиків поставити під політичний контроль польське підростаюче покоління. Впродовж 1924-1926 рр. польське бюро Миколаївського окрпарткому спромоглося облудним шляхом втягнути в ряди ЛКСМУ 72 молодих поляків, із них 30 чоловік у місті. Однак їх членство виявилось формальним. Слід відмітити, що лише

три рази скликалися комсомольські збори, на яких з'явилися не більше 2-3 чоловік [12, арк.33].

І зовсім невдалою виявилася спроба створити піонерський загін в польській місцевій школі. Вдалося заагітувати лише трьох учнів. З метою організації піонерського загону з великими труднощами вдалося знайти комсомольця, якого польське бюро направило до Харкова на курси піонерських працівників. Коли ж він після закінчення курсів з'явився в Миколаєві, то для нього не знайшлося роботи [12, арк.34].

Таким чином, хаотичне втручання радянської адміністрації у церковні справи під час громадянської війни та після її завершення в 1921-1929 рр. трансформувалося у побудову й структурування спеціального апарату регулювання церковних відносин. Влада не відмовилася ні від намірів впливу на церкву, ні від власного антирелігійного курсу – змінилися лише механізми і принципи їхньої реалізації. Марксистсько-ленінська ідеологія більшовиків повинна була стати для польського населення новою релігією, яка б заповнила їхній духовний вакуум. Проте в цьому керівництво комуністичної партії прораховалося, тому що дуже багато південноукраїнських поляків зберегли вірність римсько-католицькій вірі і пронесли її крізь десятиліття войовничого атеїзму. До того ж ця течія християнської релігії мала в собі елемент національної ідентичності і духовно пов'язувала поляків з їхньою історичною батьківщиною.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євтух В. Якою має бути етнополітика української держави // Віче. – 1992. – № 8; Майборода О. Дебютує етнополітика // Віче. – 1992. – № 5; Панчук М.І. Етнополітична модель розвитку держави // Відродження. – 1998. – № 5-6.
2. Курас І.Ф. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – № 3; Савельєв В.Л., Нагорна Л.Н. Сучасні етнічні процеси в контексті конфліктології // Укр. іст. журн. – 1993. – № 5.
3. Гонтар О.В. Деякі питання міжнаціональних відносин в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1991. – № 7; Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1; Рябошапка Л. Вплив радянських і партійних органів в УСРР на діяльність релігійних громад національних меншин (середина 1920-х років) // Право України. – 2000. – № 9; Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу // Київська старовина. – 2000. – № 5.
4. Гусєва С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 2.
5. В. Ленин и ВЧК: Сб. док. (1917-1922 гг.). – М.: Политиздат, 1970. – 510 с.
6. Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римсько-католицької церкви, 1920-і роки // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1-2 (6-7). – С. 228-243.
7. Городецький О.В. Національна політика радянської держави щодо польського населення Півдня України (1921-1929 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Городецький Олександр Володимирович – Дніпропетровськ, 2007. – 185 с.
8. Державний архів Запорізької області, ф.Р-316, оп.3, спр.98.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.П-3, оп.1, спр.354.
10. ДАОО, ф.П-3, оп.3, спр.237.
11. ДАОО, ф.П-3, оп.3, спр.303.
12. Державний архів Миколаївської області, ф.1, оп.1, спр.298. – Арк.32.

РЕЦЕНЗЕНТ:

С.В. Пронь – д.і.н., професор, завідувач кафедри всесвітньої історії ЧДУ ім. П. Могили.

«ПЕТЛЮРОВЦИ» И «ГАЛИЧАНЕ» – ПОПЫТКА ИНТЕГРАЦИИ УКРАИНСКИХ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ В 1918-1919 гг.

В статті досліджуються спроби інтегрування державних організмів УНР та ЗУНР. Розглянуто напрями взаємодії держав у війсьній сфері, визначені причини їх провалу.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Західно-Українська Народна Республіка, військове співробітництво.

В статье исследуются попытки интегрирования государственных организмов УНР и ЗУНР. Рассмотрены направления взаимодействия государств в военной сфере, определены причины их провала.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Западно-Украинская Народная Республика, военное сотрудничество.

An integration attempt of state authorities of UNR and ZUNR is reviewed in the article. Introduced some elements of co-operation of both Ukrainian states on military field, determined the reasons of their failure.

Key words: Ukrainian People's Republic, West-Ukrainian People's Republic, military co-operation.

Осенью 1918 г. на территории Восточной Галиции, Закарпатья и Северной Буковины провозглашено Западно-Украинскую Народную Республику (ЗУНР) [15; 17]. В то же время на Приднепровской Украине в результате восстания против гетмана Скоропадского реактивировали Украинскую Народную Республику (УНР) [22, s. 51-70]. С самого начала поднимались попытки интегрирования обоих государственных организмов. Однако, несмотря на то, что с января 1919 г. УНР и ЗУНР стали формально объединены, на практике эти пробы оказались неэффективными. В этой статье будут представлены некоторые элементы сотрудничества обоих украинских государств на военной почве. Такое сотрудничество было особенно важное, потому что как и УНР, так и ЗУНР с начала своего существования были вынужденные вести борьбу за свою независимость.

На смешанной этнически местности Восточной Галиции столкнулись интересы проживающих наций: украинцев и поляков. В ноябре 1918 г. там началась польско-украинская война [16; 23; 25; 26; 27]. Первоначально военные отряды борющихся сторон формировались стихийно. С течением времени польские и украинские вооружённые подразделения начали принимать характер регулярных армий. Стоит, однако, отметить, что насколько поляки могли рассчитывать на большую базу на родине и доставки военных материалов из заграницы, то украинцы, до конца мировой войны преданные габсбургской монархии, не обеспечили себе международного признания, а ресурсы страны были ограничены. В этой ситуации польские силы, вовлечённые в конфликт в Восточной Галиции, проявляли небольшой, но постоянный рост. Зато украинские силы могли развиваться только до определённого

момента. Серьёзной проблемой, с которой пришлось смириться властям ЗУНР, был недостаток высших командирских кадров и всё более сложные материальные лишения. В этой ситуации Государственный Секретариат Военных Дел ЗУНР очень рассчитывал на военную помощь из Приднепровской Украины [16, с.303-306; 29, s.39-58].

Первые попытки создания украинской государственности на местностях, принадлежащих России перед Первой мировой войной, были предприняты вскоре после февральской революции 1917 г. Тогда возникла Украинская Центральная Рада, которая в начале 1918 г. прокламировала возникновение полностью независимой Украинской Народной Республики [13; 9, с.65-284; 24, s.124-133]. Молодое государство, наряду с поиском признания на международной арене, не справляясь с большевистским нападением, в феврале 1918 г. подписало в Бресте мирный договор с Центральными государствами. Истерзанная войной Германия видела в Украине прежде всего огромный амбар, который предполагала использовать [31]. Власти УНР, которые благодаря военной помощи Центральными государствами формально получили обратно территорию собственного государства, не были в состоянии справиться с господствующим в нём хаосом и анархией. К концу апреля 1918 г. поддерживаемый Центральными государствами генерал Павло Скоропадский совершил политический переворот. Была ликвидирована республика, а объявленное гетманом П. Скоропадским государство по политическому устройству напоминало монархию. С тех пор Украина выступала под официальным названием Украинское Государство (*Українська Держава*) [14; 9, с. 285-399; 24, s. 134-139]. Поддерживаемый немцами гетман

покончил с социалистической политикой Центральной Рады. Были восстановлены в имущественных правах прежние землевладельцы и предприниматели. Там где крестьяне сопротивлялись, немецкие коменданты посылали дисциплинарные отряды, которые жестоко проводили пацификацию. Были разоружены и демобилизованы большинство военнослужащих республиканской армии, так как власть опасалась большого радикализма солдат. Таким образом, лишили украинскую армию наиболее национально сознательных военнослужащих [28, s.181-193].

Во время правления гетмана П. Скоропадского в Украине достигли относительной политической стабилизации и приступили к систематическому формированию государственных структур. Несмотря на несомненные организационные достижения, Украинское Государство столкнулось с огромными проблемами. Наиболее серьезной из них оказался недостаток более широкого общественного признания. Народ не поддерживал консервативного гетмана, тем более что власть держалась при помощи немцев и австрийцев, воспринимаемых как оккупанты. Поэтому осенью 1918 г. прежним политическим деятелям и военным УНР без труда удалось поднять часть общества для восстания против гетмана, «помещиков» и оккупантов. Костяк повстанческих сил составляли раньше демобилизованные, а теперь восстановленные военные формирования. Находящиеся в фазе формирования гетманские отряды, после короткого и не очень ожесточенного сопротивления были разбиты. Немцы и австрийцы, которые начали уже отводить назад свои армии из Украины, сохранили нейтралитет. Возрождением Украинской Народной Республики занялась Директория. Важную роль играл в ней верховный командир вооруженных сил, Главный Атаман Сымон Петлюра.

Несмотря на победу в конце 1918 г. новые власти УНР оказались в очень затруднительной ситуации. Директория не признавалась на международной арене и не могла рассчитывать на чью-нибудь поддержку. На территории, оставленные отрядами Центральных государств, вступали большевистские армии. На юге Украины и в Крыму к наступлению готовилась Добровольческая армия, борющаяся за «неделимую» Россию и не признающая украинской государственности [10]. В это время энтузиазм украинского общества быстро понижался. Крестьяне, принимавшие участие в восстании, ожидали главным образом возвращения к социальным реформам. Национальная идея была для большинства из них лишь лозунгом.

Стоит заметить, что военное начальство УНР уже осенью 1918 г. воспринимало галицкие вооруженные силы как часть армии Директории. В датированном 31 декабря 1918 г. рапорте для Главного Атамана полковник Мькола Капустянский, анализируя украинские военные возможности, написал:

«Вооруженные силы Украины состоят из двух неравномерных составляющих: галичан и приднепровских украинцев (из бывшей русской Украины).

Галичане:

а) Сичевые Стрелки [*Українські сичові стрільці*] и дополнения к ним – материал большой боевой ценности.

б) Вооруженные силы, организованные в самой Восточной Галиции из демобилизованных солдат австро-венгерской армии и из происходящих из переведенного призыва. Они представляют собой тоже достаточно надежный элемент и можно их использовать в борьбе так и против поляков, как и большевиков.

Приднепровские украинцы:

а) Отделения достаточно хорошо организованные (*жупанники* и другие).

б) Отделения образованные в результате мобилизации – это наиболее многочисленный элемент, но сомнительный в борьбе против большевиков» [3].

В декабре 1918 г. вооруженные силы ЗУНР – Галицкую армию (ГА) официально причислили к составу Юго-западного фронта армии УНР [2]. В конце года было создано командование Хелмско-галицкого фронта, которого заданием должно быть овладение Восточной Галицией и Холмщиной. В состав фронта, кроме Галицкой армии должны были войти также приднепровские дивизии. Планировали общую операцию большого масштаба, однако окончательно не начали действий [1].

Также в приказах, касающихся организации армии, военное начальство УНР учитывало Галицкую армию. Во второй половине февраля 1919 г. Наказный Атаман Александр Греков, ссылаясь на украинскую традицию и необходимости, вытекающие из характера ведущихся боевых операций, приказал все отряды соединить в «коши», которые должны были заменить существующие до сих пор корпусы. Каждый «кош» должен состоять из двух «загонов», а у штаба «коша» должна функционировать инженерная «сотня» (рота). В состав «загона» должны были входить пять самостоятельных пехотных «куреней» (батальонов), артиллерийский «курень», конный «курень» и инженерная «сотня» [4]. В конце февраля 1919 г. командование Галицкой армии получило приказ о реорганизации отрядов. Галицкая армия получила официальное название Галицкая Группа Армий, а ее корпуса должны быть переименованы на «коши» [7]. Кажется, что командование ГА даже не предприняло попытки включения вышеуказанной организационной структуры. Впрочем, не удалось ее ввести и в армии УНР [19, с.222-229; 29, s.51-56].

В начале января 1919 г. в распоряжение военного начальства ЗУНР прибыла I Самостийная Козятинская Бригада (два пехотных полка, артиллерийская батарея и дивизион кавалерии – вместе ок. 3 400 солдат) [6]. Однако, присылаемые отряды были не дисциплинированные, имели неполные личные составы и представляли низкую боевую ценность. Позднее УНР ограничивалась только материальной помощью [20].

В более позднем периоде, благодаря помощи в снаряжении из УНР, в составе галицких отрядов появились немногочисленные батареи тяжелых и дальноточных орудий. Из Украины Приднепровской прибыли: 2 и 6 Полки Сичовых Стрелков и 1 Запорожский Полк Тяжелой Артиллерии. 2 Полк Артиллерии Сичовых Стрелков имел батарею, состоящую из двух 42-

линейных дальнобойных орудий и 6-дюймовой гаубицы, и батарею 48-линейных гаубиц. Зато 6 Полк Тяжелой Артиллерии имел одну батарею 6-дюймовых гаубиц (три орудия) и две батареи 42-линейных дальнобойных пушек (вместе шесть орудий). 1 Запорожский Полк Тяжелой Артиллерии состоял из трех батарей 42-линейных дальнобойных пушек (вместе двенадцать орудий). Бригада Артиллерии Сичовых Стрелков прислала также для ГА специальное зенитное орудие [11, с.55; 19, с.283].

Галицкая армия имела относительно сильную авиацию. Базой для создания авиации ГА был 3 Одесский Авиационный Дивизион, образованный военным начальством Украинского Государства. В конце 1918 г. этот дивизион, в силе 6 самолетов, оказался в Красном. Самолетами прилетело 6 пилотов – Приднепровских украинцев. Одновременно с ними прибыла также группа пятнадцати механиков и солдат, обслуживающих дивизион. Все они вместе с пилотами остались в составе Галицкой армии [29, s.82-85]. В марте 1919 г. воздушный отряд ГА принял ок. 60 самолетов от армии УНР. Однако большинство из этих машин было несовершенными. В том же месяце из Украины Приднепровской прибыл также аэроплан дивизион [16, с.178].

Очень большое значение для Галицкой армии имели поставки оружия, снаряжения, оснащения и одежды из Украины Приднепровской. С течением времени оружие и мундиры, которые доставлялись из УНР, были все более многочисленные в западно-украинских отрядах [29, s.92-95].

На рубеже марта и апреля 1919 г. галицкие полевые батареи, учитывая недостаток боеприпасов для орудий австрийского производства, были в большой мере перевооружены в доставленные из Украины Приднепровской русские 3-дюймовые пушки образца 1902 г. [29, s.95].

Стоит заметить, что, учитывая кадровые проблемы Галицкой армии, два ее главно-командующие: генерал Михайло Омелянович-Павленко и генерал Александр Греков были офицерами армии УНР и их откомандировали в Восточную Галицию по просьбе галичан [18, с.110-115; 21, с.5; 29, s.104].

Интересным аспектом военного сотрудничества было создание на территории ЗУНР отрядов морской пехоты для приднепровской армии. 1 Гуцульский Полк Морской Пехоты формировали, между прочим, в Коломые, а вербовочную акцию вели на территории Гуцульщины. В состав полка вошли также галичане, которые раньше служили в австро-венгерском военном флоте [30, s.82].

В июле 1919 г., вытесненные войском польским на территорию Украины Приднепровской, отряды Галицкой армии соединились с армией Главного Атамана

Сымона Петлюры, но сохранили собственную организационную структуру и собственное командование. Обе армии были формально подчинены Штабу Главного Атамана, созданному 12 августа 1919 г. Его начальником стал генерал Мыкола Юнакив, а генеральным интендантом назначали генерала Виктора Курмановича (из Галицкой армии). Галицкой армией командовал генерал Мырон Тарнавский [12, с.26]. В половине августа 1919 г. соединенные украинские армии насчитывали ок. 85 тыс. солдат, имели свыше 20 тыс. коней, ок. 1 000 пулеметов и свыше 300 орудий [5].

Снабжение Галицкой армии в Приднепровской Украине должно было проходить из запасов армии УНР. В действительности приднепровские украинцы, не имея никаких запасов, пренебрегали западно-украинскими отрядами. При такой обстановке галичане должны были полагаться на импровизированные доставки, происходящие из собственных покупок или реквизиции [8]. Это ухудшало и так не наиболее хорошие отношения между обеими армиями. Население Приднепровской Украины тоже не очень доброжелательно относилось к украинцам из Галиции, видя в них «австрийцев» [29, s.125].

Отряды соединенных украинских армий провели общее наступление, законченное завоеванием Киева. Однако более поздние события привели к началу боев с Добровольческой армией генерала Деникина. Неудачи на фронте углубила еще эпидемия тифа. Из-за тяжелого санитарного и материального состояния Галицкой армии ее командование решило перейти на сторону Добровольческой Армии. Петлюровцы признали заключение галичанами соглашения с русскими за акт национальной измены. Это перечеркнуло возможности дальнейшего сотрудничества, хотя неэффективные попытки соглашения принимали также в более позднем периоде [29, s.123-128].

Попытки интеграции обоих украинских государственных организмов окончательно не принесли результата. Военное сотрудничество не развилось в большом масштабе. Причины этого были разные, однако самые важные были политические расхождения: Украина не была в состоянии вести войны со всеми своими врагами, ей надо было поискать союза с каким-то из них. Для петлюровцев, борющихся как с «красной», так и с «белой» Россией, естественным союзником были поляки, но союз с ними требовал отречься, по крайней мере, от частей Восточной Галиции. Для галичан поляки были смертельными врагами. Чтобы с ними бороться, они были склоны договориться как с Деникиным, так и с большевиками. Кажется, что такое бескомпромиссное положение на практике перечеркнуло возможности общей борьбы украинцев за независимость.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф.1078, оп.1, спр.2, арк.4-6.
2. ЦДАВО, ф.1078, оп.1, спр.74, арк.27.
3. ЦДАВО, ф.1078, оп.1, спр.82, арк.1.

4. ЦДАВО, ф.1078, оп.1, спр.97, арк.17.
5. ЦДАВО, ф.1078, оп.2, спр.28.
6. ЦДАВО, ф.2188, оп.1, спр.20, арк.11.
7. ЦДАВО, ф.2188, оп.1, спр.33, арк.36.
8. ЦДАВО, ф.2188, оп.1, спр.7, арк.54.
9. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. – Львів, 1998. – Т I.
10. Вооруженные силы на Юге России январь-июнь 1919 года / ред. С.В. Волков. – Москва, 2003.
11. Давний Р. Про Січових Стрільців. – Відень, 1921.
12. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії 1919-1920. – Нью-Йорк, 1974.
13. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр., том I, Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1930.
14. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр., том II, Українська Гетьманська Держава 1918 року. – Ужгород, 1930.
15. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
16. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. – Львів, 1998.
17. Макарчик С.А. Українська республіка галичан. – Львів, 1997. [2]
18. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) . – Київ, 2007.
19. Шанковський Л. Українська Галицька Армія. Воєнно-історична студія. – Вінніпег, 1974 (Львів 1999).
20. Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie (CAW), I. 304. 1. 12, «Wiadomości ogólne o armii galicyjsko-ukraińskiej, zebrane po dzień 1. III. 1919».
21. CAW, I. 400. 1321, «Греков Александр, Краткие заметки о боевых операциях и организации галицких войск в период моего командования ими с 9 июня по 6 июля 1919 года».
22. Bruski J.J., Petlurowscy. Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919-1924), Kraków 2000.
23. Galuba R., «Niech nas rozsądzi miecz i krew...» Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918-1919, Poznań 2004.
24. Hrycak J., Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu, Lublin 2000.
25. Hupert W., Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919, Lwów – Warszawa 1928.
26. Klimecki M., Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918-1919, Warszawa 2000.
27. Kozłowski M., Zapomniana wojna, Bydgoszcz 1999.
28. Krotofil M., Organizacja sił zbrojnych Państwa Ukraińskiego w 1918 r. – zarys problemu, w: Od armii komputowej do narodowej II. Dzieje militarne Polski i jej wschodnich sąsiadów od XVI do XX wieku, red. M. Krotofil, A. Smoliński, Toruń 2005.
29. Krotofil M., Ukraińska Armia Halicka 1918-1920. Organizacja, uzbrojenie, wyposażenie i wartość bojowa sił zbrojnych Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej, Toruń 2002.
30. Krotofil M., Ukraińskie siły morskie (1917-1920), «Przegląd Morski», 1999, z. 3, s. 70-88.
31. Mędrzecki W., Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku, Warszawa 2000.

РЕЦЕНЗЕНТ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

© М. Кротофиль

Стаття надійшла до редакції 15.06.09

МОРСЬКІ ПАРОПЛАВНІ ТОВАРИСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В МІЖНАРОДНІЙ ПОШТІ ХІХ ст.

У статті розглядається діяльність українських і російських пароплавних товариств у міжнародних поштових відносинах ХІХ ст. Особлива увага приділяється морським поштовим перевезенням, які здійснювалися Чорноморським пароплавним товариством, Російським товариством пароплавання і торгівлі та товариством Добровільного флоту. В статті розглядаються також правила морської поштової служби, якими керувалися товариства в своїй діяльності.

Ключові слова: міжнародна пошта, товариство, пароплавання, флот.

В статье рассматривается деятельность украинских и российских пароходных обществ в международных почтовых отношениях ХІХ в. Особенное внимание уделяется морским почтовым перевозкам, которые осуществлялись Черноморским пароходным обществом, Российским обществом пароходства и торговли и обществом Добровольного флота. В статье рассматриваются также правила морской почтовой службы, которыми руководствовались общества в своей деятельности.

Ключевые слова: международная почта, общество, пароходство, флот.

The activity of Ukrainian and Russian steamship societies in the international postal relations of the ХІХ century is examined in the article. A special attention is paid to the marine postal transportations, which were carried out by the Black Sea Steamship Society, the Russian Society of Steamship Line and Trade and the Voluntarily Fleet Society. Also in the article were examined the rules of the Marine Postal Service, which were followed by societies in their activity.

Key words: international mail, society, steamship line, fleet.

Поштовий зв'язок є одним із найкращих показників торгово-промислової діяльності і культурного рівня будь-якої держави. Однак діяльність пошти не обмежується галуззю економічних та культурних відносин, більш важливим є її соціальне значення, призначене слугувати завданням родинного, громадського і державного життя. Історія пошти засвідчує, що виникла вона за вимогами не економічного, а державного характеру. Актуальність питання полягає в тому, що еволюція вітчизняної пошти безпосередньо пов'язана з розвитком історичних подій в Україні.

Одними з перших, за часом виникнення, були морські поштові перевезення, за допомогою яких Російська імперія змогла встановити міцні стосунки із країнами Сходу, і в першу чергу з Туреччиною, що було важливим моментом у розвитку торгово-промислової та культурної діяльності країн.

Питанням розвитку та діяльності поштового зв'язку в Україні присвятили свої праці В. Бізіна, В. Мухін, В. Мороз, В. Кофман, Р. Калін та ін. [2;8;12]. Проте у працях вітчизняних істориків питання діяльності морських пароплавних товариств ХІХ ст. та їх ролі у міжнародному поштовому зв'язку ще не отримало належного висвітлення. Саме цю прогалину намагається заповнити автор даної статті.

В ХІХ ст. перевезення пошти морем продовжувало інтенсивно розвиватися. Будучи морськими воротами Російської імперії на Чорному морі, одеський порт сприяв торгівлі з країнами Середземномор'я і Османською імперією, чий володіння в той час простягалися

на Малу Азію, Близькій Схід, Балкани і на частину північної Африки. Одночасно виник і поживався поштовий зв'язок в цьому напрямку. Основу поштових перевезень тоді складали комерційна переписка і пересилання зразків товарів [8, с.4-5].

Вирішальну роль у удосконаленні морських поштових перевезень відіграло виникнення пароплавних товариств. Радянські дослідники М. Сафонов і В. Карминський наводять дату 1823 р., після якої пошта на пароплавах почала доставлятися із Одеси у Константинополь [20, с.20].

Організація пошти в Константинополь мотивувалася так: «в заміну отправки ежечасных курьеров в Константинополь, сопряженного с немалыми издержками, не меньше для пользы подданных наших, приказали мы завести кратчайшим путем непосредственную почту до помянутой Оттоманской столицы» [23, с.240]. Цей шлях, з одного боку, значно скоротив державні витрати по пересиланню державної кореспонденції, а з іншого, відкрив новий шлях для торгових відносин.

Перевезення російської поштової кореспонденції за кордон на пароплавах почалося з 1827 р. В травні цього року до Санкт-Петербургу прибув із Лондона пароплав «Георг IV», який належав англійському негодіанту Жоліффу, який, бажаючи влаштувати постійні пароплавні спілкування між Росією і Англією, зобов'язувався присилати свій пароплав у Санкт-Петербург до 5 разів на кожен навігаційний рік [11, с.61; 15]. Пересилання поштової кореспонденції з пароплавом

Жоліффа відбувалося на основі правил, за якими всі листи доставлялися з пароплава і на пароплав через Санкт-Петербурзький поштамт. Кореспонденцію за кордон було наказано передавати при реєстрах, з оплатою за перевезення за встановленою таксою. Пасажирів, які мали при собі листи, також мали сплачувати поштові збори. Подібні правила морських перевезень за допомогою пароплавів були встановлені для Одеської і Константинопольської поштових контор. Вони були доповнені в 1830 р. і затверджені для всіх чорноморських пароплавів [3, с.50].

30 червня 1831 р. було затверджено Положення Комітету міністрів «Про правила для перевезення кореспонденції між Одесою і Константинополем на пароплавах», складене на основі правил Санкт-Петербурзького поштамту (серпень 1827 р.). За Положенням, для огляду поштової кореспонденції на пароплавах призначалися митні чиновники, які запечатували отримані на пароплаві прості листи і доставляли їх у поштамт. Виключення складали великі конверти, які підлягали митному огляду. Поштамт, у свою чергу, записував отримані листи у спеціально встановлені для цього книги і стягував з отримувачів належні гроші, які йшли у поштовий прибуток (п.1). На всі листи, які перевозилися на пароплаві, накладався поштовий штампель (п.2). За отримані і відправлені на пароплавах листи стягувалися вагові і портові гроші за встановленою іноземною таксою (п.3). Листи і пакети, які надходили на пароплав з кур'єрами, чиновниками або іншими приватними особами на ім'я Міністерства державної колегії іноземних справ, посланців і міністрів з надписом *Expeditoin officielle*, доставлялися за адресою митним чиновником без подання у поштамт (п.4) [14; 21, с.471-475].

У 1828 р. утворилося Чорноморське поштове пароплаводство (з 1833 р. мало назву Чорноморське пароплавне товариство), яке з 1833 р. здійснювало перевезення по Азовському і Чорному морям. З 1856 р. діяло Російське товариство пароплаводства і торгівлі, з 1877 р. – Російське транспортне і страхове товариство, з 1879 р. – товариство Добровільного флоту. Всі судна цих компаній були приписані до Одеського порту [11, с.61].

У 1828 р. Чорноморське поштове пароплаводство мало 3 пароплави, що ходили до Константинополя та Редут-Кале на Кавказі [12, с.100]. Але застосування їх у справу почалося лише в 1833 р., саме тоді і була змінена назва на Чорноморське пароплавне товариство. Після проведення акційних зборів, пароплави були віддані Товариству акціонерів на 10 років, якому для перевезення поштової кореспонденції із Одеси у Константинополь були надані пільги по карантинному, митному і поштовому відомствам [13, с.100]. Так, на його користь поступали портові гроші за пересилання листів на пароплавах, від нього залежало встановлення і зміна поштової такси, яка затверджувалася Новоросійським генерал-губернатором. Поштові чиновники, які призначалися для здійснення поштових операцій в Одесі і Константинополі, були зобов'язані виконувати всі розпорядження дирекції Товариства. Пересилання посилок і грошей проводилося на пароплавах без участі поштового відомства [11, с.62; 17]. Прийом листів відбувався за всіма поштовими правилами в

самій дирекції Товариства. Державна кореспонденція доставлялася безкоштовно. Крім того, скарбниця відмовилася від половини поштового щорічного прибутку на користь Товариства, яке мало повернути пароплави лише в тому випадку, якщо б воно розпалося [3, с.52-53].

Відносини Товариства з Поштовим департаментом були оформлені угодою, затвердженою Комітетом міністрів 23 лютого 1843 р., за якою для державних, приватних і торгових відносин між Одесою і Константинополем були засновані постійні пароплавні сполучення [10, с.44-45]. Пароплави, за розпорядженням Новоросійського генерал-губернатора, почали відправлятися із Одеси через кожні десять днів, починаючи з 10 травня 1843 р. З цими пароплавами між Одесою і Константинополем відправлялася також писемна кореспонденція. Але для того, щоб кореспонденти в Росії і Україні мали можливість пересилати свої листи в Константинополь на пароплавах, було дозволено всім російським поштовим конторам приймати крім державних пакетів і приватну писемну кореспонденцію. Виняток становили гроші і посилки, які потрібно було відправляти сухопутною поштою. За перевезення приватних листів на пароплавах між Одесою і Константинополем брався поштовий збір по 30 копійок сріблом за лот, з дотриманням встановленої Поштовим департаментом ваги. Писемну (державну та приватну) кореспонденцію, яка подавалася на пошту і була адресована в Константинополь, за бажанням могли відправляти через одеську поштову контору. На таких листах і пакетах робився надпис «для відправлення на пароплав в Константинополь», після чого їх складали у постпакети до Одеси [4].

Але, не дивлячись на надані пільги і субсидії від скарбниці, Товариство акціонерів скоро занепадо і не змогло підтримувати правильних спілкувань між Одесою і Константинополем.

Занепад Товариства послужив причиною того, що в 1840-х роках на Чорному морі було знову створене державне пароплаводство. Прийом листів для пересилання між Одесою і Константинополем відбувався з цього часу на основі загальних поштових правил, а збір за перевезення кореспонденції на чорноморських пароплавах поступав до поштового відомства. Виключення допускалося лише для тих грошей і посилок, які раніше пересилалися на державних пароплавах без участі поштового відомства [11, с.63; 16].

Взагалі, починаючи з цього часу, поштові установи для перевезення кореспонденції користувалися всіма компаніями пароплавів, які були створені, що значно полегшило відносини Російської імперії з іншими країнами.

Найбільш крупним із пароплавних товариств у 50-х роках XIX ст. було Російське товариство пароплаводства і торгівлі (РТПіТ), яке перетворилося з часом у деяку самостійну державу. Воно було утворене у 1856 році для сполучення між російськими та українськими містами на Чорному і Азовському морях та з державами Сходу [11, с.63].

За договором з Поштовим департаментом, РТПіТ отримало виключне право на перевезення пошти по всій акваторії Чорного моря і на Близькій

Схід. З 1860 р. пошта, яка перевозилася на його пароплавах, супроводжувалася листоношами, а з 1873 р. її почали супроводжувати сортувальники. Подібне монопольне право на перевезення пошти на Дальній Схід отримав «Добровільний флот», яким він користувався до початку ХХ ст. [8, с.13-14].

Поступовий розвиток торгових відносин Російської імперії із Сходом поставив на перший план питання пересилання із пароплавами Товариства східної кореспонденції. Для визначення умов її пересилання між поштовим відомством і РТПіТом був заключений договір, згідно якого Товариство у винагороду за прийом і видання листів у портах Туреччини, Єгипту, Болгарії, Лівії та інших країн Сходу, отримувало 25 % із збору, який поступав у поштовий прибуток за пересилання кореспонденції по Чорному морю.

В 1858 р. РТПіТом були організовані нові рейси між Таганрогом, Феодосією і Константинополем, Редут-Кале і Трапезундом. Плата за перевезення листів морем стягувалася у розмірі 20 коп. за лот (додатково до звичайних 10 коп., які оплачувалися у вигляді поштової марки). За бандеролі з газетами і журналами стягувалося додатково по 6 коп. з лоту за перевезення морем. Дуже скоро пароплави Товариства розширили коло своєї діяльності. Вони стали заходити в Дарданелли, Хіос, Латакію, Тріполі, Яффу. Флот РТПіТу складався із 80 суден, а своє управління Товариство мало в Одесі [22, с.56-57].

28 червня 1862 р. між РТПіТом і Поштовим департаментом була укладена угода, яка передбачала доставку пошти у всі міста Російської імперії і закордонні порти, які відвідували пароплави Товариства [10, с.44].

За договором, укладеним між Поштовим департаментом і Російським товариством пароплавання і торгівлі, починаючи з 1 січня 1863 р. розпочалося регулярне перевезення із Одеси кореспонденції в східні порти: Батум, Трапезунд, Метелип, Смирну, Александретту, Бейрут, Олександрію, Афон і Салоніки.

Спочатку Товариством пересилалися тільки прості листи і бандеролі, тобто газети, журнали, прейскуранти, циркуляри та інші друковані видання, в яких, крім адреси, не було нічого написано. Як листи, так і бандерольні відправлення оплачувалися власними поштовими марками. В договорі між Поштовим департаментом і РТПіТом від 8 червня 1872 р. говорилося: «Ст.5: ... Марки (Російського товариства) повинні слугувати виключно для оплати: а) кореспонденції, яка слідує із Сходу в Росію; б) пересилання морем до Одеси кореспонденції, яка слідує із турецьких портів до Європи транзитом через Росію. За доставку від Одеси за кордон оплата відбувається тільки державними поштовими марками, які можуть бути придбані Товариством за номінальною ціною» [22, с.57-58].

Платежі за означену кореспонденцію були такими: за листи – по 30 коп. за кожний лот, за відправлення в бандеролях – по 10 коп. Листи і бандеролі відсилювалися за звичайними реєстрами в постпакетах в Одеську прикордонну поштову контору з надписом «кореспонденція у Східні порти» [5, арк.28].

12 листопада 1863 р. були опубліковані правила для відправлення кореспонденції у вищезазначені

східні порти. Згідно договору, підписаному з Товариством, кореспонденція, яка направлялась у Константинополь пересилалася на пароплавах за тим самим порядком, як і в інші східні порти [5, арк.55].

20 липня 1884 р. була прийнята Постанова про перевезення морською поштою цінних пакетів із Росії в Туреччину. Така пошта йшла транзитом через Австрію, Німеччину або Румунію. Цінність пакета не мала перевищувати 10 тис. франків (2500 руб.). Грошові пакети, адресовані в Константинополь або інші турецькі порти, пересилалися через Одесу завдяки Російському товариству пароплавання і торгівлі. Грошові пакети могли пересилатися на необмежену суму, а відкриті цінні – до 15 тис. руб. На обкладинці пакета ставився надпис – «через Одесу» [6].

Отже, на пароплавах Російського товариства спочатку перевозилася тільки проста кореспонденція. Для полегшення і прискорення поштових відносин Чорноморського побережжя Поштовим відомством з 1867 р. було організоване пересилання між внутрішніми портами кореспонденції будь-якого роду. Пізніше Товариство взяло на себе відповідальність проводити на Сході повністю всі поштові операції. На користь Товариства йшла плата за просту кореспонденцію, страхові листи, які відправлялися із Сходу в Російську імперію та обмінювалися між східними портами, і за пересилання грошей.

В наступні роки умови пересилання поштової кореспонденції на пароплавах Російського товариства періодично змінювалися і доповнювалися у відповідності із діючими поштовими постановами і поштовими конвенціями, які заключалися Російською імперією з іноземними державами.

27 квітня 1894 р. між Головним управлінням пошт і телеграфів і Російським товариством пароплавання і торгівлі був підписаний черговий договір про перевезення поштової кореспонденції. Договір складався із 28 статей, за якими кореспонденція перевозилася у супроводі чиновників поштово-телеграфного відомства. До перевезення приймалися прості і заказні закриті листи і закриті постпакети. У випадку втрати кореспонденції, Товариство мало відшкодувати витрати [7, арк.48-52зв.].

4 грудня 1900 р. між згаданими установами був підписаний додатковий договір, за яким посилки і вузли розподілялися на маловагові та звичайні (5 кг) [7, арк.1-3]. З подавателя стягувався ваговий збір у розмірі 90 коп. за кожну посилку (50 коп. йшло у поштово-телеграфне відомство і 40 коп. у Товариство) (Ст.1.). У випадку втрати, пошкодження або викрадення звичайної кореспонденції, яка слідувала із Росії у Туреччину, поштово-телеграфне відомство і Товариство несли відповідальність у розмірі вартості втраченого (Ст.2). Із страхового збору на користь поштово-телеграфного відомства і Товариства, з кожних 112 руб. 50 коп. стягувалося по 2 коп. [7, арк.181-184зв.].

Наступний договір між обома установами був підписаний 30 червня 1905 р. і стосувався обміну грошових поштових переведень між поштовими установами імперії і поштовими установами Товариства в Туреччині. За договором, між поштовими

установами Російської імперії і поштовими установами РТПіТу в Туреччині встановлювався правильний обмін грошових поштових переводів (Ст.1), який відбувався тільки поштою (Ст.2). Сума переводу як в Російську імперію, так і з неї визначалася відправником у російській монеті (Ст.4). Визначений найвищий розмір переводу не мав бути нижче 100 руб. (Ст.5). За перевод стягувалося з відправника по 10 коп. з кожних 10 руб. і частини 10 руб. суми, яка пересилалася (Ст.10) [7, арк.4-4зв.].

Отже, починаючи з другої половини 50-х років XIX ст. за допомогою Російського товариства пароплавання і торгівлі був налагоджений морський поштовий зв'язок майже з всіма країнами Сходу. Це було величезною подією, оскільки збільшувало прибуток як державної казни, так поштового відомства і самого Товариства.

З 1877 р. перевезення пошти по Чорному морю здійснювало також Російське транспортне і страхове товариство, з 1879 р. – товариство Добровільного флоту. Всі пароплави цих компаній були приписані до Одеського порту.

Із утворенням товариства Добровільного флоту на його пароплавах в 1884 році було встановлено пересилання простої і заказної кореспонденції між Одесою і Владивостоком. Перевезення кореспонденції відбувалося Товариством безкоштовно, за виключенням посилок, які оплачувалися як поклажа за нижчим розміром його тарифу. Через чотири роки поштово-телеграфне відомство почало відправляти з пароплавами Добровільного флоту, які здійснювали рейси між вказаними містами, кореспонденцію будь-якого роду у супроводі листонош [19, с.107-108].

В кінці XIX ст. Товариство перевозило безкоштовно на кожному пароплаві сто пудів поштової поклажі і супроводжуючих пошту чиновників з наданням для останніх окремої каюти. Якщо поклажа перевищувала вказану вагу, то за неї стягувався збір за нижчим, встановленим для вантажів, тарифом [11, с.66].

Згідно статей Положення про Добровільний флот, які стосувалися перевезення пошт на суднах флоту, Добровільний флот мав утримувати термінове поштове і товарно-пасажирське сполучення між Одесою і портами Східного океану і співдіяти розв'язкові вітчизняної торгівлі (ст.1). Судна Добровільного флоту мали здійснювати кожного року не менше семи термінових рейсів між Одесою і портами Східного океану, що мало складати не менше 141 тис. миль, а саме: а) п'ять рейсів між Одесою і Владивостоком і зворотнім шляхом, із заходом в Ханькоу і Нагасакі; б) два рейси між Одесою і постом Дуе на острові Сахалін із заходом у Нагасакі, Владивосток і Корсаківський пост і назад (ст.4) [18, с.77-80].

Отже, за договором з Поштовим департаментом, товариство Добровільного флоту отримало

монопольне право на перевезення пошти на Далекий Схід, яким воно користувався до початку XX ст. [8, с.7]. Пошта з Одеси пароплавами перевозилася до Владивостока та Сахаліну. З 1895 р. пошта відправлялася пароплавами з лютого по травень, та з серпня по листопад за адресами Приморського краю і Сахаліну [10, с.45].

В кінці XIX – на початку XX ст. по Чорному морю перевозилася кореспонденція між Одесою і Константинополем (проста кореспонденція) та між Севастополем і Константинополем, Одесою і Олександрією (кореспонденція будь-якого роду) [1, с.394]. На території України у Волочиську, Ізмаїлі, Одесі, Радзівілові, Харкові, Миколаєві, Маріуполі пошту доглядали митниці. Тим, хто мав справу з міжнародною поштою, встановили доплату за знання англійської мови. Перевірку цих знань проводили особи, що не працювали у поштово-телеграфній службі [12, с.59-60].

В XIX ст. були введені спеціальні поштові календарні штемпелі. На першому такому штемпелі був надпис «Одеса – Керч – Поті». З тих пір на всіх морських штемпелях (за рідким виключенням) вказувались кінцеві пункти транспортування кореспонденції. Перші штемпелі, виготовлені спеціально для погашення поштових марок, виникли в Санкт-Петербурзі на початку лютого 1858 р., а 31 травня і 7 серпня того ж року Головне управління пошт повідомило про виготовлення особливих штемпелів гасіння для всіх поштових закладів Російської імперії і намітило замінити всі попередні штемпеля новими – номерними точковими. Одеській поштової прикордонній конторі – одній із дев'яти поштових прикордонних контор імперії – був присвоєний штемпель з цифрою «6» в оточенні трьох рядів крапок, які становили горизонтальний овал. Цей штемпель знаходився в експлуатації до лютого 1863 р. [8, с.8-9]. На III конгресі Всесвітнього поштового союзу в Лісабоні (1885 р.) було запропоновано замінити в штемпелях трьохбуквені позначки місяця на національних мовах римськими цифрами. Посилаючись на це рішення, Головне управління пошт і телеграфів Російської імперії в березні 1890 р. здійснило чергову уніфікацію календарних штемпелів, в результаті якої було замінено позначення дати [9, арк.X-XII].

Отже, в морському відомстві існувала струнка поштова система, яка характеризувала можливості пошти, чітку регламентацію її послуг, взаємну відповідальність пошти і клієнтів, без дотримання якої не могло бути якісного виконання наданих послуг. За допомогою пароплавних товариств скоротилися терміни перевезень пошти за кордон, зріс її обсяг. У XIX ст. мережа міжнародних морських поштових перевезень Півдня України за своїм значенням вийшла на одне з перших місць в Європі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аскарханов А. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. С официального издания 1885 года в исправленном и дополненном виде согласно последовавшим распоряжениям в течении 1885 г. – 1902 г. Руководство к изучению почтовой службы, составил и издал Александр Аскарханов. Часть первая, почтовая. – Житомир: Типо-литография М. Дененмана, Михайловская, д. № 3, 1903. – 670 с.
2. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.

3. Бржозовский О. Историческое развитие постановлений русского законодательства по почтовой части. – Казань: Издание книгопродавца И. Дубровина, 1855. – 68 с.
4. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.87, оп.1, спр.40. – Арк.36.
5. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.43.
6. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.55. – Арк.58-58зв.
7. Державний архів Одеської області, ф.307, оп.7, спр.635.
8. Кофман В., Калинин Р. Одесская почта (фрагменты истории). – Одесса: МП «Брок-Сервис-Мэн», 1998. – 57 с.
9. Краткий обзор деятельности главного управления почт и телеграфов с почтово-телеграфною статистикою за 1885 год. Издание главного управления почт и телеграфов. – СПб.: Типография императорской академии наук, 1887. – 56 с.
10. Материалы по истории связи в России XVIII – начало XX вв. Обзор документальных материалов. – Л.: Ленингр. типография № 5 Главполитграфпрома СССР, 1966. – 335 с.
11. Министерство внутренних дел. Исторический очерк. Приложение второе. Почта и телеграф в XIX столетии. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1901. – 248 с.
12. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Иванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002. – 328 с.
13. Остряков А. Краткий очерк по истории Всемирной и Русской почты. – М.: Издание Ц.К. Союза Связи, 1924. – 117 с.
14. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ): Собрание 1-е. – СПб., 1830. – Т. XX. – № 4680.
15. ПСЗ. – № 1148.
16. ПСЗ. – № 16560.
17. ПСЗ. – № 6216.
18. Почтово-телеграфный журнал. Год пятый. Отдел официальный. – 1892. – № 7. – 20 февраля.
19. Почтово-телеграфный журнал. Год пятый. Отдел официальный. – 1892. – № 8. – 27 февраля.
20. Сафонов Н.А., Карминский В.А. Письмо оправляется в путь. Рассказы о зарождении и развитии отечественной почты. – М.: Изд-во «Связь», 1965. – 70 с.
21. Собрание законов по управлению почтовому. 1826-1852. – Т. IV. – СПб.: В типографии Е. Фишера, 1849. – 498 с.
22. Соркин Е.Б. Почта спешит к людям. – М.: Знание, 1977. – 128 с.
23. Шедлинг М. Очерки по истории мировой почты. – Ч. 2. Русская почта с древних времён до начала XIX века. – М.: Библиотека журнала «Жизнь и техника связи», 1926. – 255 с.

РЕЦЕНЗЕНТ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могилі.

© I.C. Міронова

Стаття надійшла до редакції 21.05.09

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ В ХЕРСОНСЬКІЙ І ТАВРІЙСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Висвітлено і проаналізовано український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ століття. Описано основні напрями політичної діяльності українських партій. Проаналізовано діяльність національних просвітницьких організацій в регіоні. Автор доводить, що український національний рух в Херсонській і Таврійській губерніях розвивався в рамках загальноукраїнських тенденцій.

Ключові слова: політичний рух, політична партія, революція, вибори, зібрання, депутат.

Освещено и проанализировано украинское национальное движение в Херсонской и Таврической губерниях в начале ХХ века. Описаны основные направления деятельности украинских политических партий. Проанализировано деятельность национальных просветительных организаций в регионе. Автор доказывает, что украинское национальное движение в Херсонской и Таврической губерниях развивалось в рамках общеукраинских тенденций.

Ключевые слова: политическое движение, политическая партия, революция, выборы, собрание, депутат.

The Ukrainian national movement in Kherson and Tavrya provinces at the beginning of XX century is considered and analysed. General trends of Ukrainian parties' political activities have been described. Activities of national educational organizations in region have been analyzed. Author proves that Ukrainian national movement in Kherson and Tavrya provinces developed in frame of general Ukrainian tendencies.

Key words: political movement, political party, revolution, election, meeting, deputy.

В сучасній Україні сформувалися належні умови для розвитку громадянського суспільства. Важливою складовою громадянського суспільства є діяльність політичних партій і громадських організацій. Цінним джерелом для розбудови цих складових громадянського суспільства є досвід українських політичних партій і громадських організацій початку ХХ ст.

Важливими складовими українського національного руху початку ХХ ст. були культурно-просвітницькі організації і політичні партії. Питання діяльності українських «Просвіт» на Півдні України висвітлено в рамках комплексного дослідження Л. Євселевського і С. Фаріної [1]. В роботах А. Мисечко проаналізовано діяльність українських культурно-просвітницьких товариств на Херсонщині [2-4]. У комплексних дослідженнях О. Голобуцького і В. Кулика [5], І. Калмакана і О. Бриндака [6], А. Павка [7], Ю. Лаврова [8], присвячених політичним партіям і організаціям в Україні на початку ХХ ст., побіжно розглянуто питання діяльності українських партій у Херсонській і Таврійській губерніях. Частково діяльність політичних партій на Півдні України висвітлена в рамках досліджень окремих політичних сил. Серед таких робіт, в першу чергу, слід відзначити дослідження В. Головченка «Від «Самостійної України» до Союзу визволення України» [9], С. Донченко «Ліберальні партії України (1900-1919 рр.)» [10] і Т. Бевз «Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР)» [11]. Проблема розвитку українського національного руху на Півдні України висвітлена в рамках досліджень Г. Турченко,

присвячених аналізу суспільно-політичних процесів у південноукраїнському регіоні на початку ХХ ст. [12-14]. Однак у сучасній українській історіографії відсутнє окреме узагальнююче наукове дослідження, присвячене розвитку українського національного руху Південної України. Тому ми зробили спробу визначити особливості розвитку українського національного руху у Херсонській і Таврійській губерніях на початку ХХ століття.

В південноукраїнському регіоні були представлені обидві течії українського політичного руху – самостійники і автономісти. На початку ХХ ст. невеликі групи самостійників виникають в Одесі [15, с.118]. Наприкінці літа 1901 р. члени РУП (яка до 1903 р. перебувала на самостійницькій платформі) О. Коваленко і Л. Мацієвич, перебуваючи в Севастополі, організували нелегальний пропагандистський гурток. Потрібну літературу вони отримували через випускника Харківського технологічного інституту К. Румницького та сестер Л. Мацієвича [9, с.21].

Досить впливовою на Півдні України була одеська група самостійників на чолі з І. Луценком, І. Липою і С. Шелухіним. Вони були найактивнішими діячами українства в місті. Саме в Одесі 23 листопада 1905 р. пройшов перший у Російській імперії український мітинг. Серед організаторів активною діяльністю відзначилися українські самостійники. Розпорядником мітингу був І. Луценко. Учасник мітингу Д. Сигаревич характеризував цю подію наступним чином: «За багато років свого політичного рабства українці в перший раз змогли вільно заговорити на рідній мові про власні потреби» [16, с.58]. Виголошу-

вали промови С. Шелухін і Д. Сигаревич. Учасників мітингу привітали представники російських есерів і есдеків, Бунду, польської та литовської громади міста [16, с.58]. Участь у мітингу 23 листопада 1905 р. взяли близько 2 тис. українців [17]. 4 грудня 1905 р. в Одесі відбувся новий український мітинг, організований за участі І. Луценка.

Одеські самостійники стояли і біля витоків місцевої «Просвіти». Так, у правління товариства входили І. Луценко і С. Шелухін [18]. І. Луценко став першим головою одеської «Просвіти» [19, с.416], а С. Шелухін був обраний товаришем голови товариства [20, с.327]. Редактором перших україномовних видань Одеси «Народное дело» і «Народна справа» був також І. Луценко [19, с.416]. На початку 1906 р. офіційним редактором і видавцем місцевого українського видання «Вісті» стала дружина С. Шелухіна – Л. Шелухіна [21].

Одеські самостійники брали активну участь у політичних процесах, що відбувалися в Одесі. І. Луценко представляв інтереси одеської громади УДП в Одеській раді робітничих депутатів наприкінці 1905 р. Варто зазначити, що самостійник входив до складу Пленуму Одеської ради [22, с.265]. Під час виборів до I Державної Думи С. Шелухін, І. Луценко та наближені до самостійників Ф. Шульга і Д. Сигаревич балотувалися за виборчим списком партії кадетів як представники української громади міста [23]. Однак непорозуміння з кадетами в 1906 р. призвели до того, що під час виборчої кампанії до II Думи С. Шелухін, І. Луценко, Ф. Шульга та Д. Сигаревич вже йшли на вибори за списком менш популярної російської Партії мирного оновлення як кандидати від «української поступово-демократичної групи» [24]. Під час виборів до IV Думи в 1912 р. одеські українці висунули власного кандидата – С. Шелухіна [25].

Прихильники автономіських поглядів входили до складу українських соціалістичних і ліберальних партій. На початку XX ст. в південноукраїнському регіоні йшов процес формування організаційної структури майбутньої Української партії соціалістів-революціонерів. В період російської революції 1905-1907 рр. українські есерівські гуртки виникають в Сімферополі та Одесі [26, с.75]. Лідером сімферопольських українських есерів в 1907 р. був Л. Топчинський. Варто зазначити, що в Сімферополі виник конфлікт між українськими та російськими соціалістами-революціонерами. Останні виступили проти створення українських есерівських осередків та відмовляли своїм українським союзникам по політичній боротьбі в праві вести агітаційну роботу на українській мові. Ця ситуація сприяла зближенню українських есерів з татарськими соціалістами.

Представники Сімферопольського осередку українських есерів створили власне робітниче відділення. Українські есери брали активну участь у селянських заворушеннях, боролися за поширення свого впливу в селянських спілках в період першої російської революції. Велася робота зі створення селянських есерівських гуртків. Так, Сімферопольський есерівський гурток створив невелику селянську групу в с. Велика Михайлівка Мелітопольського повіту. Спільними заходами представників Київ-

ського та Сімферопольського есерівських гуртків створено селянські організації у селах Чернігівської, Волинської та Подільської губерній [5, с.68].

Першою українською партією, чій осередки сформувалися на Півдні України на початку XX ст., була Революційна українська партія (далі – РУП). Впродовж 1903-1904 рр., коли РУП відмовилася від самостійницької платформи, виникла Одеська парт-організація [9, с.28], яка мала добре налагоджені зв'язки зі своїми колегами з інших регіонів України. У 1903 р. представники РУП від Одеси і Севастополя взяли участь у святкуванні ювілею І. Котляревського в Полтаві [27, с.131,132].

Відносно активну роботу вели руповці в Одесі. Місцева парторганізація в 1904 р. агітувала «проти російсько-японської війни». Українські соціал-демократи видали відозву до робітників, у якій, аналізуючи причини війни і роль російського уряду в воєнних діях, доводили, що це «нікому не потрібне вбивство» [28]. Одеська Вільна громада брала участь в ідеологічній дискусії, що точилася в РУП на початку 1905 р. Одеські есдеки підтримали позицію М. Порша, який, спираючись на роботи К. Каутського, доводив необхідність створення власної національно-політичної програми української соціал-демократії [29, с.108].

Видання РУП, особливо «Селянин», здобули популярність серед сільської молоді Херсонської губернії. Створювалися гуртки, на засіданнях яких молодь читала й обговорювала партійні видання [30]. Іноді херсонські селяни самі розкидали по селах відозви РУП [31].

На думку В. Головченка, агітація РУП позначилася на суспільно-політичних процесах в регіоні. Так, страйк сільськогосподарських робітників, що почався зі Сквирського повіту, на початку травня 1905 р. поширився всією Київською, а згодом Полтавською, Волинською і Херсонською губерніях [9, с.71]. Керівниками виступив селян в 1905 р. стали українські соціалісти й есери, які очолили місцеві відділення Всеросійської селянської спілки. Головними вимогами Спілки були створення земельного фонду, наділення трудящого селянства землею й автономія України [12, с.61].

На II партз'їзді у грудні 1905 р. РУП було перейменовано на Українську соціал-демократичну робітничу партію (далі – УСДРП) [32, с.130]. На Херсонщині і Таврії, де знаходилися найбільші промислові центри і був зосереджений фабрично-заводський пролетаріат, УСДРП мала невеликі партійні групи [9, с.64].

Українські соціал-демократи Одеси наприкінці 1905 р. брали участь в роботі Одеської ради робітничих депутатів, де інтереси УСДРП представляв робітник Хижняка [22, с.266]. Однак до початку Української революції 1917 р. українські соціал-демократи не виявляли більше політичної активності в Одесі [6, с.39].

На початку 1905 р. з РУП виокремилася група на чолі з М. Меленевським і утворила Українську соціал-демократичну «Спілку», що увійшла до складу РСДРП [32, с.136]. «Спілка» влітку 1905 р. створила в Одесі власну типографію. До Одеси зі Львова було перенесено редакцію газети «Правда», яка почала

виходити російською мовою. В одеській типографії також видавалися прокламації, що розповсюджувалися серед селян Бессарабської губернії [33, с.134].

В умовах реакції діяльність «Спілки» фактично припинилася. У 1912 р. Провінційне бюро Української соціал-демократичної спілки робить спробу відновити місцеві осередки, закликавши своїх партійців брати активну участь у сільській кооперації та місцевому самоврядуванні [34, арк.2,3зв.]. У 1912 р. соціал-демократичні гуртки, створені «Спілкою», діяли в Єлисаветграді [35, арк.268].

Формування українських ліберальних партій у південноукраїнському регіоні відбувалося на основі громад Загальної безпартійної організації, що діяли в Єлисаветграді, Одесі, Херсоні і Севастополі. Внутрішня структура громад не змінилася навіть після створення навесні 1904 р. Української демократичної партії й ухвалення нею своєї програми [8, с.23].

Після створення Українська демократична партія (далі – УДП) майже одразу розділилася на радикалів і поступовців. Розкол торкнувся і Одеської громади, що розпалася на Стару (на чолі з М. Комаром) та Нову (на чолі з С. Шелухіним) громади. Українська радикальна партія популярності в місті не здобула, обидві громади виявилися прихильними до УДП [5, с.44]. Політична діяльність українських лібералів на всій Наддніпрянщині виявилася паралізованою, тому постало питання про об'єднання двох напрямків українського ліберального руху.

У регіоні сформувалися досить активні громади Української демократично-радикальної партії (далі – УДРП). Так, на об'єднаному з'їзді делегати Одеської, а також полтавська і катеринославські громади УДРП висловили бажання видавати власні щотижневі газети, і запропонували Київській громаді самій взятися за видання щоденної української газети [8, с.36]. Слід зазначити, що вже у листопаді 1905 р. Одеська громада УДП виявила бажання організувати власне україномовне видання [36].

Близькість поглядів українських лібералів і російських кадетів стала основою для їх співпраці. Під час виборів до І Думи в Одесі представники УДРП були внесені до виборчого списку кадетів [37, с.3]. Радикал-демократи взяли активну участь у передвиборчій кампанії кадетів. Так, на передвиборчих зборах І. Пилипінський порушив питання про необхідність викладання українською мовою в школі. На цих зборах самостійник І. Луценко роз'яснював присутнім незрозумілі терміни виборчого законодавства українською мовою [38]. Однак, вважаючи громадську підтримку українських лібералів в Одесі недостатньою, кадети замінили напередодні голосування українських кандидатів на більш популярних представників від єврейської громади міста.

У жовтні 1906 р. на з'їзді УДРП було переглянуто партійний статут, що дозволило членам УДРП одночасно належати і до інших політичних партій. Тепер українські ліберали могли брати безпосередню участь у Партії народної свободи [10, с.67]. Проте співпраця з кадетами мала негативні наслідки для українських лібералів. Більша популярність кадетів серед населення і схожість вимог соціально-

економічної програми українських і російських лібералів ставали на заваді розширення соціальної бази УДРП. Наприкінці 1907 р. після виборів до III Думи значна частина членів УДРП перейшли до Партії народної свободи [39, с.122]. Таким чином, російські кадети насправді були потужним конкурентом УДРП у боротьбі за вплив на населення південноукраїнського регіону.

В період реакції громади УДРП зосередили свою діяльність на участі в культурно-просвітницьких заходах. На Півдні України відбувається процес формування організацій Товариства українських поступовців (далі – ТУП). За своїм змістом і характером діяльність ТУП поширювалась на справи легальні. Однак, враховуючи переслідування з боку уряду, діяльність поступовців мала таємний, «конспіративний характер» [39, с.124]. Отже, в умовах політичних обмежень і переслідувань українські ліберальні діячі були змушені звернутися до легальних культурницьких форм діяльності.

Найбільш плідними виявилися зусилля представників українського національного руху у сфері культурно-просвітницької діяльності. Перші «Просвіти» на підросійській Україні були зареєстровані восени 1905 р. саме в Катеринославі та Одесі, що свідчить про згуртованість українського руху в південноукраїнському регіоні. У 1906 р. була створена миколаївська «Просвіта» [40, с.8].

25 листопада 1905 р. одеською владою було затверджено статут місцевої організації «Просвіти». А 31 грудня відбувся літературно-артистичний вечір на користь новоутвореного товариства в театрі «Гармонія», що стало першою публічною акцією одеських просвітян [41].

З 1908 р. на одеську «Просвіту» посипалися всілякі утиски. Просвітян звільняли з роботи, їх переслідували. На сторінках чорносотенної газети «Русская речь» публікувалися заклики закрити одеську «Просвіту». Одеські чорносотенці бачили в просвітянах представників крайніх революційних організацій: «Товариства мазепинців, що існують усюди в Малоросії і Галичині під назвою «Просвіта», знаходяться під впливом поляків і жидів і слугують носієм самого безумного соціалізму і анархізму» [42]. Для допомоги і захисту членів свого товариства одесити створили бюро з працевлаштування [43], а також діяли безкоштовні консультації присяжних повірених і їхніх помічників [44]. Однак одеську «Просвіту» було закрито однією з перших на Наддніпрянщині – в листопаді 1909 р. [45, с.122]. На момент закриття одеська «Просвіта» в 1909 р. нараховувала 600 чол. [46].

Значну роль у формуванні національної свідомості відіграє колективна історична пам'ять і історичний міф. Формуванню історичних знань українського населення південноукраїнського регіону сприяли лекції і читання рефератів, організовані «Просвітами». Лекції з історії козаччини в «Просвіті» Миколаєва читав М. Аркас [47]. А лекційний комітет одеської «Просвіти» ухвалив рішення створити систематичний курс з історії України, що мав складатися з кількох монографій [48].

Активну видавничу діяльність розгорнули в Одесі представники українського національного руху.

Так, 1 січня 1906 р. просвітяни самочинно видали перший номер газети «Народное дело» [45, с.111]. На початку лютого 1906 р. вийшов перший номер видання «Вісті» [49]. А 1910 р. в Одесі місцеве українство готувало видання журналів «Огляд» і «Stelo l'Ukraini» («Українська зірка», на есперанто). Видавцем обох журналів був В. Хоменко [50;51]. У 1912 р. П. Боровик отримав дозвіл на видання українською мовою в Одесі журналу «Громадянин» за редакцією А. Бовкуна [52]. Однак плани організації нових видань так і не вдалося реалізувати.

Поряд з «Просвітами» в регіоні діяли й інші українські культурно-просвітні товариства. Так, українська інтелігенція Одеси заснувала в 1910 р. одеський «Український клуб» на зразок «Англійського клубу» для забезпечення розваг і задоволення мешканців міста. У 1912 р. велася робота над створенням «Українського клубу» в Катеринославі [53]. На січень 1913 р. клуб в Одесі налічував 73 члени. Тільки за 1911 р. український клуб влаштував 81 вечір і 3 маскаради, 33 літературно-вокальні вечори та 35 спектаклів [3, с.183]. Однак 20 листопада 1913 р. «Український клуб» було зачищено у зв'язку з порушеннями статуту [45, с.123].

Проте діяльність «Українського клубу» в Одесі, хоча і передбачала літературні та драматичні вечори, читання рефератів, дещо звужувала культурно-освітні потреби українства. Тоді було вирішено заходами членів драматичної секції «Просвіти» організувати музично-драматичну спілку «Українська Хата» в Одесі, що продовжувала діяти до 1917 р. Засновниками товариства були актриса О. Бродницька (Німченко), В. Фоменко та М. Пілецька-Урбанович. Перші збори «Української Хати» відбулися 25 серпня 1910 р. в «Домі польським» [4, с.96]. У південноукраїнському регіоні також діяли український музично-драматичний гурток «Український Кобзар» (Севастополь) [54], українське артистичне товариство «Баян» (Одеса) [49].

Напередодні світової війни український політичний рух в Південній Україні, як і в інших частинах Наддніпрянщини, не набув масового характеру. Причиною цього стала потужна конкуренція з боку інших суспільно-політичних рухів, у першу чергу, загальноімперських. Безумовно, на тлі дій добре організованих і більш масових російських політичних

партій і організацій, прояви активності представників українських партій виглядали незначними. Однак, агітація українських політичних сил знайшла свій відгук серед населення Півдня України. Усі політичні течії українського національного руху були представлені в південноукраїнському регіоні.

На Півдні України були представлені як українські автономісти, так і самостійники. Соціальні вимоги українських соціалістичних партій знайшли підтримку серед селянства Півдня України, серед яких українці склали 93,4 % на початку ХХ ст. [12, с.40]. Саме під керівництвом українських соціал-демократів і есерів в регіоні формуються в період російської революції 1905-1907 рр. місцеві відділення Всеросійської селянської спілки. Більш того, українські соціалісти Півдня очолили у досліджуваний період Всеросійську селянську спілку. Центром діяльності українських есерів Півдня України стала Таврійська губернія.

Українські ліберали Півдня України переживали ті ж самі політичні процеси, що і решта українських ліберальних організацій. Так, майже одразу після створення місцевих громад УДП відбувся розкол у громадах Одеси і Катеринослава. Варто зазначити, що місцеві самостійники входили також до складу ліберальних партій – УДП і УДРП. Про впливовість одеських самостійників свідчить те, що вони змогли висунути власних кандидатів під час виборів до Державних Дум. Окрім того, прихильники ідеї самостійності України були одними із засновників одеської «Просвіти». Основними методами політичної діяльності представників українського руху була агітація і культурно-просвітницька робота з населенням.

Щодо українського культурно-просвітнього руху, то саме на Півдні України виникають перші «Просвіти» на Наддніпрянщині – в Одесі і Катеринославі. У регіоні виходила низка українських видань – «Вісті» (Одеса), «Народное дело» (Одеса). У діяльності місцевих «Просвіт» брали участь такі відомі діячі українського національного руху, як М. Комаров, С. Шелухін, І. Луценко (Одеса), М. Аркас (Миколаїв) тощо. Значну популярність мали місцеві українські аматорські гуртки, в яких активну участь брали селяни і робітники регіону.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. «Просвіта» в Наддніпрянській Україні. Історичний нарис. – К., 1993.
2. Мисечко А.І. До традиції святкування Шевченківських днів в Одесі // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2001. – Вип. 11. – С. 260-265.
3. Мисечко А.І. М.Ф. Комаров і Одеська «Просвіта» // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 178-185.
4. Мисечко А.І. Товариство «Українська хата» в Одесі // Записки історичного факультету. Одеський державний університет імені І.І. Мечникова. – Одеса, 1998. – Вип. 7. – С. 94-99.
5. Голобуцький О., Кулик В. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття: Дослідження. – К., 1996.
6. Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті: Дослідження. – Одеса, 1992.
7. Павко А.І. Політичні партії і організації в Україні: наприкінці ХІХ – початок ХХ століття. Зародження, еволюція, діяльність, історична доля. – К., 1999.
8. Лавров Ю.П. Виникнення та діяльність українських політичних партій (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Історія України. – 1999. – № 21-24. – С. 1-64.
9. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. – Харків, 1996.

10. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900-1919 рр.). – Дніпродзержинськ, 2004.
11. Бевз Т.А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008.
12. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (Кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. – К., 2003.
13. Турченко Г.Ф. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.). – Запоріжжя, 2005.
14. Турченко Г.Ф. Суспільно-політичні рухи в південноукраїнському регіоні на початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2008. – Вип. XXII. – С. 32-38.
15. Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і Слово. – К., 2006.
16. Сигаревич Дм. Первый украинский митинг в Одессе // Южные записки (Одесса). – 1905. – 16 октября. – С. 57-58.
17. Коммерческая Россия (Одесса). – 1905. – 25 ноября.
18. Народное дело (Одесса). – 1906. – 1 января.
19. Мисечко А. До взаємовідносин польської та української громади в Одесі в другій половині XIX – на початку XX століття // Причорноморський регіон в контексті європейської політики. – Одеса – Ополе – Вроцлав, 2008. – С. 414-418.
20. Дружкові І.С. Внесок Одеси у український державотворчий рух 1917-1918 рр. (на прикладі діячів Центральної Ради та Гетьманату) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. – Вінниця, 2008. – Вип. XIV. Серія: Історія. – С. 327-332.
21. Рідний край (Полтава). – 1906. – 10 лютого.
22. Рябинин-Скляревский А. Совет Рабочих Депутатов г. Одессы в 1905 г. // 1905 год. Революционное движение в Одессе и Одещине. – Одесса, 1925. – С. 253-267.
23. Рада (Київ). – 1907. – 25 січня.
24. Рада (Київ). – 1907. – 28 січня.
25. Дніпрові хвилі (Катеринослав). – 1912. – 5 лютого.
26. Павко А. Між романтизмом і реалізмом (3 історії Української партії соціалістів-революціонерів) // Пам'ять століть. – 2000. – № 4. – С. 71-79.
27. Повідомлення директора Департаменту поліції начальну катеринославського охоронного відділення про діяльність РУП. 27 листопада 1903 р. // Історія українських політичних партій: Хрестоматія-посібник. Кінець XIX ст. – 1917 р. Ч. 1. – К., 2003. – С. 131-132.
28. Праця (Львів). – 1904. – березень.
29. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок XX сторіччя) // Політологічні читання. – 1992. – № 2. – С. 101-114.
30. Праця (Львів). – 1904. – вересень.
31. Праця (Львів). – 1904. – травень.
32. Борисенко В.А. До питання про Революційну українську партію // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129-137.
33. Риш А. Очерки по истории «Спилки» // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С. 125-173.
34. Центральний державний архів громадських об'єднань, ф.57, оп.1, спр.115.
35. Центральний державний історичний архів у м. Київ, ф.268, оп.1, спр.740.
36. Коммерческая Россия (Одесса). – 1905. – 26 ноября.
37. Штерн С. Десятилетие к.-д. партии в Одессе (клочки воспоминаний). – Одесса, 1915.
38. Юг (Херсон). – 1905. – 17 ноября.
39. Павко А. Товариство українських поступовців: маловідомі сторінки // Віче. – 2000. – № 3. – С. 120-127.
40. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Південній Україні (1900-1914 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. – Одеса, 1999.
41. Рідний край (Полтава). – 1905. – 24 грудня.
42. Русская речь (Одесса). – 1909. – 25 июня.
43. Вісті (Одеса). – 1906. – 21 березня.
44. Слово (Київ). – 1909. – 15 лютого.
45. Болдирев О.В. Одеська громада: істор. нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-і рр. XIX – XX ст. – Одеса, 1994.
46. Село (Київ). – 1909. – 3 грудня.
47. Рідний край (Полтава). – 1906. – 4 березня.
48. Рада (Київ). – 1906. – 12 грудня.
49. Громадська думка (Київ). – 1906. – 9 лютого.
50. Село (Київ). – 1910. – 21 жовтня.
51. Село (Київ). – 1911. – 6 січня.
52. Засів (Київ). – 1912. – 23 березня.
53. Дніпрові хвилі (Катеринослав). – 1912. – 31 жовтня.
54. Дніпрові хвилі (Катеринослав). – 1913. – 1 березня.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

*Г.Ф. Турченко – д.і.н., професор, Запорізький національний університет;
Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могилі.*

© С.П. Назарова

Стаття надійшла до редакції 10.06.09

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ОКРУЖНИХ МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1926 Р. (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.)

Проаналізовані особливості національного складу населення окружних міст Півдня України в середині 1920-х рр. Національний склад населення окружних міст характеризується на основі матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р.

Ключові слова: національний склад, окружні міста, Південь України, урбанізація, перепис населення.

Проанализированы особенности национального состава населения окружных городов Юга Украины в середине 1920-х гг. Национальный состав населения окружных городов характеризуется на основании материалов Всесоюзной переписи населения 1926 г.

Ключевые слова: национальный состав, окружные города, Юг Украины, урбанизация, перепись населения.

The author analyses peculiarities of the national structure of the South Ukraine district cities in the mid 1920th. The national structure of the district cities is defined on the basis of 1926 all-union population census.

Key words: national structure, district cities, South Ukraine, urbanization, population census.

Упродовж ХХ століття дослідженню національного складу населення України приділяли увагу багато науковців. Інтерес до цієї теми підвищився після розпаду Російської імперії, коли національне питання було одним з найгостріших, як серед теоретиків марксизму, так і у середовищі української інтелігенції. Одним з перших, хто підняв його на науковий рівень, був М.С. Грушевський. Визначна роль у його розвитку належить засновнику інституту демографії АН УСРР М.В. Птусі. Важливий внесок зробив у цьому напрямі в 1920-і рр. А. Хоменко, який видав кілька монографій, присвячених аналізу національного складу населення, в тому числі «Населення України 1897-1927 рр.» та «Національний склад людності УСРР» [1; 2].

У 1920-х роках додатковий поштовх вивченню цієї проблеми надала так звана політика «коренізації», запроваджена більшовиками у 20-х рр. ХХ ст. Національний склад українського населення був темою багатьох статистичних досліджень, наукових робіт. Але, після утвердження тоталітарної держави з жорсткою централізованою владою, увага до національного питання стала розглядатися правлячим режимом як загроза своєму впливові та комуністичній ідеології. На вчених та суспільних діячів, що займалися цією проблемою, було поставлене тавро українських буржуазних націоналістів, і ця тема, якщо і згадувалася у наукових працях, то тільки в контексті обслуговування ідеологічних установок влади. Як відмічає у своїй монографії Дж. Лібер, «Статистичні дані після 1926 р. відсутні, тому що публікація таких даних не служила б цілям партії. Василь Сокіл, головний редактор журналу «Вісник статистики України» в період з 1928 по 1930 рр., писав: «існувало більш ніж достатньо неприємної для уряду інформації і фактів невгодних йому.

Їх публікація дійсно б проливалася світло на процеси, які відбувалися в країні. З того часу (березень 1930 – Дж. Лібер), всі матеріали Центрального Статистичного Управління України стали державною таємницею, а ті, які час від часу публікувалися, подавалися в упередженій манері» [3, с.57].

Після здобуття Україною незалежності в кінці ХХ століття науковий інтерес до цього питання знову підвищився. Позбавившись від ідеологічного впливу, розробка цієї проблеми набула нового поштовху серед дослідників. З праць сучасних науковців в першу чергу треба виділити праці Б. Чирка та Л. Якубової, які досліджували національні меншини України 1920-1930-х рр. [4; 5] Д. Гринь проаналізував соціально-демографічні процеси в містах України на базі переписів населення 1920, 1923, 1926, 1939 рр. [6] Розвиток етнотемографічних процесів в Україні 20-х рр. ХХ ст. вивчав О. Воронко [7].

В останні роки особлива увага приділяється дослідженню регіональних особливостей окремих регіонів України. Як вказує Г. Турченко, «саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної і регіональної специфіки, що, у свою чергу, викликає зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів місцевою проблематикою» [8, с.65]. Вивчення регіональних особливостей є особливо важливим для розуміння процесів українського націотворення, та тих проблем, що існують сьогодні в українській державі. За словами Я. Верменич, «аналіз особливостей еволюції адміністративно-територіального устрою українських земель ускладнений тривалою бездержавністю і розчленованістю ареалу українського етнічного розселення, умовним характером міждержавних і міжрегіональ-

них кордонів» [9, с.43]. Дослідниця зазначає: «тим, що територія України впродовж віків залишалась політично та економічно незінтегрованою, пояснюється особлива вага регіоналізму» [10, с.8].

З цієї точки зору, особливий інтерес викликає південноукраїнський регіон, як найбільш поліетнічний у складі України. Дослідження Півдня є дуже важливим для розуміння всього історичного процесу розвитку України. Поліетнічна специфіка південного регіону зумовлена, насамперед, історичними особливостями його розвитку. Активно регіон почав заселятися з другої половини XVIII століття після остаточних перемог Росії над Османською імперією. Хоча українська військова і господарська присутність на Півдні мала значно давнішу історію [11, с.65]. Заселення краю здійснювалося різними етносами. Росіяни приходили у складі військових частин. З них повністю формувався місцевий бюрократичний апарат. Відбувався великий приплив у нові міста Півдня робітників промисловості, які прибували з центральних районів Росії. Російські можновладці надавали також можливість представникам багатьох національностей заселяти ці території. Починаючи з другої половини XVIII ст. заселення Півдня було цілеспрямованою політикою царського уряду. Завданням було зробити з Півдня України новоросійський край, «Новоросію», як зазначає Г. Турченко. Проект включав в себе формування на цій території прийнятого для імперії етнічного складу населення, достатню русифікацію регіону. Однак на початку XX ст. домінуючим етносом у регіоні залишався український [11, с.66-67].

За даними перепису 1897 року три південноукраїнські губернії – Катеринославська, Херсонська та Таврійська посідали, відповідно, третє, п'яте та шосте місця серед усіх 89 російських губерній за абсолютною кількістю робітників-уродженців інших губерній. До того ж, Катеринославська поступалася тільки центральним Санкт-Петербурзькій та Московській губерніям. Якщо ж казати про частку у цій категорії робітників у їх загальній кількості, то тут Катеринославська губернія з показником 69,8 % була першою серед усіх губерній Російської імперії, а Таврійська та Херсонська посідали, відповідно, третє та четверте місця [12, с.15]. Ярослав Грицак у своїй роботі «Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX ст.» відмічає: «завдяки сплетінню сприятливих умов Південь України довгий час вважався Ельдорадо, де можна було легко і швидко добитися великого маєтку. Три південноукраїнські губернії – Таврійська, Херсонська і Катеринославська – мали найвищі у Російській імперії показники приросту населення. Наплив великих мас населення, не зв'язаних умовами кріпацької системи й охоплених духом підприємництва, витворив особливу суспільну атмосферу на Півдні України, яку можна порівняти хіба що з американським Клондайком» [13, с.73].

Новоприбульці поглиналися, в основному, молодими південноукраїнськими містами, що мали великий промисловий потенціал та значну потребу у робочій силі. Міське середовище регіону мало сприятливі перспективи для розвитку капіталістичних відносин – потужні торговельні можливості портів

Чорного моря, перетворення сільського господарства на товарне, досить розвинену промисловість у порівнянні з іншими регіонами України. Кількість міських мешканців значно зросла. З іншого боку, серед українців переїзд з села до міста не був поширений. Як наголошує Богдан Кравченко, незначна міграція українців із села до міста була обумовлена не тільки ментально-психологічними факторами, а й соціально-економічними передумовами, які склалися історично [14, с.29]. У губерніях Росії під час кріпосницьких відносин селянство більшою частиною обкладалося оброком. У російських селян не було майже жодних перепон до заробітку на промислових підприємствах у містах. В Україні традиційно, внаслідок сприятливих умов для землеробства, переважна частина селян виконувала панщину. Це, у свою чергу, обумовило більшу підготовленість російських селян до фабрично-заводської праці.

В умовах Українських визвольних змагань початку XX ст. українці були мало представлені національною серед міських мешканців Півдня України. Як зазначає Г. Турченко, «більшість жителів великих міст регіону не підтримали політичну програму Центральної Ради. Соціокультурний розкол між містом і селом зберігся» [11, с.152].

Таким чином, на початок 20-х років XX століття українці залишалися мало представлені національною серед міського населення Півдня України. У порівнянні з росіянами та євреями, вони були слабко урбанізованою групою. Але у ході 1920-х років ситуація почала змінюватися. Цьому сприяла політика «українізації», що спрощувала українським переселенцям з сільської місцевості адаптацію до умов русифікованих міст, та нова економічна політика, що поживила промислове виробництво. Вплив цих факторів позначився на етнічній структурі міського населення, почався неухильний рух у напрямі збільшення кількості українців серед міських мешканців. Цю тенденцію засвідчив Всесоюзний перепис населення 1926 р., який за словами сучасників, був проведений на високому науковому рівні та відрізнявся точністю результатів. До того ж, він був ще досить вільним від ідеологічного впливу та викривлення результатів на догоду владі. Більш пізні переписи планувалися та проводилися таким чином, щоб забезпечити бажані правлячій верхівці дані. Про ставлення влади до цієї проблеми, наприклад, свідчить заборона публікувати дані Всесоюзного перепису населення 1937 р.

Вибір об'єктом дослідження у даній статті саме міського населення ґрунтується на тому, що воно відіграло найважливішу роль у ході модернізації всього українського суспільства впродовж 20-х – 30-х років XX століття. Міста стали осередком найбільших, найпотужніших змін в українському соціумі. З точки зору етнонаціональної структури південноукраїнські міста зазнали найбільших змін у усій УСРР. Кількісні та якісні зміни населення міст безпосередньо відбивалися на складі основної класової опори більшовиків – пролетаріату, що зазнав значних змін. Цілком зрозуміло, що такі перетворення не могли не турбувати українську радянську владу. Тому, саме навколо цих змін точилися

запеклі дискусії. Відповідно до цього будувалася владна вертикаль, проходили процеси культурного розвитку та освіти, що мало велике значення не тільки для розвитку міст, а і для всього українського суспільства.

Але, перш ніж приступити до аналізу результатів Всесоюзного перепису населення 1926 р., розглянемо особливості категорій «місто» та «міське населення». Справа в тому, що вони не є такими однозначними, як може здаватися на перший погляд. Існує дуже багато спроб дати визначення поняттю «місто», але не одне з них не є вичерпним. З іншого боку, усі дослідники сходяться на тому, що однією з найголовніших ознак міста є чисельність його населення. Один з відомих російських та радянських дослідників В.П. Семенов-Тяньшанський, розглянувши різні ознаки міста і їх коректність, прийшов до висновку, що лише два з них більш-менш наближаються до істини, при визначенні міського характеру поселення. Це чисельність населення і частка осіб, що не займається сільським господарством взагалі, у зв'язку зі жвавістю його торгово-промислового обороту. Як мінімальні достатні критерії міста він прийняв: «населення не менше ніж 1 тис. мешканців і торгово-промисловий оборот не менше ніж 500 тис. карбованців» [15, с.79]. Звичайно, з позицій сьогодення 1 тис. мешканців вважається не досить великою кількістю, але той факт, що саме чисельність є одним з найголовніших факторів, є безперечним.

Тобто, згідно з законами філософії, чисельність у даному разі переходить у якість – розвивається інфраструктура міста, зростає розподіл праці, розвивається промисловість, транспорт, торгівля, система самовряду-

вання та ін. Саме тому, чисельність є першою складовою у всіх визначеннях категорії «місто». Якщо застосувати це визначення до міст Півдня України за Всесоюзним переписом населення 1926 р., то найбільше відповідають йому оружні міста – адміністративні центри округів, на які, за адміністративною реформою 1923-1926 рр., була розподілена територія УСРР. Населення окружних міст Півдня за Всесоюзним переписом 1926 року складало 1 284 438 осіб, що становило 56,4 % всього міського населення цього регіону, хоча окружних міст було тільки 13 серед загальної кількості у 213 міських поселень Півдня, що були включені до перепису.

Якщо співставити територію південноукраїнських губерній у складі Російської імперії (Катеринославської, Херсонської та материкової частини Таврійської), то їй відповідали 13 округів Півдня – Дніпропетровський, Артемівський, Луганський, Сталінський, Маріупольський, Мелітопольський, Запорізький, Зінов'євський, Криворізький, Херсонський, Миколаївський, Одеський, Першомайський.

За рамки дослідження винесено Крим, оскільки у досліджуваній період він перебував у складі РФСРР. Молдавія входила до складу УСРР як автономна республіка до 1940 р., але не є етнічною українською територією, тому теж не входить у територіальні межі дослідження.

Національний склад населення адміністративних центрів цих округів – окружних міст, по найбільш чисельним національностям наведений у таблиці 1. Міста в таблиці подані згідно чисельності населення, від найбільших до найменших.

Таблиця 1

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД ОКРУЖНИХ МІСТ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЗА ВСЕСОЮЗНИМ ПЕРЕПИСОМ НАСЕЛЕННЯ 1926 РОКУ*

[підраховано за: 16, таблиці VI і X]

Національність	Одеса		Дніпропетровськ		Сталіно		Миколаїв	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Українці	73 453	17,5	83 748	36,0	27 582	26,1	31 362	29,9
Росіяни	162 789	38,7	73 418	31,5	59 518	56,4	46 726	44,5
Білоруси	2 501	0,6	4 338	1,9	1 399	1,3	293	0,3
Поляки	10 021	2,4	4 110	1,8	1 346	1,3	1 783	1,7
Болгари	1 186	0,3	180	0,1	61	0,1	229	0,2
Німці	5 522	1,3	1 694	0,7	417	0,4	1 167	1,1
Молдавани	1 048	0,2	71	0	10	0	102	0,1
Греки	1 377	0,3	236	0,1	719	0,7	98	0,1
Євреї	153 243	36,4	62 043	26,6	11 342	10,7	21 786	20,8
Інші	9 722	2,3	3 087	1,3	3 193	3,0	1 363	1,3
Загальна кількість населення	420 862	100	232 925	100	105 587	100	104 909	100

* Послідовність національностей у таблиці наведена у тому порядку, як вони подані у Всесоюзному переписі населення 1926 р.

Національність	Луганськ		Зінов'євськ		Херсон		Запоріжжя	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Українці	31 127	43,4	29 605	44,5	21 124	35,9	26 387	47,3
Росіяни	31 258	43,6	16 588	25,0	21 147	36,0	14 472	26,0
Білоруси	190	0,3	124	0,2	119	0,2	368	0,7
Поляки	461	0,6	704	1,1	502	0,9	480	0,9
Болгари	55	0,1	29	0	27	0	47	0,1
Німці	375	0,5	329	0,5	259	0,4	1 664	3,0
Молдавани	12	0	127	0,2	38	0,1	9	0
Греки	80	0,1	20	0	58	0,1	65	0,1
Євреї	7 132	9,9	18 358	27,6	14 837	25,2	11 319	20,3
Інші	1 075	1,5	583	0,9	690	1,2	933	1,6
Загальна кількість населення	71 765	100	66 467	100	58 801	100	55 744	100

Національність	Маріуполь		Артемівськ		Першомайськ		Кривий Ріг	
	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%	Кількість	%
Українці	13 591	32,9	20 755	54,9	17 719	55,9	21 662	69,2
Росіяни	14 576	35,3	8 879	23,5	3 331	10,5	3 117	10
Білоруси	198	0,5	129	0,3	59	0,2	180	0,6
Поляки	302	0,7	341	0,9	254	0,8	216	0,7
Болгари	34	0,1	–	0	20	0,1	–	0
Німці	325	0,8	235	0,6	108	0,3	146	0,5
Молдавани	18	0	31	0,1	48	0,2	–	0
Греки	4 181	10,1	111	0,3	7	0	–	0
Євреї	7 332	17,7	6 631	17,6	9 896	31,2	5 730	18,3
Інші	784	1,9	668	1,8	241	0,8	234	0,7
Загальна кількість населення	41 341	100	37 780	100	31 683	100	31 285	100

Національність	Мелітополь		По всім окружним містам південноукраїнського регіону	
	Кількість	%	Кількість	%
Українці	5 172	20,5	403 287	31,4
Росіяни	9 749	38,6	465 568	36,2
Білоруси	66	0,3	9 964	0,8
Поляки	165	0,7	20 685	1,6
Болгари	204	0,8	2 072	0,2
Німці	440	1,7	12 681	1,0
Молдавани	12	0	1 526	0,1
Греки	59	0,2	7 011	0,5
Євреї	8 583	33,9	338 232	26,3
Інші	839	3,3	23 412	1,9
Загальна кількість населення	25 289	100	1 284 438	100

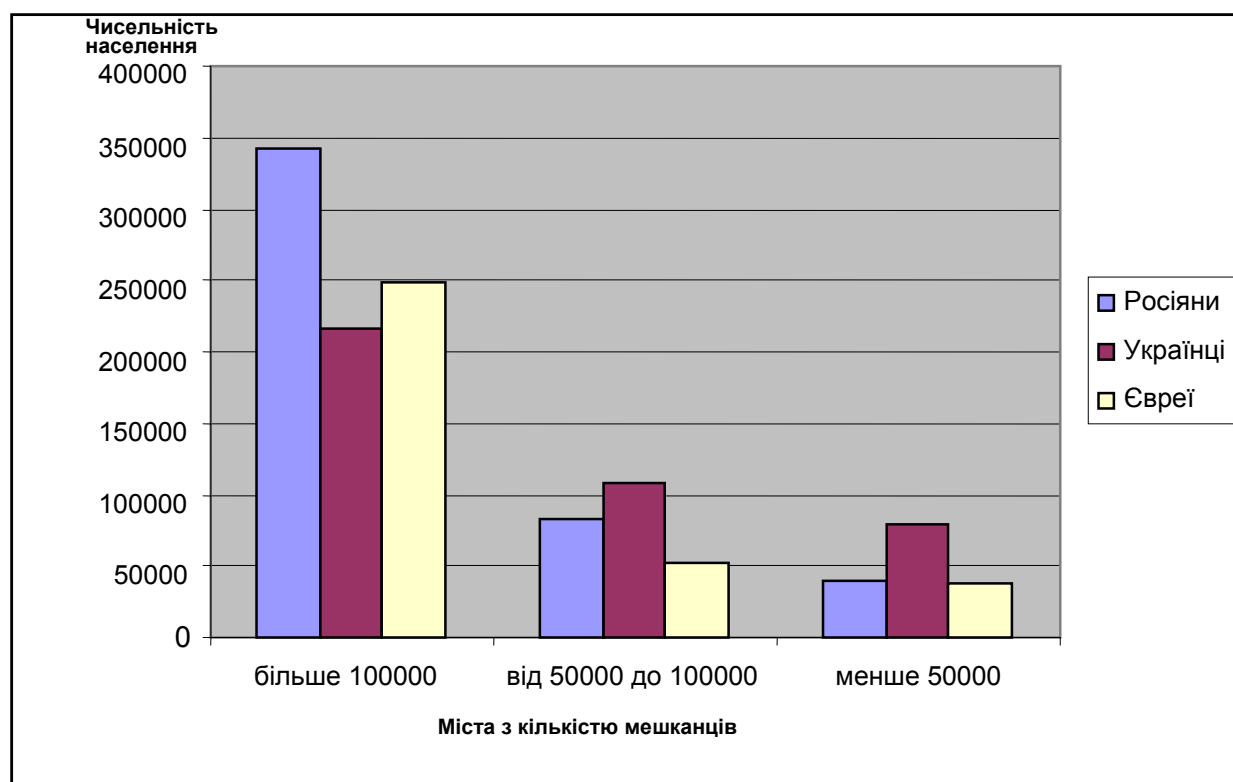
Як видно з наведеної таблиці, у 1920-х роках серед населення окружних міст Півдня України існувало три найбільш чисельні національні групи – українці, росіяни та євреї. Разом вони склали 93,9 % всього населення цих міст. Найчисельнішою групою були росіяни (36,2 %), що в основному забезпечувалося їх великою

чисельністю у найбільших окружних містах Півдня, де населення перевищувало 100 000 мешканців – Одесі (38,7 %), Сталіно (56,4 %), Миколаєві (44,5 %) та Дніпропетровську (31,5 %). Причому, тільки в останньому їх кількість трохи поступалася кількості українців, а в інших перевищувала її. Єдиним містом, де російська

національна група складала абсолютну більшість населення (більш, ніж 50 %) було Сталіно. Українці склали суттєву більшість переважно у менших містах – Кривому Розі (69,2%), Першомайську (55,9%), Артемівську (54,9%), Запоріжжі (47,3%) та Зінов'євську (44,5%). Виключенням з цієї закономірності був тільки Мелітополь, де кількість мешканців російської національності перевищувала кількість українців майже у два рази. Як видно, у трьох з цих міст (Кривому Розі, Першомайську та Артемівську) більшість української національності була абсолютною. Єврейська національна група була найчисельнішою в Одесі (36,4%), Мелітополі (33,9%), де її чисельність навіть перевищувала чисельність українців, Першомайську (31,2%) та Зіно-

в'євську (27,6%), де євреї були другими за чисельністю після українців.

Порівняння розподілу трьох найчисельніших національностей серед населення окружних міст Півдня України в залежності від кількості населення цих міст наведено на малюнку 1. Як бачимо, основна кількість міського населення Півдня була сконцентрована у найбільших містах, де загальна чисельність мешканців перевищувала 100 000. І саме у цих містах чисельність українців поступала-ся чисельності росіян та євреїв. Чим меншими були міста, тим більшою була частка українців, що мешкала в них і, відповідно, меншою частка представників інших національностей.

Мал. 1. Розподіл трьох найчисельніших національностей окружних міст Півдня України в залежності від кількості мешканців цих міст

Серед населення міст Причорномор'я, як видно з таблиці 1, українців було менше, ніж в інших містах Півдня. В Херсоні та Миколаєві українці склали приблизно третину населення, а в Одесі тільки п'яту частину. В Херсоні чверть населення склали євреї. В Миколаєві майже половину населення склали росіяни.

Порівняємо динаміку змін у національній структурі міст Півдня за даними Всесоюзного перепису населення 1926 року та Всеросійського перепису населення 1897 року. Деякі дослідники відмічають стрімке зростання частки українців серед міського населення за даними 1926 р. у порівнянні з 1897 р. При цьому нагадаємо, що у Всеросійському переписі населення 1897 р. не було питання про національність, а тільки про рідну мову. Однак, майже всі дослідники вважають порівняння досить коректним для того, щоб зафіксувати дуже стрімке зростання

кількості українців. Перевірити цей факт нам дозволяють відомості таблиць 6 та 10, що знаходяться у XIII томі Всесоюзного перепису населення 1926 року [14], і містять у собі дані не тільки про національність, а й про рідну мову населення. Результати підрахунку наведені у таблиці 2 та 3. Порівнюючи дані двох переписів, можна зробити висновок, що відомості у відсотках про рідну мову українців та росіян, що проживали на території Півдня, змінилися не дуже суттєво. Наприклад, в Одесі цей приріст на користь українців склав тільки 0,6%, в Дніпропетровську – 4,2%, Миколаєві – 1,8%, Зінов'євську – 2,3%, Мелітополі – 2,2%. А в таких містах як Луганськ, Херсон, Запоріжжя, Маріуполь, Артемівськ відбулося навіть падіння тієї частки українців, чиєю рідною мовою була саме українська, на 1,9%; 3,6%; 9,6%; 0,8% та 27,4% відповідно.

**ПОРІВНЯННЯ ДАНИХ ВСЕРОСІЙСЬКОГО ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 1897
ТА ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 1926 РР. (за рідною мовою)**

[підраховано за: 16; 17]

Місто	1897 р. (дані за рідною мовою)				1926 р. (за національністю)			
	українці		росіяни		українці		росіяни	
	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%
Одеса	37 925	9,4	198 233	49,1	73 453	17,5	162 789	38,7
Дніпропетровськ	17 787	15,8	47 140	41,8	83 748	36,0	73 418	31,5
Миколаїв	7 780	8,5	61 023	66,3	31 362	29,9	46 726	44,5
Луганськ	3 902	19,1	13 907	68,2	31 127	43,4	31 258	43,6
Зінов'євськ	14 523	23,6	21 301	34,6	29 605	44,5	16 588	25,0
Херсон	11 591	19,6	27 902	47,2	21 124	35,9	21 147	36,0
Запоріжжя	8 101	43,0	4 667	24,8	26 387	47,3	14 472	26,0
Маріуполь	3 125	10,0	19 670	63,2	13 591	32,9	14 576	35,3
Артемівськ	11 928	61,8	3 659	18,9	20 755	54,9	8 879	23,5
Мелітополь	1 366	8,8	6 630	42,8	5 172	20,5	9 749	38,6

Таблиця 3

**ПОРІВНЯННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ НАСЕЛЕННЯ ОКРУЖНИХ
МІСТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ**

(за даними Всеросійського перепису населення 1897 та Всесоюзного перепису населення 1926 рр.) [підраховано за: 16; 17]

Місто	1897 р. (дані за рідною мовою)				1926 р. (дані за рідною мовою)			
	українська мова		російська мова		українська мова		російська мова	
	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%	Кіл.	%
Одеса	37 925	9,4	198 233	49,1	42 014	10,0	276 129	65,6
Дніпропетровськ	17 787	15,8	47 140	41,8	47 485	20,4	148 115	63,6
Миколаїв	7 780	8,5	61 023	66,3	10 805	10,3	81 454	77,6
Луганськ	3 902	19,1	13 907	68,2	12 213	17,0	44 140	61,5
Зінов'євськ	14 523	23,6	21 301	34,6	17 185	25,9	28 404	42,7
Херсон	11 591	19,6	27 902	47,2	9 570	16,3	38 962	66,3
Запоріжжя	8 101	43,0	4 667	24,8	18 780	33,7	28 976	52,0
Маріуполь	3 125	10,0	19 670	63,2	3 800	9,2	32 821	79,4
Артемівськ	11 928	61,8	3 659	18,9	13 008	34,4	21 411	56,7
Мелітополь	1 366	8,8	6 630	42,8	2 785	11,0	19 181	75,8

Тобто, рівно у половині міст, де проводилися обидва переписи, частка україномовних збільшилася, а у половині, навпаки, зменшилася. Причому це зменшення виглядає, часом, більш суттєвим, ніж відповідне збільшення. Якщо порівняти кількість українців (тобто україномовних) за даними перепису 1897 року, та кількість тих, хто розмовляв українською у 1926 році, то картина буде такою: їх загальна чисельність зросла у півтори рази (з 118 028 до 177 645 відповідно), а відсоток збільшився з 14,1 у 1897 році до 15,9 у 1926, тобто, на 1,8 %.

Якщо ж порівнювати дані переписів 1897 та 1926 рр. за національністю (не будемо забувати, що у 1897 р. це, все ж таки, були дані за рідною мовою), то тут картина виглядає іншою. З цієї точки зору, частка українців у складі населення більшості окружних міст у 1926 р. значно зросла. В Миколаєві вона зросла майже у чотири рази (з 8,4 до 29,9 %), в Маріуполі – у три рази (з 10 до 32,9 %), в Луганську – більше ніж у два рази (з

19,1 % до 43,4 %), в стільки ж разів у Мелітополі (з 8,8 до 20,5 %), в Одесі майже у два рази (з 9,4 до 17,5 %). Приблизно у два рази частка українців збільшилась і серед населення Зінов'ївська (з 23,6 до 44,5 %). В Херсоні частка українців серед населення міста зросла у півтора рази (з 19,6 до 35,9 %) [16; 17].

Отже, у середині 1920-х рр. окружні міста Півдня залишалися значною мірою русифікованими. Однак, в цей період простежується тенденція до збільшення чисельності українців та їх частки серед міських жителів взагалі. Цей процес був зумовлений міграцією сільських мешканців українського походження до міст. Ця міграція була обумовлена пошуканнями виробництва на міських підприємствах у зв'язку з введенням нової економічної політики, та новою національною політикою радянської влади. Промислова модернізація спонукала приплив робочої сили з села до міст. А національна політика, великою мірою, адаптувала сільських мешканців до міського життя. Однак, в

цей період національне обличчя південноукраїнських міст ще не змінилось. Нова хвиля міграції сільських мешканців до міст почалася після введення політики індустріалізації, що створила багатотисячні вакансії

робочих місць у містах Півдня України. Саме вони стали центрами промислового розвитку України, прийняли сотні тисяч українців з сільської місцевості, що сприяло українізації міст Півдня.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Хоменко А. Населення України 1897-1927 рр. / А. Хоменко. – Харків : Центральне статистичне управління УСРР, 1927.
2. Хоменко А. Національний склад людності УСРР / А. Хоменко. – Харків : Держ. вид-во України, 1929.
3. Liber G. Soviet nationality policy, urban growth, and identity change in the Ukrainian SSR 1923-1934 / G. Liber. – Cambridge : Cambridge university press, 1992.
4. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30 рр. ХХ століття) / Б. Чирко. – К., 1995.
5. Якубова Л. Етнічні меншини у суспільно-політичному та культурному житті УСРР. 20-і – перша половина 30-х рр. ХХ ст. / Л. Якубова. – К., 2006.
6. Гринь Д. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920-1930-і рр.): дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Д. Гринь. – К., 2000.
7. Воронко О. Розвиток етнодемографічних процесів та формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. / О. Воронко. – К., 1998.
8. Турченко Г. Історична регіоналістика і краєзнавство в контексті національної історії (південноукраїнський аспект) / Г. Турченко // Краєзнавство. – 2006. – № 1-4.
9. Верменич Я. Територіальна організація в Україні як наукова проблема: регіонально-історичний та політико-адміністративний виміри / Я. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008.
10. Верменич Я. Історична регіоналістика в Україні / Я. Верменич // Український історичний журнал. – 2001. – № 6.
11. Турченко Г. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть ХХ ст.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2008.
12. Численность и состав рабочих в России на основании данных первой всеобщей переписи населения Российской Империи 1897 года. Т. 1. – М., 1906.
13. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – ХХ ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000.
14. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко ; [пер. з англ. В. Івашко та Д. Корнієнко]. – К. : Основи, 1997.
15. Город и деревня в Европейской России: сто лет перемен. – М., 2001.
16. Всесоюзный перепис людності 17 грудня 1926 р. У 56 т. – М., 1928. – Т. XIII. Відділ I. Народність, рідна мова, вік, грамотність. УСРР. Степ. Дніпрянський підрайон. Гірничопромисловий підрайон. – М., 1929.
17. Чорний С. Національний склад населення України в ХХ сторіччі / С. Чорний. – К. : ДНВП Картографія, 2001.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Г.Ф. Турченко – д.і.н., професор, Запорізький національний університет;

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

© Д.В. Овчаренко

Стаття надійшла до редакції 11.05.09

ВПЛИВ ДІЯЛЬНОСТІ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ НА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІВДЕННО-СХІДНОЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

У статті розглядається вплив діяльності земств на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України (наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.). Підкреслюється, що саме земства налагодили систему контролю за роботою національних початкових шкіл, значно підвищили професійну підготовку вчителів, дбали про збагачення шкільних бібліотек підручниками. Відмічається, що завдяки діяльності земств представники національних меншин Південно-Східної України зберегли риси національної самобутності і багаті культурні традиції.

Ключові слова: земство, місцеве самоврядування, повіт, освіта, школа, національні меншини.

В статье рассматривается влияние деятельности земств на культурно-просветительское развитие национальных меньшинств Юго-Восточной Украины (в конце ХІХ – начале ХХ вв.). Подчеркивается, что именно земства наладили систему контроля за работой национальных начальных школ, значительно повысили профессиональную подготовку учителей, заботились о пополнении школьных библиотек учебниками. Отмечается, что благодаря деятельности земств представители национальных меньшинств Юго-Восточной Украины сохранили черты национальной самобытности и богатые культурные традиции.

Ключевые слова: земство, местное самоуправление, уезд, образование, школа, национальные меньшинства.

Influence of zemstvos' activities on cultural-enlightenment development of national minorities in South-East Ukraine in the end of the ХІХ – beginning of the ХХ cc. is examined in the article. It is also underlined that it were zemstvos that managed to cope with the system of control at national primary schools' work, considerably prompted to professional training of teachers, caring about supplying of school libraries with textbooks. It is marked that due to zemstvos activity the representatives of national minorities of South-East Ukraine preserved national identity and rich cultural traditions.

Key words: zemstvo, local self-government, district, education, school, national minorities..

Сучасний період державно-національного відродження України супроводжується зростанням інтересу суспільства до історичного минулого. Серед багатьох проблем вітчизняної історії виокремлюється блок питань, що стосуються просвітницької діяльності в окремих регіонах нашої держави. Особливо проблематичним при вивченні цієї проблеми є період 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст., коли відбувалося активне впровадження земської політики у сфери освіти і культури.

Південно-Східна Україна – найбільш цікавий регіон для дослідження проблем національних меншин, адже саме тут мешкають представники грецької, німецької, єврейської національностей. Для дослідження впливу національних меншин України на сучасний етнополітичний простір, необхідно розглянути попередній період розвитку культури і просвітництва в регіонах їх проживання. Велику роль у цьому процесі відіграла земська реформа 1864 р.

Характеризуючи наукову літературу з теми, слід звернути увагу на те, що дослідницький інтерес здебільшого був спрямований на вивчення процесу запровадження земської реформи та на аналіз напрямів

діяльності земств. Проблема ж впливу земських установ на культурно-просвітницький розвиток національних меншин не порушувалася та не вивчалася.

Зазначені проблеми були частиною загальних досліджень з колонізації та соціально-економічного розвитку, побутової культури Новоросії істориків ХІХ ст. і радянської доби – А. Скальковського, Г. Писаревського, О. Дружиніної, В. Кабузана, Ю. Іванової, В. Наулка [1].

На сучасному етапі, у зв'язку з активізацією грецьких студій, історіографія проблеми збагатилася ґрунтовними дослідженнями Н. Терентьєвої, А. Гедьо, Л. Якубової [2], в яких розкриваються проблеми історії мариупольських греків. Втім, проблема державного чиннику у визначенні напрямів господарської діяльності греків, протиріччя між економічними пріоритетами колоністів та уряду ще не досліджувалася в історіографії.

Серед найбільш вагомих досліджень з історії німецьких колоній Півдня України ХІХ ст. слід назвати роботи статського радника Саратовської контори іноземних поселенців А. Клауса [3], А. Веліцина [4]. В дослідженні І. Кулинича і Н. Кривець [5] та колективній монографії «Очерки истории немцев и меннони-

тов Юга України в кінці XVIII – першої половини XIX века» [6] докладно розглянуті процеси заснування німецьких колоній на Півдні України на основі нових документів. В останні роки значно активізувалося вивчення проблем німців України, про що свідчать кандидатські дисертаційні роботи К. Лях, М. Белікової, Т. Захарченко [7].

Серед досліджень загального характеру з історії євреїв слід виділити роботи О. Наймана та Я. Хонігсманна [8], М. Поліщука [9]. Останній вдало поєднує концепції радянської та ізраїльської історичних шкіл та висвітлює соціально-політичну картину життя євреїв Новоросії на багатому фактичному матеріалі. Висвітленню процесу формування єврейської громади Південного Сходу України, ролі стихійного процесу єврейської міграції і політики Російської імперії, спрямованої на формування єврейської громади регіону, присвячені дослідження В. Гончарова [10].

Серед загальних праць, присвячених земській реформі, слід згадати роботи Г.О. Джаншиєва та М.Д. Карпачова, в яких автори розглядають причини, хід і вплив реформи на розвиток місцевого самоврядування [11].

На сучасному етапі дослідженням земської політики займається Л.Б. Лихачова, яка особливу увагу приділяє діяльності грецьких земських шкіл, взаємодії земств і грецьких сільських громад [12].

Джерельна база представлена документами державних органів влади, звітами земських управ, які характеризують культурний розвиток національних меншин зазначеного регіону [13]. Більша частина з них зберігається в фондах Державного архіву Дніпропетровської області (ф.19) і Державному архіві Запорізької області (ф.1). Джерела, що висвітлюють життя греків Південно-Східної України, зберігаються у фондах 110, 113 Державного архіву Донецької області. Особливий інтерес становлять матеріали про грецькі театри на Катеринославщині. Джерела про діяльність єврейських навчальних закладів зберігаються в Маріупольському краєзнавчому музеї [14, с.14-17]. Інформацію про демографічні зміни серед нацменшин подають статистичні матеріали [15].

Метою статті є дослідження впливу земської політики на культурно-просвітницький розвиток національних меншин Південно-Східної України наприкінці XIX – на початку XX ст.

Отже, 1 січня 1864 року набуло чинності Положення про земські установи, яке передбачало запровадження земств в 34-х губерніях Російської імперії. До компетенції земств належали господарчо-розпорядчі питання. Важливими напрямками земської діяльності були медицина, освіта, культура, благодійництво тощо. Проте, компетенція земств була обмежена. Так, згідно з циркулярами 1868-1874 рр. їх було усунуто від завідування шкільною освітою [16]. Незважаючи на це, земства відіграли важливу роль в організації народної освіти. Культурно-просвітницьке життя національних меншин Південно-Східної України мало розвиток саме завдяки земській діяльності. Документи свідчать, що розвиток освіти в німецьких і менонітських колоніях Південно-Східної України наприкінці XIX ст. знаходився в

стані занепаду. Школи знаходилися на громадському утриманні. У зв'язку з нестачею коштів навчання дітей майже не приділялась увага. З введенням Земської реформи 1864 р. на території цих колоній почали будуватись перші початкові школи. Для шкіл тепер відводились спеціальні приміщення з класною кімнатою і кімнатою вчителя. Меблі для закладів освіти закупалися земськими органами самоврядування [17]. В початкових школах за невелику плату викладались письмо, читання, математика, спів, релігія і ремесла. В якості підручників використовувались Біблія і Катехізіс. Урок починався зі співу молитви. Єдиного навчального плану не існувало, тому кількість дисциплін залежала від майстерності вчителя [6, с.220]. Навчання в школах німецьких і менонітських колоній було обов'язковим для хлопчиків від 7 до 14 років і для дівчаток – від 7 до 12 років. Навчальний рік розпочинався першого вересня і закінчувався першого травня. Діти навчалися п'ять днів на тиждень, а по суботах і неділях учителі разом з дітьми йшли до молитовних будинків, де після служби священнослужитель чи пастор викладали дітям уроки Біблії. На 1866 р. нараховувалось 17 шкіл у Хортицькому окрузі, 44 – в Молочанському та 4 – в Маріупольському [18].

Поруч з початковими школами в округах почали відкриватись і середні навчальні заклади. Називались вони центральними училищами і повинні були стати центрами для підготовки вчителів початкової ланки, писарів, бухгалтерів. В училищах викладались Закон Божий, німецька, російська, іноземні мови, всесвітня історія, географія, арифметика, педагогіка, читання, чистописання, співи. Мовою викладання була німецька [19].

Навчальні заклади утримувались за рахунок земств. Наприклад, школи в молочанських колоніях отримували від Бердянського земства 100 руб. на рік. Однак, навчання було платним, плата за рік складала в середньому 60 руб. Найкращі учні отримували стипендію.

Відомо, що земства також сприяли підвищенню кваліфікації викладачів. Починаючи з 1869 р. земськими управами організовувались щомісячні вчительські конференції і обговорення відкритих уроків. Під керівництвом вчителів у навчальних закладах регулярно проводились літературні вечори, музично-драматичні вистави, популярністю користувались О. Пушкін, М. Гоголь, Ф. Достоєвський, Т. Шевченко. У 1869 р. було відкрито Гальбштадтську центральну школу для професійної підготовки вчителів. На її будівництво земство виділило 6 090 руб. 81 коп. [20, с.116-117]. У 1870 р. земства профінансували відкриття жіночих училищ: 1895 р. – у Хортиці; 1900 р. – у Ней-Гальбштадті; 1909 р. – в Орлові; 1913 р. – у Гнаденфельді [20, с.120].

Отже, справа освіти в німецьких і менонітських колоніях знаходилась під постійним земським контролем. Звіти Бердянського повітового земства інформують, що у 1877 р. земство призначило кошти для учбових закладів: «Бердянського трьохкласного училища – 1 000 руб., початкового жіночого училища – 800 руб., Оріхівського менонітського – 100 руб., для

трьох центральних училищ у німецьких селах – 4500 руб., для 59 німецьких церковних училищ – 1475 руб.» [21].

Земство також виділяло гроші на фінансування бібліотек і книговидавництва, завдяки яким значно підвищувався освітній рівень менонітського суспільства. Так, у 80-х рр. XIX ст. в Україні була розповсюдженою німецькомовна газета «Unterhaltungsblatt für Deutsche Ansiedler im südlichen Russland» («Співрозмовник для німецьких поселенців Південної Росії»). Земські органи самоврядування виділяли 400 руб. щомісячно на її видавництво. В газеті публікувались статті про зразкові колоністські господарства, гідні для наслідування землеробські експерименти тощо [22, с.136].

На початку XX ст. з'явилися менонітські періодичні видання на півдні України: два річні альманахи «Christlicher Familienkalender» («Християнський родинний календар», 1897-1914 рр.) і «Mennonitisches Jahrbuch» («Менонітський річник», 1904-1914 рр.), які також матеріально підтримувались земством. Але повітові земства не обмежували свою функціональну діяльність розподілом фінансів для народної освіти. Вони також налагодили систему контролю за роботою національних початкових шкіл. З цією метою Маріупольське і Бердянське повітові земства призначили спеціального інспектора по справах земських шкіл – барона М.О. Корфа, який був організатором земських шкіл, автором численних підручників та методичних посібників. Власне кажучи, саме він створив школу нового типу – «дешеву» школу з одним учителем. Спеціально для неї був опрацьований план занять, укладений ряд навчальних і методичних посібників для вчителів, таких як «Малютка», «Наш друг», «Пособие к языковой грамоте по звуковому методу». Усе це повною мірою сприяло зростанню кількості освіченої молоді, а відтак, і національної самосвідомості серед широкого кола населення. М.О. Корф розробив новий тип недільних шкіл для закріплення знань колишніх учнів початкових шкіл. Нарешті, ним було укладено «Каталог народної бібліотеки», який використовувався земствами при влаштуванні народних бібліотек та читалень [22, с.121].

Величезним був вплив земських установ і на розвиток грецьких земських шкіл. Поняття «грецька земська школа» є доволі умовним – мається на увазі комплектація навчальних закладів за національною ознакою. На 1900 р. земства відкрили 2 тис. таких шкіл [23]. Починаючи з 1902 р. земство відкривало мінімум 2-3 школи за власний рахунок. Земські управи виділяли значні кошти на оренду, ремонт і будівництво шкільних приміщень. Крім того, вони переказували чималі кошти на закупівлю підручників і виділення помещкань для вчителів. При цьому головним джерелом фінансування земської освіти були земські збори. Щорічно на утримання земських шкіл виділялося від 900 до 1 200 руб. Неабияку увагу земства приділяли придбанню шкільної літератури. Майже в усіх школах

бібліотеки мали молитовник Протопопова, азбуку Добровольського, «Рідне слово» Ушинського [24].

У 1876 р. земство почало відкриття перших гімназій, асигнування на їх утримання складало 12 тис. руб. щорічно. Навчальні програми гімназій передбачали вивчення давньогрецької, французької і німецької мов, алгебри, фізики, астрономії тощо. Із 1891 р. у гімназіях систематично впроваджувалися красноріччя та археологічні курси. Це підтверджує інтерес до збереження спадкового зв'язку сучасної культури з витокami національної грецької культури. Отже, земська просвітницька робота увінчалася успіхом, адже на 1912 р. серед греків Південно-Східної України неграмотні становили лише 15 % [25].

Неабиякою увагою серед національних меншин користувалося театральне мистецтво. У багатьох грецьких і німецьких селах існували мандрівні театри, які за фінансової підтримки земств вирушали на гастролі у Севастополь, Алушту, Керч тощо. При деяких театрах існували музичні трупи, а актори володіли музичними інструментами (зурною, баяном, скрипкою). У власних постановках артисти виконували національні пісні і танці. Усе це сприяло розвитку національної самосвідомості [26].

Земства також допомагали у справі відкриття природознавчих музеїв на півдні України, завданням яких було вивчення регіонів у природничому плані. Так, у 1889 р. відкрився Таврійський природничо-історичний земський музей, у 1897 р. Херсонський природничо-історичний музей, у 1900 р. був створений Катеринославський обласний музей ім. О.М. Поля. Науково-просвітницька діяльність земських музеїв Півдня України була масштабною. Тут організовувалися виставки, робилися фотознімки і плакати, видавалася популярна література [27].

Земство підтримувало також єврейську діаспору Південно-Східної України. Так, у 1870 р. Маріупольське повітове земство відкрило навчальний заклад для єврейських дітей – Талмуд Тора. Навчальний заклад призначався для бідних єврейських дітей, тому навчання тут було безкоштовним. Очолили школу представники Маріупольського єврейського товариства – А.М. Оргуз та І.В. Расін. В школі викладались: єврейська мова, російська грамота, Біблія і арифметика. Навчальний заклад розміщувався в будинку для молитов. Кожен рік тут навчалось приблизно 80 дітей. Маріупольське повітове земство надавало учням школи безкоштовний одяг і взуття [14, с.14-15].

Отже, у культурно-просвітницькому розвитку національних меншин Південно-Східної України важливу роль відігравали земства. Земська політика протекціонізму стимулювала освітній розвиток колоній. У результаті була створена матеріальна база для розвитку їх соціальної інфраструктури. Діяльність земств дала змогу представникам іноземної діаспори України зберегти свою національну самобутність і багаті традиції культури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Скальковский А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1730-1823 гг. / А. Скальковский. – Одесса, 1836-1838. – Ч. 1-2; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1851-1853. – Ч. 1-2; Писа-

- ревский Г.Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке (по неизвестным архивным документам). / Г.Г. Писаревский. – М., 1909. – 340 с.; Дружинина Е.И. Северное Причерноморье в 1775-1800 гг. / Е.И. Дружинина. – М., 1959. – 279 с.; Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800-1825 гг. / Е.И. Дружинина. – М., 1970. – 383 с.; Кабузан В.Н. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губернии) в XVIII – первой половине XIX века (1719-1858 гг.). / В.Н. Кабузан. – М., 1976. – 308 с.; Иванова Ю.В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья // Культурно-бытовые процессы на юге Украины. – М., 1979. – С. 111-135; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР / В.І. Наулко. – К., 1965. – 276 с.
2. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.) / Н.А. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.; Гедьо А.В. Джерела з історії греків Північного Приазов'я (кінець XVIII – початок XX ст.) / А.В. Гедьо. – К., 2001. – 245 с.; Якубова Л. Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.
 3. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб., 1869. – 568 с.
 4. Велицын А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на Юге и Востоке России / А. Велицын. – СПб., 1893. – 282 с.
 5. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні/ І.М. Кулинич, Н.В. Кривець. – К., 1995. – 271 с.
 6. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С.И. Бобылёвой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.
 7. Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.) / К.С. Лях: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 19 с.; Белікова М.В. Менонітські колонії Півдня України (1789-1917 рр.) / М.В. Белікова: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.; Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я / Т.К. Захарченко: Автореф. дис... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
 8. Найман О.Я., Хонигсман Я.С. Евреи Украины (краткий очерк) / О.Я. Найман, Я.С. Хонигсман. – К., 1992. – Ч. 1. – 157 с.
 9. Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии (социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии. 1881-1904) / М. Полищук. – Иерусалим-Москва: Гешарим, 2002. – 446 с.
 10. Гончаров В.В. Еврейская сельскохозяйственная колонизация Мариупольского уезда Екатеринославской губернии во II половине XIX в. // Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – 1998. – № 2. – С. 13-16. Його ж. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861-1917 рр.: Дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005.
 11. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ: Исторические справки. – СПб., 1905. – С. 783-785; Карпачев М.Д. Буржуазные реформы в России II пол. XIX века. – Воронеж, 1988. – С. 94-96.
 12. Лихачева Л.Б. Земское здравоохранение и народное образование в селах Мариупольского уезда // Новые страницы истории Донбасса / Гол. ред. З.Г. Лихолобова. – Кн. 3. – Донецк, 1994. – С. 106-109.
 13. Высочайше утвержденное положение о губернских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г. // Политическая история России: Хрестоматия. – М., 1996. – С. 488-502; Отчет Екатеринославской губернской управы о развитии образования за 1902 г. – Екатеринослав, 1903. – С. 88-102.
 14. Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1870 г. – Мариуполь, 1871.
 15. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – В 2 т. – Екатеринослав, 1886.
 16. Різниченко С. Законодавча політика царизму та її наслідки в земському питанні (1864-1917) // Наукові записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Під ред. В.К. Боряк, М.О. Наумко – Т. 3. – К., 1999. – С. 145.
 17. Державний архів Запорізької області, ф. 1, оп. 1, спр. 12. – Арк. 24.
 18. Дмитренко І. Грамотность в немецких колониях // Юридический вестник. – Т. XXIX. – 1888, сентябрь. – С. 71-77.
 19. Державний архів Запорізької області, ф. 109, оп. 1, спр. 2. – Арк. 4.
 20. Клаус А.А. Духовенство и школы в наших немецких колониях // Вестник Европы. – 1862. – № 5.
 21. Державний архів Одеської області, ф. 89, оп. 1, спр. 81. – Арк. 4.
 22. Захарченко Т.К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я.: Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2006.
 23. Захарова І.В. Роль земств у розвитку народної освіти (1864-1917): / І.В. Захарова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 14.
 24. Балычева И.И. Культурно-просветительская деятельность в греческих национальных районах Донбасса в 20-е годы // Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції «Україна – Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва». – Маріуполь, 2006. – С. 50-53.
 25. Конощенко А. До історії земської школи на Херсонщині / А. Конощенко. – К., 1908. – С. 14.
 26. Шукшина С.О. К вопросу о роли земств в культурной жизни Таврической губернии в конце XIX – начале XX столетия // Культура народов Причерноморья. – 1997. – № 2. – С. 232-236.
 27. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX ст. – початок XX ст.) / Т.О. Гребінник: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002. – С. 19.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

*А.В. Гедьо – д.і.н., професор, Донецький національний університет;
Ю.В. Котляр – д.і.н., професор ЧДУ ім. П. Могили.*

РОЗРОБКА ІДЕЙ СВІТОВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ У ТВОРАХ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовані плани російських соціал-демократів початку ХХ століття на здійснення світової комуністичної революції. Плани світової революції висвітлюються за творами російських соціал-демократів початку ХХ ст.

Ключові слова: світова революція, російські соціал-демократи, перманентна революція, повстанство, Південь України.

Проанализированы планы российских социал-демократов начала ХХ века на осуществление мировой коммунистической революции. Планы мировой революции освещаются по трудам российских социал-демократов начала ХХ в.

Ключевые слова: мировая революция, российские социал-демократы, перманентная революция, повстанчество, Юг Украины.

The plans of Russian social-democrats in the beginning of XX century for worldwide communist revolution are analysed by the authors. These plans are elucidate by the works of Russian social-democrats of the beginning of XX century.

Key words: worldwide revolution, Russian social-democrats, permanent revolution, insurgent, South Ukraine.

Питання про уявну чи реальну підготовку Радянською державою в 1918-1920 рр. революційної війни, яка повинна була скинути світовий капіталізм і розповсюдити радянську владу на країни Західної Європи та Азії, є ще мало вивченим у вітчизняній та зарубіжній історіографії.

В історіографії даного дослідження можна виділити два основних періоди: радянський і сучасний. Історичні умови, в яких проводилися дослідження, справили значний вплив на праці істориків. Що до теорії світової революції, то ці проблеми в радянські часи були мало досліджені саме через те, що після невдачі в її здійсненні, радянське керівництво було змушене пояснювати різку зміну зовнішньополітичного курсу. Серед радянських дослідників слід назвати І. Аношкіна [1], П. Федосєєва [2], Є. Богуша [3], К. Вощенкова [4], К. Гафурову [5]. Що до подій в Угорщині та Чехословаччині у 1919 р., які можна трактувати, як спробу здійснення світової революції, то цими питаннями займалися такі дослідники, як Г. Аветисян [6], П. Гайду [7], Я. Кенде [8], М. Лебов [9], В. Ізраєлян [10]. В їх працях детально розглядаються події тих днів, а у їхньому контексті частково аналізуються плани більшовиків на світову соціалістичну революцію. В той же час дослідники не зосередились на аналізі причин провалу цієї революції.

Після здобуття Україною незалежності тема теорії світової соціалістичної революції взагалі майже не досліджувалася, окрім кількох статей Г. Турченко [11, с.42-53; 12, с.52-71], в яких розглядається вплив воєнно-стратегічної ситуації у південноукраїнському регіоні в 1919 р. на зовнішньополітичний курс Радянської Росії, спрямований на розвиток революції у світовому масштабі.

Події на Півдні України навесні – влітку 1919 року стали важливою складовою не тільки Української та Російської революції, а й політичного процесу в Центрально-Східній Європі. В умовах таких різнопланових подій, як наступ Денікіна на Москву й революція в Угорщині, південноукраїнський регіон опинився на вістрі загальноєвропейської політики й істотно вплинув на зміну політичної ситуації на величезних просторах Європи від Кавказу до Карпат і Альп.

Навесні – влітку 1919 року губернії Півдня України були охоплені масовим антибільшовицьким повстансько-партизанським рухом. На придушення його відволікалися з інших ділянок фронту великі військові сили. Зокрема, радянське військове керівництво змушене було зняти війська із Західного напрямку, на якому в цей час здійснювалася спроба «червоної інтервенції», метою якої була «радянська» окупованих територій. У результаті змінився воєнно-політичний баланс на користь антирадянських сил не лише в Україні, але й в усьому центральноєвропейському просторі.

У запропонованій статті робиться спроба аналізу місця ідей світової революції у творах російських соціал-демократів.

Отже, перш за все, звернемось до творів класиків комуністичної теорії для глибшого розуміння праць російських соціал-демократів. Важливе місце в творчості Карла Маркса та Фрідріха Енгельса займала розробка ідеї світової диктатури пролетаріату.

В 1848 р. в Парижі було опубліковано Маніфест Комуністичної партії за авторством К. Маркса і Ф. Енгельса [13, с.3]. На думку авторів, французькі робітники, скидаючи уряд, мали намір скинути і буржуазний лад. Але ні економічний розвиток країни, ні

духовний розвиток мас французьких робітників не досягли ще того рівня, за якого була б можлива соціальна перебудова [14, с.21].

В своєму маніфесті К. Маркс і Ф. Енгельс доводять, що буржуазія сама підписала собі смертний вирок. Бо з розвитком промисловості, накопиченням капіталів власниками підприємств, вони самі створювали і збільшували клас найманих робітників. А боротьба проти буржуазії починається разом з початком існування пролетарів. Із всіх класів, які протистоять буржуазії, тільки пролетаріат є дійсно революційним класом. За формою боротьба проти буржуазії є спочатку боротьбою національною, пролетаріат кожної країни спочатку повинен покінчити зі своєю буржуазією, а вже потім йти на допомогу менш успішним колегам [15, с.24-38]. «Комуністи вважають презирливою справою приховувати свої погляди і наміри. Вони відкрито заявляють, що їх цілі можуть бути досягнуті лише шляхом насильницького повалення всього існуючого суспільного ладу. Нехай пануючі класи здригаються перед Комуністичною Революцією. Пролетаріям нічого в ній втрачати крім своїх кайданів. Отримують же вони весь світ. Пролетарії всіх країн об'єднуються!» – зазначалось у маніфесті [16, с.59-61].

Розглядаючи теорію світової революції за К. Марксом і Ф. Енгельсом, слід також звернути увагу на роботу останнього, яка має назву «Принципи комунізму» [17, с.68-84]. В ній розглядаються питання пролетаріату і комунізму, як вчення про умови визволення пролетаріату. Зазначається про те, яким має бути новий суспільний лад: «Насамперед, управління промисловістю і всіма галузями виробництва взагалі буде вилучене з рук окремих, конкуруючих один з одним індивідуумів. Замість цього всі галузі виробництва перебуватимуть у віданні всього суспільства, тобто вестимуться в суспільних інтересах, за суспільним планом і при участі всіх членів суспільства. Таким чином, цей новий суспільний лад знищить конкуренцію і поставить на її місце асоціацію. ...Приватна власність повинна бути також ліквідована, а її місце заступить загальне користування всіма знаряддями виробництва і розподіл продуктів за загальною згодою, або так звана спільність майна. Знищення приватної власності є навіть найкоротшим і найбільш узагальнюючим виразом того перетворення всього суспільного ладу, яке стало необхідним внаслідок розвитку промисловості. Тому комуністи цілком правильно висувають головною своєю вимогою знищення приватної власності» [18, с.311-326].

Саме в роботі Ф. Енгельса «Принципи комунізму» зазначається, що знищення приватної власності мирним шляхом неможливе. Революція пролетаріату зможе поступово перетворити нинішнє суспільство і тільки тоді знищить приватну власність.

Що ж стосується ходу революції, то як зазначає Ф. Енгельс: «насамперед, вона створить демократичний лад і тим самим, прямо чи посередньо, політичне панування пролетаріату. Прямо – в Англії, де пролетаріат вже тепер становить більшість народу, посередньо – у Франції і Німеччині, де більшість народу складається не тільки з пролетаріату, але також з дрібних селян і міських дрібних буржуа, які перебувають ще

тільки в стадії переходу в пролетаріат, у здійсненні всіх своїх політичних інтересів все більше залежать від пролетаріату і тому незабаром повинні будуть приєднатися до його вимог. Для цього, можливо, потрібна буде ще нова боротьба, яка, однак, неодмінно закінчиться перемогою пролетаріату» [18, с.312].

Також Ф. Енгельс обґрунтував причини того, чому революція не може відбутися в якійсь окремій країні, і чому вона має бути світовою: «Велика промисловість уже тим, що вона створила світовий ринок, так зв'язала між собою всі народи земної кулі, особливо цивілізовані народи, що кожний з них залежить від того, що відбувається в іншого. Потім велика промисловість так зрівняла суспільний розвиток в усіх цивілізованих країнах, що всюди буржуазія і пролетаріат стали двома вирішальними класами суспільства і боротьба між ними – головною боротьбою нашого часу. Тому комуністична революція буде не тільки національною, але відбудеться одночасно в усіх цивілізованих країнах, тобто, принаймні, в Англії, Америці, Франції і Німеччині. В кожній з цих країн вона розвиватиметься швидше або повільніше, залежно від того, в якій з цих країн більш розвинута промисловість, більше нагромаджено багатств і є більш значна кількість продуктивних сил. Тому вона здійсниться найповільніше і найскладніше в Німеччині, найшвидше і найлегше в Англії. Вона справить також значний вплив на всі інші країни світу і цілком змінить і надзвичайно прискорить їх попередній хід розвитку. Вона є всесвітня революція і матиме через це всесвітню арену» [18, с.315-320].

Отже, К. Маркс і Ф. Енгельс в своїх працях розробляли проблеми світової революції і пов'язували з нею встановлення соціалістичного ладу в усьому світі.

В жовтні 1917 року в Росії, скинувши Тимчасовий уряд, до влади прийшла РКП(б) на чолі з В. Леніним. На першому ж зібранні Петербурзької ради робочих і солдатських депутатів, що відбулось 25 жовтня 1917 року, була проголошена доповідь про задачі влади рад [19, с.7]. В доповіді зазначалось: «Переворот полягає в тому, що у нас буде Радянський уряд, наш радянський орган влади, без участі буржуазії в ньому» [19, с.7].

Ідея інтернаціональної пролетарської солідарності, що була висунута і обґрунтована К. Марксом і Ф. Енгельсом, розвивалась і в працях В. Леніна. «Капітал є міжнародною силою, – писав він. – Для перемоги над нею, потрібен союз робочих, їх міжнародне братерство. Ми – проти національної ворожнечі, національної різниці, національної відокремленості. Ми – міжнародники, інтернаціоналісти» [20, с.43]. Принцип пролетарського інтернаціоналізму, втілений в політиці радянської держави, був покладений в основу її діяльності.

Соціалістична влада розуміла, що першочерговою задачею, після встановлення своєї влади, є закінчення Першої світової війни. Це бажання диктувалося не так бажанням миру у всьому світі, а тим що ця війна була не вигідною і відверто провальною для Росії. Наслідки війни, за умови її продовження, могли бути згубними для колишньої імперії,

бо поступово вона втрачала свої території. Це як-раво видно на прикладі України. І хоча нова влада заявляла про новизну політики, та відмовлятися від імперіалістичних ідей попередніх урядів не збиралась, тому втрачати території було неприпустимую розкішшю на яку радянська влада не могла погодитися. Отже, в промові, яку виголосив В. Ленін на засіданні Петербурзької ради робочих говорилося: «для того щоб закінчити цю війну, тісно пов'язану з капіталістичним устроєм, необхідно перемогти сам капітал» [20, с.9]. З цього робимо висновок, що для того щоб закінчити війну необхідна перемога пролетаріату у всіх капіталістичних країнах, а для цього необхідна світова соціалістична революція.

Ця доповідь про задачі влади рад була однією із перших офіційних документів нової влади, в яких декларувалися прагнення Російської комуністичної партії більшовиків провести світову соціалістичну революцію.

Кожна промова, кожний програмний документ друкувався в газеті «Правда». Доповідь про задачі влади рад, в якій вперше говорилося про курс на світову революцію, була опублікована наступного ж дня після виголошення.

Для своєї подальшої ідеологічної і політичної діяльності комуністам необхідно було створити свою політичну програму [22, с.79-121]. Цей документ мав обґрунтувати не тільки внутрішню, а й зовнішню політику. Програма була написана і прийнята на VIII з'їзді РКП(б). Основна частина починалася зі ствердження про те, що у світі почалася ера всесвітньої пролетарської, комуністичної революції [22, с.83-84]. Отже, першочерговим завданням було здійснення світової соціалістичної революції радянським урядом.

В. Ленін вдало скористався думкою К. Маркса [16, с.59-61], про те, що без примусу неможливий перехід від капіталізму до соціалізму.

Наступним кроком до утвердження ідеї світової соціалістичної революції, було заснування в Москві 1919 р. на міжнародному з'їзді комуністів Третього Комуністичного Інтернаціоналу – Союз робочих усього світу, що прагнуть до встановлення Радянської влади у всіх країнах [23, с.230-231]. Саме в промові на відкритті Інтернаціоналу Ленін вперше висловив думку про те, що після перемоги комунізму у всьому світі буде заснована Всесвітня Федеративна Республіка Рад, де провідне місце звичайно відводилось Росії і її Комуністичній партії.

В свою чергу своє бачення перспектив світової революції виклав ще один теоретик Комуністичної партії – Л. Троцький, який розробив нову теорію, відмінну від ленінської ще в 1905 році, яка пізніше дістала назву «перманентної». Одним з найважливіших елементів теорії «перманентної» революції є теорія комбінованого розвитку. До 1905 року марксистки розглядали можливість здійснення соціалістичної революції в розвинутих капіталістичних країнах. Згідно Л. Троцького у відносно розвинутих країнах, таких як Росія, – в яких зовсім недавно розпочався процес індустріалізації і розвитку пролетаріату, – можливо було здійснити соціалістичну революцію саме тому, що

буржуазія нездатна виконати буржуазно-демократичні вимоги [24, с.41]. Л. Троцький писав: «Політична недієздатність буржуазії безпосередньо визначалась характером її ставлення до пролетаріату і селянства. Вона не могла вести за собою робочих, які вороже протистояли їй у повсякденному житті і дуже рано навчилися узагальнювати свої задачі. Але вона виявилась в такій же мірі нездатною вести за собою селянство, тому що була пов'язана загальними інтересами з поміщиками і боялась потрясінь власності в будь-якому стані. Запізнення російської революції виявилась, таким чином, не тільки питанням хронології, але й питанням соціальної структури нації» [24, с.41].

Теорія «перманентної» революції особливо розвивалась Л. Троцьким після Жовтневої революції 1917 р. Він заперечував завершальний соціалістичний характер Жовтневої революції, розглядав її тільки як перший етап на шляху до соціалістичної революції на Заході і у всьому світі. Він бачив можливість перемоги соціалізму в Радянській Росії, – у зв'язку з малою кількістю пролетаріату в ній і існування великої маси дрібнобуржуазного за своїм характером селянства, – тільки в тому разі, якщо соціалістична революція стане перманентною, тобто перекинеться на головні країни Європи, тоді перемігши, пролетаріат Заходу допоможе пролетаріату Росії перемогти ворожі йому класи, і тоді стане можливим побудова соціалізму і комунізму у світовому масштабі.

Першим кроком на шляху до утворення європейської радянської федерації вважалася радянська Угорщина. Внутрішні перетворення її нового уряду на чолі з Б. Куном здійснювалися за відомим уже в Росії сценарієм і за активної участі у цьому процесі радянського керівництва. Слід констатувати, що внутрішнє становище в Угорщині було критичним, і тому сприятливим для встановлення тут радянської влади. Однак ці події лякали країни Антанти, адже соціалістична революція просуvalась все ближче до їхніх кордонів, і загрозувала відносній стабільності. Угорщину Антанта мала намір використати як плацдарм в боротьбі проти Радянської Росії. Саме тому Верховною радою Антанти в Парижі 26 лютого 1919 року було прийнято рішення про створення «нейтральної зони», «санітарного коридору», що включав у себе Західну Україну, з введенням на цю територію англійських, італійських, французьких і американських військ. 20 березня Антанта почала вимагати у керівництва Угорщини впродовж 24 годин евакуювати війська з «нейтральної території» і ввести на територію Східної Угорщини і Західної України румунські і чехословацькі війська. Того ж дня коаліційний уряд Угорщини подав у відставку. 21 березня між керівниками комуністичної і соціал-демократичної партій Угорщини було укладено договір про об'єднання обох партій на основі диктатури пролетаріату і Радянської влади. Було сформовано Радянський уряд. Керівним органом уряду і об'єднаної партії, що стала називатися Соціалістичною партією Угорщини, стала Революційна урядова Рада [9, с.194-195]. Саме за таких умов 21 березня 1919 року в Угорщині була встановлена Радянська влада.

Соціалістичне будівництво в Угорщині проходило в складних умовах внутрішнього і зовнішньо-

го становища. В. Ленін цікавився кожним кроком Радянського уряду Угорщини, давав поради комуністам у їх практичній діяльності. Керівники угорських комуністів надавали Леніну найважливіші програмні документи Угорської Радянської Республіки, декрети про націоналізацію, і навіть статті опубліковані в пресі. Б. Кун прагнув до того, щоб В. Ленін чітко уявляв становище в Угорщині.

В. Ленін особисто багато уваги приділяв підтримці революції в Угорщині. Ним розроблялися плани участі збройних частин Червоної Армії Радянської Росії в угорських подіях. За вказівкою ленінського уряду, що прийшла з Москви у квітні 1919 р., український радянський уряд почав підготовку військової кампанії з метою надання допомоги Радянській Угорщині. Червоні війська мали завдати ударів по королівській Румунії, захопити Бессарабію, а головне Галичину, яка була наче перегородка для з'єднання українських і російських військ з однієї сторони та угорської армії, з іншої. Мета наступу роз'яснювалася серед військових таким чином: «Вам не потрібне завоювання Румунії. Ваша мета – розбити той союз румунських та чехословацьких контрреволюціонерів, який створився в ці дні, щоб задушити аванпост світової більшовицької революції – Радянську Угорську Республіку» [25, с.177].

Цікавим є той факт, що В. Ленін ні в якому разі не розцінював воєнні дії, що планувалися, як незаконне воєнне втручання чи загарбання. На його думку, ці події йшли в руслі «міжнародної громадянської війни, що є закономірним продуктом класової боротьби при капіталізмі і закономірною сходинкою на шляху до перемоги міжнародної пролетарської революції... Через класовий характер таких воєн, відмінність між оборонними і наступальними втрачає остаточно усякий сенс» [22, с.81-121]. Саме така постановка питання В. Леніном повністю виправдовувала справжній характер інтервенції Радянської Росії і охоче сприймалася революціонерами всіх країн Європи.

Наступальна операція радянських військ на Заході мала здійснюватися за участю військ Українського фронту, що нараховував на той час 88,7 тис. осіб. Це досить значна сила. Певно, вона змогла б змінити ситуацію в Угорщині, а може, і в інших сусідніх державах на користь радикальних соціалістів.

Але кинути всі війська на Захід не вдалося. В цей період на Південному фронті точилися запеклі бої з Денікіним, які і відтягнули частину військ на себе. Отже, у квітні 1919 р. В. Ленін поставив перед частинами Червоної армії Українського фронту два важливі завдання: перше – найважливіше та термінове – допомога Донбасу, де в той час точилися жорстокі бої з денікінцями, друга – просування в Галичину та Буковину для встановлення зв'язку з радянською Угорщиною [11, с.47]. Але Червоній армії не вдалося зосередити всю свою увагу на Заході. Навесні 1919 р. різко загострилася ситуація на Півдні України.

У 1919 р. Південна Україна була ареною гострої політичної боротьби між різними силами, що уособлювали інтереси українського та російського суспільства. Залишаючись важливим ареалом Укра-

їнської революції, регіон разом з тим став і стратегічним театром російської громадянської війни. Обидві сторони внутрішньо-російського протистояння – білогвардійці і більшовики – намагалися закріпитися тут і використати людські та матеріальні ресурси регіону в своїх інтересах. Була й могутня «третя сила» – селянське повстанство [26, с.239].

Причинами повстання проти більшовицької влади послужили невіршеність аграрного та національного питання.

Відразу ж після встановлення в Україні Радянської влади комуністи почали провадити іншу, відмінну від обіцяної, внутрішню політику. Ігноруючи інтереси трудящого селянства, яке у своїй масі орієнтувалось на зрівняльний поділ поміщицького земельного фонду, Раднарком УРСР уже в лютому 1919 року оголосив, що 60 % поміщицької землі відійде під створення великих господарств – радгоспів. Було оголошено курс негайного переходу до колективних форм землеробства [27, с.87]. А так, як абсолютна більшість населення хотіла здійснити зрівняльний поділ поміщицької власності, то процент колективізації можливий був лише під глибоким примусом, що власне і робилося урядом.

Також українське селянство глибоко обурило так звана продрозкладка, яка по суті означала майже безкоштовне вилучення у селянина продуктів його праці. Вона почалася на Півдні України фактично в квітні 1919 року і виконувалась переважно російськими продзагонами, які відрізнялися безцеремонним і жорстким ставленням до місцевого населення. Продрозкладка була тяжкою ношею для українського селянина, при її здійсненні було допущено чимало перекручень. Наприклад, південноукраїнський середняк, який вів власне господарство без застосування найманої праці, був за кількістю здаваних продуктів фактично прирівняний до куркуля із усіма відповідними наслідками [27, с.88].

Саме з цих, та ряду інших причин на території України, а найбільше в південноукраїнському регіоні, один за одним почали вибухати селянські повстання. Найбільшим серед них було повстання, очолюване отаманом Григор'євим, придушення якого мало свої наслідки для Радянської влади у зовнішньополітичному курсі. Хоча червоне командування оголосило Григор'єва поза законом й досить оперативно розробило план ліквідації григор'ївського виступу – було створено три спеціальні групи військ – Харківську, Катеринославську і Одеську, – похід радянських військ на Захід став неможливим.

Саме тому, після відвертого провалу впровадження світової революції в дію у 1919 р. теорія Л. Троцького була піддана жорсткій критиці. Було заявлено про можливість побудови соціалізму в одній країні, або групі країн. Хоча сам В. Ленін в одній зі своїх промов кінця 1919 р., коли надії на світову революцію танули, заявив про те що більшовики в Росії йшли на жовтневий переворот тільки в розрахунок на швидку світову соціалістичну революцію [28, с.34].

Отже, теорія світової революції почала розроблятися ще К. Марксом і Ф. Енгельсом. А з російських соціал-демократів найбільшими теоретиками з цього питання були В. Ленін і Л. Троцький. Хоча

їхні теорії і не мали в собі принципової різниці, все ж теорія «перманентної» революції Л. Троцького вирізнялась більшою категоричністю і цілеспрямованістю. До 1919 р. В. Ленін і Л. Троцький були соратниками у боротьбі за здійснення світової рево-

люції. А після смерті В. Леніна і відвертого провалу світової революції, теорія «перманентної» революції Л. Троцького була визнана ворожою і неправильною, а сам Л. Троцький на довгі роки потрапив в опалу керівництва держави і особисто Й. Сталіна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аношкин И. Ленинская интернационалистическая политика / И. Аношкин. – Саратов, 1969. – 181 с.
2. Федосеев П. Великий интернационалистический подвиг советского народа / П. Федосеев. – М. : Знание, 1973. – 80 с.
3. Богуш Е. Миф об «экспорте революции» и советская внешняя политика / Е. Богуш. – М. : Международные отношения, 1965. – 150 с.
4. Вощенко К. Ленинские принципы внешней политики Советского Союза / К. Вощенко. – М. : Знание, 1969. – 36 с.
5. Гафурова К. Интернационализм в действии / К. Гафурова. – М. : Знание, 1976. – 64 с.
6. Аветисян Г. Великий Октябрь и революционная Венгрия / Г. Аветисян. – Ереван : Изд-во АН Армянской ССР, 1989. – 267 с.
7. Гайду П. Как боролась и пала Советская Венгрия / П. Гайду. – М.–Л. : Моск. рабочий, 1931. – 90 с.
8. Кенде Я. Венгерские революции 1918 и 1919 гг. / Я. Кенде. – М. : Политиздат, 1969. – 47 с.
9. Лебов М. Венгерская советская республика 1919 года / М. Лебов. – М. : Госполитиздат, 1959. – 274 с.
10. Исраэлян В. 133 героических дня (Венгерская советская республика 1919 г.) / В. Исраэлян. – М. : Госполитиздат, 1959. – 40 с.
11. Турченко Г. Південь України і радянські плани європейської революції (перша половина 1919 р.) / Г. Турченко // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Запоріжжя : Просвіта, 2003. – Вип. 10. – С. 42-53.
12. Турченко Г. Вплив воєнно-стратегічної обстановки на Півдні України навесні – влітку 1919 року на зовнішньополітичний курс Радянської Росії / Г. Турченко // Історична пам'ять. Наук. зб. – Полтава, 2004. – № 1. – С. 52-71.
13. Маркс К. Передмова до німецького видання 1872 р. / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 8-9.
14. Маркс К. Передмова до італійського видання 1893 р. / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 12-13.
15. Маркс К. Буржуа і пролетаріат / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 24-38.
16. Маркс К. Ставлення комуністів до різноманітних опозиційних партій / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маніфест Комуністичної партії. – М. : Политиздат, 1981. – С. 59-61.
17. Енгельс Ф. «Принципи комунізму» / К. Маркс, Ф. Енгельс. // Про соціалістичну революцію. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1976. – С. 68-84.
18. Енгельс Ф. Принципи комунізму / К. Маркс, Ф. Енгельс // Маркс К., Енгельс Ф. Зібрання творів. Друге російське видання. – М. : Вид-во політ. літ. – Т. 4. – С. 311-326.
19. Ленін В. Засідання Петербурзької ради робочих і солдатських депутатів 25 жовтня (7 листопада) 1917 року. Доповідь про задачі влади рад / В. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з російського 5-го видання. – Т. 35. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1973. – С. 7-27.
20. Ленін В. Лист до робочих і села України з приводу перемоги над Денікіним / В. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – Т. 40. – М. : Держ. вид-во політ. літ., 1963. – С. 39-45.
21. Моні С. Пролетарський інтернаціоналізм у зовнішній політиці Радянської держави (1917-1921 рр.) / С. Моні // Великий Жовтень і пролетарський інтернаціоналізм. – Кишинів : Штіінца, 1989. – С. 54-59.
22. Ленін В. Проект програми РКП / В. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – М. : Вид-во політ. літ., 1974. – Т. 38. – С. 79-121.
23. Ленін В.І. III Комуністичний Інтернаціонал / В. Ленін // Повне зібрання творів. П'яте російське видання. – Т. 38. – М. : Вид-во політ. літ., 1974. – С. 230-231.
24. Троцький Л. История русской революции: В 2 т. Т. 1: Февральская революция / Л. Троцкий. – М. : Терра, «Республика», 1997. – 464 с.
25. Українська РСР в період громадянської війни 1917-1920 рр. – Т. 2 / [голов. ред. Г. Сергієнко]. – К. : Вид-во політ. літ., 1968. – 465 с.
26. Турченко Г. Південна Україна на зламі епох (1914-1922 рр.) / Г. Турченко. – Запоріжжя : Просвіта, 2005. – 324 с.
27. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження / В. Горак. – Фастів : Поліфаст, 1998. – 224 с.
28. Ленін В. Доповідь про тактику РКП на III конгресі Комуністичного Інтернаціоналу 5 липня 1921 р. / В. Ленін // Повне зібрання творів. Переклад з 5-го російського видання. – Т. 44. – К. : Вид-во політ. літ. України, 1974. – С. 32-57.

РЕЦЕНЗЕНТ:

С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

ПОЛІТИКА КАДРОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОШТОВИХ І ПОШТОВО-ТЕЛЕГРАФНИХ УСТАНОВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ЗА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ В 1917 р.

У статті на основі джерельних матеріалів розглядаються основні аспекти комплектації особовим складом поштових і поштово-телеграфних установ Півдня України за Тимчасового уряду в 1917 р.

Ключові слова: особовий склад, чиновники, службовці, поштарі, поштові установи.

В статье на основе источников рассматриваются основные аспекты комплектации личным составом почтовых и почтово-телеграфных учреждений Юга Украины во время Временного правительства в 1917 г.

Ключевые слова: личный состав, чиновники, служащие, почтальоны, почтовые учреждения.

On the basis of source materials the article describes major aspects of staff complementation of postal and postal-telegraphic institutions of the South Ukraine in the time of the Provisional Government in 1917.

Key words: staff, officials, officers, postmen, postal institutions.

Одним із основних аспектів успішного функціонування новоутвореного державного апарату країни є зв'язок центру із провінцією, військовими підрозділами. Тимчасовий уряд змушений був приділяти значну увагу поштовій службі, не дивлячись на існування більш оперативнішого телеграфного і телефонного зв'язку. У військовий час було досить складно забезпечити цілісність ліній передач. Тому неодноразово екстрені телеграми до кінцевого пункту призначення доставлялися саме поштою [10, арк.266].

Дана проблема знайшла деяке відображення у загальних працях з історії розвитку і діяльності поштового зв'язку у Російській імперії та Україні М. Псурцева [1], В. Мухіна, В. Мороза, П. Дюкова [2], Т. Замкової, О. Напханько, І. Меленчука та ін. [3]. Але, не дивлячись на зазначені праці, дане питання недостатньо розкрито у науковій літературі. Тому автор прагне висвітлити і проаналізувати деякі аспекти кадрової політики у поштових і поштово-телеграфних установах Півдня України за Тимчасового уряду. Хронологічні межі обмежені проголошенням республіки і офіційною ліквідацією Тимчасового уряду.

Тимчасовий уряд отримав у спадок від самодержавної адміністрації поштову службу зі значною кількістю проблем: неуккомплектованість кадрами поштових установ, постійним дефіцитом бажаючих навчатися на зв'язківця, що було викликано слабким, не відповідним часу, матеріальним забезпеченням, високим рівнем навантаження на службовців.

Південь України був важливим стратегічним регіоном для Тимчасового уряду, Таврійська і Херсонська губернії були зараховані до територій, які належали до театру бойових дій, мали вихід до морів і через них проходив зв'язок із Чорноморським флотом [4, арк.77].

Важливість поштової служби для Тимчасового уряду засвідчує значна кількість звернень із проханням до зв'язківців, щоб вони зробили все можливе для функціонування зв'язку, оскільки припинення роботи вважалося рівносильним зупинці життя [14, арк.131 і зв.,615].

З самого початку Головне управління пошти і телеграфів зіткнулося з проблемою, яка була пов'язана із демократичними перетвореннями. Утворені комітети поштово-телеграфних службовців отримали дозвіл на звільнення керівного складу установ, які запламували себе зв'язками з царською владою. Явище набуло загрозливого розмаху, так як одразу ж вивільнялися висококваліфіковані кадри із значним досвідом роботи, і привносило у роботу відомства тільки розлад. З огляду на це, Головне управління, намагаючись опанувати ситуацію, із середини березня заборонило самовільно звільнювати чиновників, характеризуючи дане явище, як акт свавілля. Запропонувало подавати скарги і залишило за собою прерогативу розслідування, і якщо потрібно звільнення чиновників [14, арк.169 і зв., 223 і зв.]. Але комітети на цьому не зупинилися. Вони усіма можливими засобами тиснули на начальників та помічників і не рідко своїми діями привносили у роботу служби негативні тенденції. Як приклад, можна навести лист начальника Високопільської поштово-телеграфної контори у комітет від 23 червня: «Я винуватий, шкідливий і небезпечний новому устрою, з'ясуйте у суді і покарайте, невинуватий – скажіть, але не повертайтеся до пережитого засобу, і не пускайте в хід адміністративний тиск та закулісний вплив...» [16, арк.10-13 і зв.]. Простежувалися непоодинокі випадки навмисного переводу з помсти або відрадження зв'язківців в установи далекі від місця проживання [15, арк.5 і зв.]. Ясно, що

такі факти не могли позитивно впливати на відносини у середині колективу.

Нагальним завданням було покращення матеріального забезпечення, однак заробітна плата робітників зв'язку залишалася на місці при постійному піднятті цін на продукти харчування. Важливе місце у цій справі відігравав Всеросійський поштово-телеграфний з'їзд, який постановив: негайно видати службовцям за штатним розписом, вільнонайманим

та кандидатам, які несли службові обов'язки, по 100 руб. з відрахуванням 3 % на Всеросійський поштово-телеграфний з'їзд; встановити щомісячну надбавку у розмірі 60 руб. усім службовцям з першого квітня; підвищити заробітну плату службовцям з першого квітня [14, арк. 315] (див. табл. 1); ресурси на підвищення планувалося брати з майбутнього підняття тарифів на поштові пересилання [10, арк. 216].

Таблиця 1

ОКЛАДИ ПОШТОВИХ СЛУЖБОВЦІВ З 1 КВІТНЯ 1917 р. [складено за 5, арк.4]

Посада	Заробітна плата руб. на рік	Столові гроші руб. на рік	Всього руб. на рік
Унтер-офіцер	600	300	900
	500	250	750
	400	200	600
Поштар	500	220	720
	400	200	600
	300	180	480
	300	120	420
Сторож-розсильний	500	220	720
	400	200	600
	300	180	480
	300	120	420
	240	120	360

Для порівняння попередні найнижчі оклади унтер-офіцера, поштаря та сторожа призначені з 1 листопада 1915 р. складали відповідно: 480, 300, 240 руб. на рік (столові гроші не передбачалися) [11, арк.201]. Також, посадам, перерахованим у таблиці, надавалися квартирні гроші згідно закону від 8 липня 1901 р. нарівні з чиновниками, у місцевостях віднесених до першого розряду 30 % від платні (без столових грошей), до другого – 25 % і до третього – 20 % [4, арк.16]. Але коштів, для вище перерахованих надбавок, постійно було недостатньо або приходили із запізненням [4, арк.40; 20, арк.22].

І все ж таки, матеріальне становище більшості службовців залишалося вкрай низьким. Яскраво ілюструє вищезазначене твердження факт відсутності взуття у зв'язківців. Так, у серпні по Херсонській поштово-телеграфній конторі значилося 14 осіб, більшість з яких були поштарями [16, арк.3].

Незначна різниця у заробітній платі (5-10 руб. на місяць) і відповідно більшому відсоткові квартирних грошей по районах породжувала велику кількість прохань про переведення у місцевість із вищою оплатою [9, арк.44]. Справедливі вимоги чиновників та службовців щодо гідного матеріального забезпечення Головне управління обіцяло лише після закінчення війни [17, арк.24].

Збільшення заробітної плати службовцям, хоча й незначне, викликало значну кількість призначень на посади сторожів-розсильних жінок-родичок начальників установ, які спиралися на факт відсутності чоловіків з відповідними критеріями [4, арк.171]. Але жінки не відповідали реальним вимогам служби, так як криміногенна ситуація в регіоні значно погіршала, у деяких установах узагалі наказали призначити цілодобово

ву озброєну варту [13, арк.8, 110]. Тому було суворо визначено жінок з посад сторожів-розсильних звільнити, а на їх місця призначити чоловіків, дозволили приймати легкопоранених вояків [8, арк.21]. У той же час існували випадки прийняття на зазначені посади неповнолітніх, що було економічно для установ, оскільки платили їм по 15 руб. на місяць [7, арк.17 і зв.].

Закон, виданий 28 березня 1917 р., повинен був покращити становище службовців, у першу чергу планувалося збільшити кількість особового складу установ і тим самим зменшити навантаження на працівників, підвищити чиновників у розрядах. Передбачалося три хвилі розширення штатів: перша – першого квітня, друга – першого липня, третя – першого жовтня і закінчити до січня 1918 р. Значна кількість чиновників, яких призначали на вищі розряди, відразу зіткнулася із проблемою – зростання по службовій драбині у більшості випадків передбачало переїзд на інше місце проживання, хоча вільних квартир в окрузі майже не існувало, що гальмувало процес поповнення кадрами поштової установи [7, арк.104]. Ще у кінці вересня 1917 р. на адресу округу надходили прохання про збільшення особового складу. Так, начальник Голопристанської поштово-телеграфної контори скаржився, що у містечку Гола Пристань було тільки два листоноші, яких часто потрібно було відряджати у підлеглі відділення у зв'язку із хворобою місцевих поштарів [7, арк.83 і зв.]. Вищезазначений закон не міг задовольнити всіх. На адресу керівництва округу надходили скарги чиновників, яким з тих чи інших причин було відмовлено у підвищенні по службі [15, арк.3 і зв., 5 і зв.].

Значне зростання обсягу роботи в установах, зокрема по обслуговуванню діючої армії, у три-чотири

рази і в зв'язку з обмеженим штатом, не дивлячись на всі спроби збільшити його кількість, негативно впливали на якість роботи [17, арк.24]. Це тягло за собою незадоволення діяльністю поштової служби. Справедливі нарікання були з боку армії. Наприклад, у день ревізії 27 червня в Одеській Головній поштовій конторі, у мішках із кореспонденцією було виявлено листи, надіслані з Таврійської губернії 18-20 червня. Також нерідкістю було й те, що з установ округу в Одеську Головну поштову контору майже щоденно кореспонденція доставлялася несортованою, розсипом, велика кількість взагалі не адресована у польові установи [6, арк.256]. З огляду на існуючу проблему Міністерство пошти і телеграфів, утворене 5 травня 1917 р., та керівництво округу постійно циркулярно зобов'язувало чиновників та службовців сумлінно виконувати покладені обов'язки [2, с.72; 8, арк.66]. Більше того, намагаючись покращити діяльність служби, зобов'язали частіше виймати, розносити та відправляти кореспонденцію [14, арк.445; 12, арк.338; 9, арк.67].

Спостерігалася й інша тенденція, коли керівництво міністерства та округу намагалися дещо розвантажити обов'язки підлеглих. Для полегшення роботи:

- дозволити гасити дві наклеєні поряд поштові марки одним відбитком штемпеля;
- у місцевостях зі значною кількістю населення, розташованих поблизу залізниць або залізничних станцій, установити при будівлі контори і на вокзалах ще по додатковій поштовій скриньці, вказавши для якого поштового вагону призначена [8, арк.42];
- вивісити поштові скриньки у волосних та сільських управах, звідки б місцеві жителі за власний рахунок доставляли полотняні мішки з листами до найближчої поштової установи [2, с.72];
- кореспонденція направлена мешканцям багатопверхівок, згідно циркуляру міністра пошти і телеграфів від 20 липня 1917 р. за № 17, вручалася визначеній від жителів особі або у шафу, встановлену на першому поверсі з окремими для кожної квартири скринями, які планували установити до першого вересня [9, арк.63]. Тобто з'явився новий вид поштової скриньки, який функціонує й по сьогодні.

У зв'язку із збільшенням відправлень мало- і безграмотними адресантами, які нерідко відволікали чиновників від роботи для заповнення адреси, спланували наступні дії, направлені на полегшення участі чиновників:

- кожна поштова установа у своєму районі наділяла усі навчальні заклади зразками заповнення адреси;
- такими ж зразками забезпечити кожне село і прохати місцевих священників, учителів та інших освічених осіб про найширше розповсюдження зазначених даних;

- у місцях розквартирування військ прохати начальників військових підрозділів, щоб вони ознайомили вояків з правилами написання адреси;
- при перефарбуванні поштових скриньок і заготовці нових, зображення листа на скриньці зробити лицьовою стороною зі зразком правильного заповнення [8, арк.42].

Намагаючись організувати всі наявні людські ресурси, ліквідували відпустки, роблячи винятки лише для інфекційних хворих [10, арк.311-312].

З хронічною нестачею чоловіків дещо полегшили процес прийняття жінок на посади чиновників, дозволивши, якщо їхній освітній ценз був нижче визначеного, складати при конторах відповідні іспити [8, арк.54].

Добровольцям, які пішли на фронт, у вигляді пільги, зберігалася заробітна плата [10, арк.336]. Хоча Міністерство неохоче відпускало своїх підлеглих на фронт, оскільки брак чиновників відчувався постійно [18, арк.38].

Одним із основних джерел поповнення чиновниками було навчання в Одесі на поштово-телеграфних курсах, але значна маса опановувала службу при установах. За Тимчасового уряду майже постійно відчувався дефіцит учнів. Обмежена кількість змушувала брати осіб психологічно невідготовлених, які не витримували навантаження. Для прикладу, можна навести лист службовця Щербанівського поштово-телеграфного відділення, адресований начальнику цієї ж установи: «Я... 9 травня цього року прийшов додому і більше до Вас не приїду, тому що, як вам відомо я м'якого характеру і не можу більше переносити свою службу, і тому я відсторонився, щоб не мучити Вас... Я може залишився ще б, але так як більше вже не міг переносити своє навчання, відсторонився. До того я довчився, що вже ходити не можу» [19, арк.17-18].

Лише у другій декаді жовтня охочих навчатися на поштових чиновників по округу нараховувалося більше 600 осіб, що дало змогу вибирати гідних. Віковий ценз на посади чиновників та поштарів для чоловіків та жінок складав від 16 років, освітній – не нижче чотирьох класів середнього навчального закладу чи повний курс вищих початкових училищ з гарною характеристикою [6, арк.360].

Отже, Тимчасовий уряд був змушений приділяти увагу поштовій службі для підтримки й поширення своєї влади. Не оминуло це й Південь України, який був важливим стратегічним регіоном. Значний вплив на розвиток поштового зв'язку, в тому числі і на кадрову політику, мали Всеросійський поштово-телеграфний з'їзд та комітети поштово-телеграфних службовців. Вони намагалися покращити матеріальне становище службовців, але не завжди їхні дії, особливо комітетів, мали конструктивний та виважений характер. За період Тимчасового уряду в регіоні не вдалося подолати дефіцит кадрів, недостатнє матеріальне забезпечення, що було спричинено військовим часом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Псурцев Н.Д. Развитие связи в СССР 1917-1967 гг. – М.: Связь, 1967. – 479 с.
2. Від гінця до Інтернету: Нариси з історії української пошти / В. Мухін, В. Мороз, П. Дюков та ін. – К.: Аспект, 2002. – 327 с.

3. Дніпропетровський поштамт – 100 років. Він зв'язує міста, поєднує людей / Т. Замкова, О. Напханько, І. Меленчук та ін. – Д.: АРТ-ПРЕС, 2005. – 104 с.
4. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф.82, оп.1, спр.326.
5. ДАХО, ф.82, оп.1, спр.355.
6. ДАХО, ф.82, оп.1, спр.374.
7. ДАХО, ф.82, оп.1, спр.377.
8. ДАХО, ф.82, оп.1, спр.378.
9. ДАХО, ф.82, оп.1, спр.404.
10. ДАХО, ф.82, оп.1, спр.438.
11. ДАХО, ф.237, оп.1, спр.44.
12. ДАХО, ф.Р-580, оп.1, спр.1.
13. ДАХО, ф.Р-587, оп.1, спр.1.
14. ДАХО, ф.Р-591, оп.1, спр.1.
15. ДАХО, ф.Р-609, оп.1, спр.5.
16. ДАХО, ф.Р-609, оп.1, спр.6.
17. ДАХО, ф.Р-798, оп.1, спр.2.
18. ДАХО, ф.Р-800, оп.1, спр.3.
19. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф.87, оп.1, спр.1102.
20. ДАМО, ф.87, оп.1, спр.1104.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

*В.Д. Сусоров – д.і.н., професор, Херсонський національний технічний університет;
Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.*

© О.В. Федорченко

Стаття надійшла до редакції 31.05.09

*Історія
міжнародних відносин*

ДЖЕРЕЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ТРАНСКОРДОННОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ТА УЧАСТІ В НЬОМУ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано джерельно-інформаційну основу вивчення проблем транскордонного співробітництва та участі в ньому України.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, джерела, інтеграція.

В статье проанализировано источниково-информационную основу изучения проблем трансграничного сотрудничества и участия в нем Украины.

Ключевые слова: трансграничное сотрудничество, источники, интеграция.

The sources-informative basis of the problems study of transfrontier collaboration and Ukraine participation in it is analysed in the article.

Key words: transfrontier collaboration, sources, integration.

З виникненням у Європі після наймасштабнішого розширення у 2004 та 2007 роках Європейського Союзу нової геополітичної ситуації, роль транскордонного співробітництва дедалі зростає. Зважаючи на активну участь у ньому України, наукове осмислення цієї проблематики набирає особливої актуальності. Усвідомлюючи, що вичерпну характеристику історичного розвитку та сучасного стану транскордонного співробітництва України і перспектив його розвитку в європейському інтеграційному контексті можна зробити лише за умов комплексного аналізу масиву джерел міжнародно-правового виміру, архівних документів, історичних студій, статистики тощо, ми і ставимо це за мету.

На жаль, наявною є доволі мала кількість наукових студій саме українських істориків, де б висвітлювалися ті чи інші питання групування джерел з даної тематики. Істориками України, на відміну від вітчизняних економістів чи юристів-міжнародників, політологів ще не узагальнено типологію та класифікацію джерельно-інформаційної основи транскордонного співробітництва України. У наукових публікаціях вітчизняних істориків згадуються ті чи інші джерела з транскордонного співробітництва України, зокрема, у працях С. Віднянського [1], Я. Верменич [2], Є. Кіш [3], І. Ілько, М. Лендєл, М. Палінчака [4], І. Мельникової, А. Мартинова [5], С. Мітряєвої [6], І. Студеннікова [7], Г. Диниса, В. Дербака, І. Сюсько [8], С. Устича [9].

Відзначимо, щодо формування теоретичних засад проблематики транскордонного співробітництва вченими-істориками України, існує суттєва відмінність серед цих публікацій: від солідних монографічних видань, змістовних аналітичних статей і до маси робіт, насамперед, науково-популярного і пропагандистського характеру стосовно транскордонної співпраці регіонів України.

На наш погляд, оптимальною є наступна класифікація джерельно-інформаційної основи транскордонного співробітництва України. Так, джерель-

но-інформаційну базу дослідження транскордонного співробітництва України складають наступні типи джерел:

- матеріали архівних фондів України;
- матеріали поточних (електронних) архівів МЗС Польщі, Словаччини, Угорщини;
- документи, законодавчі акти міжнародного характеру;
- законодавчі та інші нормативні акти України та зарубіжних країн Карпатського євро регіону з питань регулювання транскордонного співробітництва;
- міжнародно-договірна основа транскордонних відносин як комплекс міжурядових угод України з сусідніми державами-членами Європейського Союзу щодо транскордонного співробітництва на регіональному рівні;
- поточні архіви обласних адміністрацій та обласних рад України;
- поточні архіви секретаріатів євро регіонів, в яких беруть участь і українські регіони;
- офіційні матеріали статистики України та зарубіжних країн, зокрема, це статистичні щорічники, щомісячники, регіональні статистичні видання; статистичні дані посольств України в країнах Центральної й Східної Європи щодо зовнішньоекономічної діяльності України та її прикордонних регіонів;
- офіційні, статистичні та аналітичні матеріали Ради Європи, Євросоюзу, ООН, МВФ та інших міжнародних організацій з питань розвитку транскордонного співробітництва;
- періодичні видання України та країн Центральної й Східної Європи;
- електронні архівні, документальні та статистичні джерела з мережі Інтернет.

Утім, зауважимо, що і ця класифікація не є вичерпною на перспективу, адже сучасний процес

поширення європейської інтеграції суттєво змінює і свої складові – регіональну політику, міжрегіональне та транскордонне співробітництво. Отже, на нашу думку, доцільно виокремити найбільш вагомі традиційні і нові групи джерел.

По-перше, це архівні матеріали, документи українських архівів, зокрема, неопубліковані документи фондів архіву Міністерства закордонних справ України – Галузевого державного архіву МЗС України (ГДАМЗСУ). Тут найбільш важливими документами з точки зору нашого дослідження, є матеріали фонду «міжнародні договори» [10]. Головним чином, це фонд № 2, опис № 6, де розміщені міжнародні білатеральні договори України з Польщею, Словаччиною, Угорщиною, Румунією стосовно розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва, а також фонд містить різного роду аналітичні та документальні матеріали, додатки щодо механізму укладення того чи іншого договору. Важливим документальним джерелом є і документи Посольств України в країнах Центральної та Східної Європи (описи № 161, 178, 191).

Еволюцію розвитку транскордонних взаємин між Україною та державами Центральної й Східної Європи, а також аналіз специфіки транскордонної взаємодії регіонів країн центральноєвропейського регіону та ЄС, Ради Європи можна ретельно дослідити, використовуючи матеріали поточних (електронних) архівів МЗС Польщі, Словаччини, Угорщини [11]. Зокрема, автор роботи опрацював договірну базу між країнами, міжнародними спеціалізованими організаціями, що в свою чергу дало можливість відстежити й проаналізувати становлення та розвиток відносин між ними у сфері розвитку транскордонного співробітництва. З-поміж документів, слід відзначити офіційні дипломатичні документи, міждержавні договори на урядових та регіональних рівнях. Наявність електронних архівів в країнах Центральної та Східної Європи свідчить про високий рівень доступу до зовнішньополітичних документів у цих країнах.

Важливим документальним масивом є протоколи засідань Верховної Ради України. Особливий інтерес становлять матеріали щодо ратифікації Верховною Радою Мадридської конвенції 1980 року та двох додаткових протоколів до неї [12], а також документальні матеріали щодо формування основних положень Закону України «Про транскордонне співробітництво» від 24 червня 2004 р. № 1861 [13]. Висвітлюючи проблему транскордонного співробітництва країн Центральної та Східної Європи, в тому числі й України, нами використано також інформаційно-аналітичні матеріали до парламентських слухань на тему: «Про інтенсифікацію співробітництва України з Європейським Союзом у рамках євро регіонів та перспективи транскордонного співробітництва», збірники матеріалів парламентських слухань «Про взаємовідносини та співробітництво України з Європейським Союзом» тощо.

Окрім архівних джерел, автором використано опубліковані документи – акти, декларації, закони, угоди, постанови Верховної Ради України, в яких

висвітлюються різні аспекти міжрегіонального співробітництва України та країн Центральної та Східної Європи, згруповані у збірниках документів «Зібрання чинних міжнародних договорів України», «Україна на міжнародній арені» (Збірник документів і матеріалів у двох книгах. 1991-1995 рр.).

Базовими документами дослідження у ракурсі Україна та Європейський Союз є «Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу», схвалена Указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 615; Концепція державної регіональної політики, схвалена Указом Президента України від 25 травня 2001 р. № 341; Постанова Кабінету Міністрів від 29 квітня 2002 р. № 587 «Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та євро регіонів» [14] тощо.

Джерельною основою дослідження є матеріали відомчих і регіональних українських архівів, зокрема, Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО) України; поточного архіву Закарпатської обласної Ради; документи і матеріали з архівів міжнародних організацій і асоціацій, наприклад, Карпатського євро регіону, а також документи з поточних архівів громадських організацій та культурно-національних товариств.

По-друге, документальні джерела з транскордонного співробітництва у міжнародному вимірі – це в більшій мірі офіційні матеріали та документи інститутів Ради Європи, Євросоюзу та їх керівних органів і структур з питань розвитку транскордонного співробітництва (протоколи, резолюції, рекомендації, доповіді, постанови, рішення, директиви та інші документи). Особливий інтерес дослідження становить Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 21 травня 1980 р. та два додаткові протоколи до неї: Додатковий протокол до Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 9 листопада 1995 р. і Протокол № 2 до Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва від 5 травня 1998 р. [15].

Практична значимість так званої Мадридської Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями Ради Європи, визначається і наявністю її додатків, а саме, додатку № 4 «Транскордонні угоди», в якому чітко охарактеризовані, як **типові міждержавні угоди**: про розвиток транскордонного співробітництва, про транскордонні регіональні консультації, про транскордонні місцеві консультації, про транскордонне співробітництво на договірній основі між місцевими властями, про органи транскордонного співробітництва між місцевими властями, а також **рамкові угоди**: статuti та договори між місцевими властями про створення консультативної робочої групи між місцевими властями, про координацію управління транскордонними місцевими справами, про створення транскордонних асоціацій на основі приватного права, про поставки товарів або надання послуг між місцевими властями

ми прикордонних районів (типу «приватне право»), про поставки товарів або надання послуг між місцевими властями прикордонних районів (типу «публічне право»), про створення органів транскордонного співробітництва між місцевими властями.

Базовий характер Мадридської конвенції про транскордонне співробітництво визначається не тільки його міжнародно-правовим статусом, але й з теоретико-методологічної точки зору, адже саме визначення терміна «транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владами» є загальноприйнятим згідно другої статті Європейської рамкової конвенції «Про транскордонне співробітництво між територіальними громадами або владами»: «транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських взаємин між територіальними громадами або владами, які перебувають під юрисдикцією двох чи кількох Договірних Сторін, та на укладення з цією метою будь-яких необхідних угод або досягнення домовленостей» [16].

На національному рівні автором, окрім вже вищезазначеного Закону України про транскордонне співробітництво, було опрацьовано комплекс нормативно-правових актів, які регулюють питання транскордонного співробітництва на рівні органів місцевої влади і самоврядування в Україні: Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 24 червня 1997 р. № 280, Закон України «Про місцеві державні адміністрації» від 9 квітня 1999 р. № 586, Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів» від 8 вересня 2005 р. № 2850, Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002 р. № 587 «Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та єврорегіонів» [17], Постанова Кабінету Міністрів України від 11 травня 2005 р. № 339 «Про затвердження Положення про порядок проведення конкурсного відбору проектів (програм) транскордонного співробітництва, які можуть бути включені до державної програми розвитку транскордонного співробітництва», Розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 березня 2006 р. № 149 «Про схвалення Концепції Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007-2010 роки», Постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року», Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 р. № 1819 «Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2007-2010 роки», Наказ Мінекономіки «Про затвердження Порядку підготовки проектів (програм) транскордонного співробітництва, зразків листка реєстрації висновків попереднього розгляду проекту (програми) транскордонного співробітництва, листка результатів оцінювання проекту (програми) транскордонного співробітництва» від 3 червня 2005 р. № 158, Наказ Мінекономіки «Про утворення міжвідомчої робочої групи з підготовки рекомендацій по складанню переліку проектів транскордонного співробітництва» від 5 березня 2007 р. № 65 [18].

Міжнародно-договірну основу транскордонного співробітництва складає комплекс спеціальних міжурядових угод України з сусідніми країнами Центральної та Східної Європи щодо транскордонної співпраці, укладених за період 1990-2000-х років; законодавчі та інші нормативні акти України та міжнародно-правові документи зарубіжних країн з питань регулювання транскордонного співробітництва тощо.

Особливо важливим для визначення сучасного стану і перспектив розвитку транскордонної співпраці регіонів України у загальноєвропейському контексті є документи і рекомендації Ради Європи. Відповідні документи опубліковані у спеціалізованих виданнях – бюлетенях Ради Європи. З-поміж цих документів можна виокремити, наприклад, Рекомендацію (2000) 1 Про сприяння транскордонному співробітництву в галузі культури між територіальними громадами або владами (Прийнята Комітетом міністрів 12 січня 2000 р. на 693-му засіданні заступників міністрів). Типово, що дана рекомендація містить не тільки перелік відповідних керівних принципів, моделей і заходів, що сприяють забезпеченню розвитку та розширенню транскордонного співробітництва в галузі культури, але також чітко визначає і принципи транскордонного співробітництва в галузі культури; конкретні сфери діяльності; заходи, спрямовані на підтримку транскордонних структурних і адміністративних кроків; заходи, спрямовані на подолання правових, адміністративних і технічних перешкод, і що особливо важливо – фінансові заходи, спрямовані на покращення транскордонного співробітництва в галузі культури [19].

На регіональному рівні важливим комплексом документальних джерел з транскордонної співпраці можемо відзначити з одного боку угоди між регіонами України і регіонами країн Центральної та Східної Європи, з іншого боку – це програми з транскордонного співробітництва прикордонних областей України.

Здійснення інтеграційних процесів у прикордонних регіонах безпосередньо впливає на розвиток прикордонного регіону України – Закарпатської області, через розгортання транскордонного співробітництва у Карпатському єврорегіоні. Внаслідок того, що місцеві та регіональні органи влади зобов'язані включатись у транскордонну діяльність згідно з національним законодавством і з належною увагою до міжнародних зобов'язань своїх держав, наприклад, Закарпатська область України підписала низку угод з регіонами Європи щодо розвитку транскордонного та міжрегіонального співробітництва, з-поміж яких виокремимо наступні угоди: Рамкова угода між Закарпатською областю України та землею Бургенланд Республіки Австрія про культурне та економічне співробітництво, підписана в 1997 р.; Угода про міжрегіональне співробітництво між Закарпатською областю України і Кошицьким краєм Словацької республіки, підписана в 1999 р.; Угода про міжрегіональне співробітництво між Закарпатською областю України та Пряшівським краєм Словацької республіки, підписана в 2000 р.; Угода про ІНТЕРРЕГІО про трілатеральне співробітництво Закарпатської області (Україна), Сату-Марського

повіту (Румунія) та області Саболч-Сатмар-Берег (Угорщина), підписана в 2000 р.; Рамкова Угода про міжрегіональне співробітництво між Закарпатською областю України та повітом Марамуреш Республіки Румунія, підписана у 2001 р.; Угода між Закарпатською обласною державною адміністрацією України та Підкарпатським воєводством Республіки Польща про транскордонне співробітництво, підписана у 2002 р.; Протокол про співпрацю між Закарпатською обласною державною адміністрацією (Україна) та Вуковарсько-Сремською жупанією (Хорватська Республіка), підписаний у 2002 р. [20].

Принципово важливим вважаємо підкреслити, що країни Центральної та Східної Європи транскордонне і міжрегіональне співробітництво вважають складовою регіонального, територіально-просторового розвитку регіональної політики країни, отже, з точки зору об'єктивності дослідження вкрай важливим є опрацювання таких документів, як Національна стратегія регіонального розвитку Польщі на період 2001-2006 років, Концепція просторового розвитку Республіки Польща, Національна стратегія розвитку на 2007-2015 рр. [21] чи, наприклад, єдиний на сьогодні у регіоні Закон Угорщини «Про регіональний розвиток та планування землекористування» № XXI від 1996 р. [22].

По-третє, документально-інформаційні матеріали з транскордонної співпраці представлені власне документами Комітету з питань розвитку транскордонного співробітництва Ради Європи та інших офіційних органів Ради Європи, документами євро-регіонів (базові угоди, рішення, рекомендації тощо), документи Європейського Союзу щодо транскордонної співпраці регіонів [23]. З-поміж низки публікацій Ради Європи, на особливу увагу заслуговує документ Ради Європи «Методичні матеріали з організації прикордонного співробітництва», який містить не тільки історію розвитку транскордонного співробітництва в Європі, але і з теоретико-методологічної точки зору визначає низку категорій, понять з питань прикордонної політики [24].

Важливий масив матеріалів містять також науково-інформаційні видання, наприклад, видання Європейського Союзу з питань регіональної політики «Інфорегіо», інформаційно-аналітичні розвідки Асоціації європейських транскордонних регіонів, інформаційне видання Представництва Європейської Комісії «Євробюлетень», бюлетень Інституту регіональних досліджень «Транскордонне співробітництво», видання секретаріату Карпатського євро-регіону «Інформаційний бюлетень Карпатського євро-регіону» тощо.

Принципово важливим джерелом вивчення транскордонних відносин України з центральноєвропейськими державами – членами ЄС – є стратегічні документи Європейського Союзу стосовно політики нового сусідства після розширення ЄС: Послання Європейської Комісії «Розширена Європа – Сусідні країни: Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами» (The Commission Communication: Wider Europe – Neighborhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbors)

від 11 березня 2003 р. [25] та Послання Європейської Комісії «Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента регулювання відносин з країнами-сусідами» (The Commission Communication: Paving the Way for a New Neighborhood Instrument) від 1 липня 2003 р. [26]. Ці два базових документи не тільки є доленосними для розвитку взаємовідносин України з країнами ЄС включно у транскордонній співпраці, але і в теоретико-методологічному сенсі, тобто як на практиці, так і в теорії – формують і вдосконалюють основні рамки, механізми і принципи сучасного розвитку транскордонного співробітництва України та центральноєвропейських держав після розширення ЄС у 2004-2007 роках. Важливо підкреслити, що після розширення ЄС у 2004 році Європейський Союз працює із сусідніми країнами (включно з Україною) в рамках нового напрямку зовнішньої політики – Європейської політики сусідства (ЄПС), яка не надає і не визначає навіть майбутнє членство країни в ЄС, втім саме на регіональному та міжрегіональному рівнях пропонує сусіднім країнам привілейовані відносини з ЄС. А вже починаючи з 2007 р., відповідно до Європейської політики сусідства, Європейська Комісія змінила підходи щодо надання фінансової і технічної допомоги країнам – сусідам ЄС. Для України це означає, що замість попередньої програми TACIS вона отримує від ЄС допомогу в рамках Європейського інструменту сусідства та партнерства. В цьому сенсі питання фінансової допомоги сконцентровані у рапортах Європейської Комісії, опрацювання яких дає можливість з'ясувати наскільки регіональна політика і, зокрема, транскордонне співробітництво фінансуються через цільові програми розвитку в країнах Центральної та Східної Європи.

Отже, наступними базовими документами до 2010-2013 років у вимірі Україна – ЄС в контексті розвитку транскордонного співробітництва є документи, які визначають питання, пов'язані з імплементацією програм співробітництва: Регламент (ЄС) № 1638/2006, що встановлює загальні положення щодо Інструменту європейського сусідства і партнерства; Стратегічний документ Східної регіональної програми (2007-2013 рр.); Індикативна програма для Східного регіону ІЕСП (2007-2010 рр.), Стратегічний документ для України (2007-2013 рр.), Національна індикативна програма (2007-2010 рр.), Стратегічний документ та індикативна програма для Програми транскордонного співробітництва [27]. Зазначимо, що прийняття Інструменту європейського сусідства і партнерства (ІЕСП) суттєво збільшило обсяг коштів на розвиток транскордонного співробітництва і на період 2007-2010 років він складає 583,28 млн. євро.

Згідно програми – Інструменту європейського сусідства і партнерства (ІЕСП), транскордонне співробітництво має на меті: сприяти економічному та соціальному розвитку в регіонах по обидва боки спільних кордонів; вирішити спільні проблеми у таких сферах, як навколишнє середовище, охорона здоров'я, запобігання та боротьба з організованою злочинністю; збільшити ефективність та безпеку

кордонів; сприяти транскордонній «міжлюдській» співпраці на місцевому рівні [28].

По-четверте, це статистичні матеріали з транскордонної кооперації: статистичні матеріали України та її регіонів, статистичні щорічники країн Центральної та Східної Європи, щомісячники, регіональні статистичні видання; статистичні й аналітичні матеріали Ради Європи, Євросоюзу, МВФ та інших міжнародних організацій і інституцій щодо розвитку міжрегіональної інтеграції. З точки зору дослідження зовнішньоекономічної складової прикордонних регіонів України виключно важливе значення має як поточний архів торгово-промислової палати України, так і статистичні видання щодо зовнішньоекономічної діяльності регіонів України і зарубіжних країн, а також електронні документальні матеріали, зокрема, це статистичні бази даних євро-регіонів, електронні архівні бази даних прикордонних регіонів країн ЄС та України.

Особливу категорію джерел становлять матеріали періодичних видань, газет, журналів з актуальних проблемних питань транскордонного співробітництва України, зокрема, це публікації на сторінках таких видань національного рівня як «Урядовий кур'єр», «Зовнішні зносини», «Віче». З-поміж наукових видань, де наявні високопрофесійні аналітичні матеріали з питань транскордонного співробітництва України, слід відзначити наступні: «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», яке видає Інститут історії України НАН України, «Стратегічна панорама», «Політичний менеджмент», «Соціально-економічні дослідження в перехідний період» Львівського Інституту регіональних досліджень, «Науковий вісник Ужгородського університету» серія: історія і економічні науки, «Вісник Львівського університету» серія: міжнародні відносини, а також «Незалежний культурологічний журнал І».

П'ятий, принципово новий вид джерел, становлять, на нашу думку, концепції і стратегії, програми і проекти з розвитку транскордонного співробітництва. Ці програмні документи мають здебільшого білатеральний характер, хоча в останні роки було здійснено вдалі спроби формування три чи навіть п'яти-сторонніх стратегій з розвитку транскордонного співробітництва європейських регіонів, підготовлених включно і за участю регіонів України. Насамперед, це документи стратегічного характеру: «Стратегія транс кордонного співробітництва «Карпати 2003-2011»» [29], міждержавна «Стратегія українсько-польського міжрегіонального і прикордонного співробітництва» (2004 р.) [30]; міжрегіональна українсько-польська стратегія транскордонного співробітництва між Львівською і Волинською областями та Люблінським і Підкарпатським воєводствами (2004 р.) [31]; Концепція українсько-угорського транскордонного співробітництва (2003 р.) [32].

І вже традиційно для історичної науки, одним з базових джерел дослідження є мемуарна література, спогади державних і політичних діячів, які були безпосередніми учасниками подій євросерегіональної інтеграції в Європі, за участю яких були створені євро-регіони в Європі. Залучення цього типу джерел до наукового обігу дозволяє більш глибоко і ком-

плексно вивчити специфіку еволюції розвитку транскордонного співробітництва. В цьому сенсі вважаємо відзначити перш за все роботи, есе, спогади французького науковця Дені де Ружмона «Шанс для Європи», «Європа у грі», «Відкритий лист до європейців» [33]. Прихильник ідеї кризи Європи держав-націй та створення Європи регіонів, Дені де Ружмон, стверджує, що регіони, які є складним та новим винаходом ХХ століття, це справжні витвори нашого часу, організми, що народжуються з комбінації найрізноманітніших сил: демографічного вибуху, галопуючої урбанізації, індустріальної мобільності, і як наслідок – нових зосереджень інтелектуальних, технічних та фінансових ресурсів навколо природних, густота мережі комунікації та транспорту, і, врешті, територіальної єдності [33].

На особливу увагу заслуговують роздуми керівників міжнародних організацій Європи, які безпосередньо опікуються питаннями транскордонного співробітництва, зокрема, це мемуари генерального секретаря Ради Європи Вальтера Швіммера [34] «Мрії про Європу», де у проблемно-критичному ракурсі охарактеризовано історію розвитку цієї міжнародної організації і, що особливо важливо, у мемуарах визначені сучасні проблемні питання «східного виміру» діяльності Ради Європи. Філософські роздуми щодо осучаснення європейської ідеї презентовані у книзі голови Комісії Європейського Союзу Романо Проді «Задум об'єднаної Європи», який обґрунтовуючи становлення ЄС як потужного гравця у сучасній системі міжнародних відносин, підкреслює важливість головного принципу транскордонного співробітництва – партнерство без кордонів: «Європа народжується як відкритий світовий проект, який виключає поняття великих мурів і огорож від зовнішнього світу, що живлять конфлікти між цивілізаціями. Наша власна історія сформувалася внаслідок зустрічі культур, здатних вибрати в себе найрізноманітніші імпульси і вести діалог з сусідніми країнами» [35].

Глибиною роздумів про перспективи розвитку системи міжнародних відносин в Європі відрізняються мемуари Ж. Монне «Реальність і політика» [36], спогади учасника творення зовнішньої політики України Анатолія Зленка «Дипломатія і політика» [37].

«Транскордонне співробітництво є складовою частиною нової концепції європейського співробітництва, яке сприяє консолідації демократії та безпеки на континенті, – справедливо стверджує колишній генеральний секретар Ради Європи Даніель Таршіс, – адже роль транскордонного співробітництва є визначальною у вирішенні питань подолання недовіри та створення атмосфери взаєморозуміння та взаємодопомоги вздовж географічних чи ідеологічних кордонів» [38]. Безумовно, саме Рада Європи у своїх численних документах концептуально обґрунтувала і нині доводить важливість такої важливої складової «окремого» транскордонного співробітництва у «загальному» процесі європейської інтеграції.

Узагальнюючи дослідження джерельно-інформаційної основи проблемних питань транскордонного співробітництва, можна зробити наступні висновки. Неопубліковані архівні матеріали, які

містяться у фондах України, а також опубліковані документальні матеріали України та країн Центральної і Східної Європи з питань розвитку транскордонного співробітництва в цілому представляють широку документальну базу для об'єктивного і комплексного вивчення питань транскордонної взаємодії країн європейського континенту. Глибину думок і аналіз сутнісних змін у системі транскордонного співробітництва презентують спогади і мемуарна література, що в кінцевому рахунку слугували, так би мовити, зв'язуючою ланкою між минулим і сучасністю.

Критичний аналіз опублікованих документальних матеріалів України з транскордонного співробітництва, які використані для написання наукової роботи, створив можливість визначити як недоліки загальної системи транскордонного співробітництва Украй-

ни, так і сформулювати рекомендації щодо вдосконалення механізмів реалізації регіонального рівня європейської інтеграції України на сучасному етапі. Опрацювання даного масиву документальних джерел дає можливість дослідити не тільки еволюцію розвитку транскордонного співробітництва та євро регіональної інтеграції, але і проаналізувати сучасні проблемні питання транскордонного співробітництва за нових геополітичних умов на континенті, за умов новітнього східного розширення Європейського Союзу на початку XXI століття.

Таким чином, залучення значної кількості джерельних матеріалів з питань транскордонного співробітництва та євро регіонального розвитку, дозволить нам у майбутньому всебічно висвітлити основні аспекти співпраці регіонів Європи, свідчить про той факт, що для вивчення транскордонної пробле-

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Віднянський С.В. Україна в Європі у минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин / Віднянський С.В. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки – Вип. 10: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 9-21; Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Україна в постмодерній системі міжнародних відносин / Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Випуск 5. – К., 2001. – С. 140-148.
2. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Верменич Я.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003.
3. Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі євро регіональної інтеграції / Кіш Є. Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.; Кіш Є. Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті / Кіш Є. – Ужгород: Ліра, 2003. – 124 с.; Кіш Є. Транскордонне співробітництво та регіональна політика Європейського Союзу / Кіш Є. // На шляху до Європи. Український досвід Євро регіонів. Інститут Схід-Захід. – Київ: Логос, 2000. – С. 13-34.
4. Ілько І., Палінчак М., Лендьєл М. Карпатський Євро регіон як модель регіонального співробітництва у Центральній і Східній Європі / Ілько І., Палінчак М., Лендьєл М. – Ужгород. – 1998. – 43 с.; Ілько І. Досвід регіональної транскордонної співпраці в Європі та українські євро регіони / Ілько І. // Державне управління та місцеве самоврядування в Україні. – Ужгород: Ліра, 2000. – С. 113-124; Лендьєл М. Досвід Карпатського Євро регіону: поштовх до переосмислення моделі транскордонного співробітництва / Лендьєл М. // На шляху до Європи. Український досвід євро регіонів. – К.: Логос, 2000. – С.49-70.
5. Мельникова І.М., Мартинов А.Ю. Розвиток відносин України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи (90-і роки XX ст.) / І.М. Мельникова, А.Ю. Мартинов // Україна і Європа (1990-2000 рр.). Ч. I. Україна в міжнародних відносинах з країнами Центральної та Південно-Східної Європи. Анотована історична хроніка. – К., 2001. – 308 с.; Мельникова І.М., Мартинов А.Ю. Україна в новому геополітичному устрої Центральної та Південно-Східної Європи (90-і роки XX ст.) / І.М. Мельникова, А.Ю. Мартинов // Україна і Європа // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 10. – К., 2001. – С. 95-109.
6. Мітряєва С.І. «Карпатський євро регіон» – інструмент євроінтеграційної стратегії України / Мітряєва С.І. // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 42-51; Мітряєва С.І. Українсько-словацький кордон у контексті розширення ЄС / Мітряєва С.І. // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 99-103.
7. Студенніков І. Транскордонне співробітництво та його місце в регіональному розвитку / Студенніков І. // Регіональна політика в країнах Європи: Уроки для України. – Київ, 2000. – С. 138-140; Студенніков І.В. Теоретичні проблеми дослідження євро регіонів в Україні (на матеріалах Євро регіону «Нижній Дунай») / Студенніков І. // Записки історичного факультету. – Вип. 12. – Одеса, 2002. – С. 505-515.
8. Динис Г., Дербак В., Сюсько І. Транскордонне співробітництво України / Г. Динис, В. Дербак, І. Сюсько // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2001. – Вип. 10. – С. 110-127; Сюсько І.М., Студеняк П.Ю. Закарпаття в транскордонному співробітництві України з державами Центрально-Східної Європи / І.М. Сюсько, П.Ю. Студеняк // Нариси історії Закарпаття. – Том III. Ужгород, 2003. – С. 252-268.
9. Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам: Комплексне дослідження (українською, російською та англійською мовами) / Керівник авторського колективу Устич С.І. – Ужгород: Карпати, 2007. – 240 с.
10. Управління державного архіву. Галузевий державний архів МЗС України. (ГДАМЗСУ). – № 2. – Міжнародні договори. Опис № 6, справа 6.
11. Поточний електронний архів Міністерства Закордонних Справ Республіка Польща. – Режим доступу: www.msz.gov.pl; Поточний електронний архів Міністерства Закордонних Справ Словацької Республіки. – Режим доступу: www.foreign.gov.sk; Поточний електронний архів Міністерства Закордонних Справ Угорської Республіки. – Режим доступу: www.mfa.gov.hu
12. Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою. – Рада Європи. – 35 с.
13. Закон України «Про транскордонне співробітництво» (26.06.2004 р. № 1861-IV) // Голос України. – 2004. – 22 липня.

14. Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення: Збірник офіційних документів. – К.: НІСД, 2004. – 521 с.
15. Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою. – Рада Європи. – 35 с.; *Додатковий* протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами та органами влади від 9.11.1995 р.; Протокол № 2 до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями, який стосується міжтериторіального співробітництва 5.05.1998. – Страсбург.
16. Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (21 травня 1980 р., м. Мадрид). Текст українською мовою. – Рада Європи. – 35 с.
17. Регіональна політика України: інституційно-правове забезпечення: Збірник офіційних документів. – К.: НІСД, 2004. – 521 с.
18. Режим доступу: www.rada.kiev.ua/laws; <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
19. Режим доступу: www.coe.int; Бюлетень Центру інформації та документації Ради Європи в Україні.
20. Поточний архів Закарпатської ОДА. Поточний архів Закарпатської обласної державної адміністрації. – Ужгород.
21. National Strategy for regional Development for 2007-2015; National Development Plan 2007-2013; Long-term Strategy of Sustainable Development «Poland 2025».
22. Regional development in Hungary, 1998. – 125 p.
23. Режим доступу: www.coe.int; Бюлетень Центру інформації та документації Ради Європи в Україні.
24. Методические материалы по организации приграничного сотрудничества местных и региональных властей Европы / Handbook on transfrontier cooperation for local and regional authorities in Europe. Русская версия. 2-е изд. Страсбург, 1995. – 147 с.
25. Розширена Європа – Сусідні країни. Нова структура відносин з нашими східними та південними сусідами. Повідомлення Європейської Комісії для Ради та Європейського Парламенту // http://www.delukr.cec.eu.int/ua/eu_and_country/bilateral_relations.htm
26. Прокладаючи шлях для запровадження нового Інструмента відносин з країнами-сусідами // http://me.kmu.gov.ua/file/link/38108/file/Com_Pavukr.doc
27. Регламент (ЄС) № 1638/2006 Європейського Парламенту і Ради від 24 жовтня 2006 р., що встановлює загальні положення щодо Інструменту європейського сусідства і партнерства.
28. Регламент (ЄС) № 951/2007 від 9 серпня 2007 р.
29. Стратегія транскордонного розвитку «Карпати 2004-2011». – Ужгород, 2003.
30. Стратегія українсько-польського міжрегіонального і прикордонного співробітництва. – Київ-Варшава: Українсько-Польська Міжурядова Координаційна Рада з питань міжрегіонального співробітництва, 2004. – С. 19.
31. Спільна польсько-українська стратегія транскордонного співробітництва Люблінське воєводство, Підкарпатське воєводство, Волинська область, Львівська область 2005-2015 роки. Разом у майбутнє. – Люблін: Дім Європи, 2006. – 57 с.; Wspolna polsko-ukrainska strategia wspolpracy transgranicznej. Lubelskie, Podkarpackie, Wolynskie, Lwowskie. 2005-2015. Razem ku przyszlosci. – Lublin: Dom Europy, 2005. – 50 s.
32. Концепція спільного розвитку прикордонних територій України та Угорщини // Кіш Є. Українсько-угорське транскордонне співробітництво: можливості та пріоритети у XXI столітті. – Ужгород: Ліра, 2003. – С. 17-38.
33. Дені де Ружмон. Європа у грі, Шанс для Європи, Відкритий лист до Європейців / Дені де Ружмон. – Львів, 1998. – 278 с.
34. Швиммер В. Мечты о Европе. Европа с XIX в. до рубежа третьего тысячелетия / Швиммер В. – М: ОЛМА-Пресс, 2003. – 384 с.
35. Проді Р. Задум Об'єднаної Європи: Пер. з італ. / Проді Р. – К.: К.І.С., 2002. – С. 117.
36. Монне Ж. Реальность и политика: Мемуары. Пер. с фр. / Монне Ж. – М., 2001. – 662 с.
37. Зленко А.М. Дипломатія і політика / Зленко А.М. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.
38. Daniel Tarschys. Concluding remarks // Building a New Europe. Transfrontier cooperation in Central Europe. Institute for East West Studies, 1996. – P. 90.

РЕЦЕНЗЕНТ:

П.М. Тригуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

© В.В. Гарагонич

Стаття надійшла до редакції 20.06.09

ІСТОРІЯ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ: ЄВРОПА «КОНЦЕНТРИЧНИХ КІЛ» Е. БАЛЛАДЮРА

У статті автор розглядає історію європейської інтеграції, теорії та концепції об'єднання Європи. Зокрема, розглядається концепція «концентричних кіл» або «сходинової інтеграції» об'єднання Європи, запропонована Едуардом Балладюром – прем'єр-міністром Франції 1993-1995 рр. Вивчення концепцій об'єднаної Європи та європейських інтеграційних процесів стає вагомим та важливим для подальшого вивчення та набувають актуальності з огляду на вибір довгострокових орієнтирів європейської політики України.

Ключові слова: європейська інтеграція, «сходинова інтеграція», «Європа концентричних кіл», «спеціалізована кооперація» країн, монетарне коло, поглиблене співробітництво, розширення.

В статье автор рассматривает историю европейской интеграции, теории и концепции объединения Европы. В частности, рассматривается концепция «концентрических кругов» или «лестничной интеграции» объединения Европы, предложенная Эдуардом Балладюром – премьер-министром Франции 1993-1995 гг. Изучение концепций объединенной Европы и европейских интеграционных процессов становится весомым и важным для дальнейшего изучения и становится актуальным исходя от выбора долгосрочных ориентиров европейской политики Украины.

Ключевые слова: европейская интеграция, «лестничная интеграция», «Европа концентрических кругов», «специализированная кооперация» стран, монетарный круг, углубленное сотрудничество, расширение.

In the article the author examines the history of European integration, theories and consolidation conceptions of Europe. Such as, the conception of «concentrative circle» or «stair integration» of Europe consolidation, suggested by Eduard Balladyur – the Prime-Minister of France in 1993-1995. The exploration of conceptions of the united Europe and European integrative process becomes important for further learning and becomes actual proceed from election of long time marks of European politic of Ukraine.

Key words: European integration, «stair integration», «Europe of concentrative circle», «specialize cooperation» of countries, deep cooperation, expansion.

На порозі XXI століття виникає потреба зглянутись на події минулого XX століття. XX століття увійшло в історію як століття контрастів, соціальних, військових та економічних катаклізмів. Друга половина XX століття була збагачена фундаментальними зміщеннями та новими явищами в сфері міжнародно-економічних, політичних та правових відносин.

Багато століть Західна Європа асоціювалась з роздробленістю народів та держав, гострим суперництвом й постійними збройними конфліктами. В XX ст. саме Західна Європа була джерелом та головним полем двох руйнівних світових воєн.

За останні півстоліття ситуація в цій частині земної кулі радикально змінилась. Відтепер ніде у світі не існує таких тісних відносин міждержавного співробітництва. Ніде більше не створені настільки міцні та ефективні гарантії не допуску антагонізмів між сусідніми державами. Ніде міжнародні кордони не є такими прозорими для руху товарів, послуг й факторів виробництва. Все це стало можливим завдяки європейській інтеграції.

На сьогодні Рада Європи та ЄС об'єднують країни Західної, Центральної та Східної Європи. Було б невір-но уявляти сучасний Європейський союз як геніальне

творіння його «батьків-засновників», які з самого початку мали перед очима конкретну стратегічну ціль. Навпаки, теперішні структури ЄС є продуктом об'єктивно обумовленого, хоча і спірного розвитку Західної Європи у післявоєнний період. Звернення до історії «європейського будівництва», до різноманітних планів «об'єднання Європи» дозволяє краще зрозуміти інтеграційні процеси, які відбуваються в Європі.

Європейська інтеграція охопила країни Західної, Центральної та Східної Європи і цей процес продовжується зростаючими темпами. У зв'язку з цим вивчення історії європейської інтеграції стає особливо актуальним.

Метою даної статті є вивчення концепцій об'єднання Європи, зокрема, ідеї «концентричних кіл», яка була запропонована прем'єр-міністром Франції 1993-1995 рр. Едуардом Балладюром.

Розробка проблем європейської інтеграції в вітчизняній історіографії розпочалась в кінці 50-х років, де зберігалось негативне відношення марксистської історіографії до ідеї Об'єднаних Штатів Європи.

Після гельсінських домовленостей 1975 р., які положили початок загальноєвропейському процесу, ситуація потроху змінюється.

Але лише за умов незалежної України науковці почали активно вивчати факти європейської спільноти, комплексно та цілісно аналізувати історію об'єднаної Європи. Такі автори, як В.В. Копійка, Т.І. Шинкаренко, В.А. Манжоло, М.М. Білоусов, Л.Ф. Гайдуків, Д.В. Ченчик детально та ґрунтовно досліджують саме європейські інтеграційні процеси, їх розвиток, засади створення Європейського Союзу та механізми взаємодії країн в «малій Європі» [1; 2; 3].

Російські вчені, такі як А.О. Чубар'ян, В.Г. Барановський, Ю. Борко, М. Максимова розглядають інтеграцію в якості незворотного процесу конфліктно-компромислового розвитку, об'єктивного за природою процесу зближення, взаємодії національних господарств, формування регіональних господарських комплексів у рамках тих груп держав, де для цього склались сприятливі умови [4; 5; 6; 7].

Багатомірною також й іноземна історіографія. Треба відмітити, що іноземні автори достатньо добре відносились до ідеї європейської інтеграції [8; 9; 10; 11; 12].

Науково-теоретичне вивчення проблем інтеграції засновано на розумінні інтеграційних процесів та направлене на виявлення загальних тенденцій. У 40-70-х роках ХХ ст. найбільш вивченими та поширеними були чотири теоретичні напрямки: школа функціоналізму (Д. Мітрані), неофункціоналізму (С. Хаас), теорію федералізму (А. Спінеллі, К. Фрідріх) та «плюралістичну школу» (К. Дойч).

Відмінності економічного розвитку країн ЄС, та рівень їх бажання приймати участь в інтегрованих областях, призвели до появи ідеї Європи «концентричних кіл».

До числа найбільш активних прибічників ідеї Європи «концентричних кіл» відноситься прем'єр-міністр Франції у 1993-1995 рр. Едуард Балладюр, який у своїй монографії «Інша Європа» («Два бачення Європи») зробив спробу відповідати на деякі провідні питання європейської інтеграції.

На сьогоднішній день, згідно автора, існує два бачення Європи: перше – «романтичне», де Європа постає як духовна єдність, цільна цивілізація, об'єднання багатьма столітніми культурно-історичними зв'язками; друге – політична Європа з її соціальними та структурними проблемами. Європейські лідери, на думку Е. Балладюра, велику увагу приділяли першому аспекту, в той час найбільш складним є другий [13, с.25]. При цьому, автор виокремлює три комплекси проблем: наднаціональні, загальноправові – культурні цінності, економіка, органи влади, наука; взаємодія країн ЄС; партнерство з сусідами, діалог на рівних [13, с.28].

Е. Балладюр вважає, що організація ЄС являє собою нестабільне об'єднання інтересів націй та наднаціональних органів. Пропонує реорганізувати країни по групах:

- в першій повинні розташовуватись політичні та правові інтереси усіх членів;
- у другу повинні увійти відсталі в соціально-економічному розвитку країни;
- третя – сектор, орієнтований на взаємодію з сусідами [13, с.40-45].

Таким чином вимальовується дворівнева структура ЄС на національному та «континентальному» рівнях.

Далі Е. Балладюр переходить до пояснень своєї схеми створення нової Європи, поділеної на сфери кооперації держав. Перш за все необхідно реформувати наднаціональні органи: зміцнити позиції регіональних парламентів; приймати до Єврокомісії тільки по одному представнику від кожної країни; чітко виокремити повноваження Ради Європи та Комісії – основна політична влада повинна належати Раді, у той час як Комісії належить зосередитись на адміністративній відповідальності.

Але головним пунктом програми Е. Балладюра – це створення «спеціалізованих кооперацій» країн, співпрацюючих згідно їх загальними проблемами, потребами та рівню розвитку [13, с.18].

Пропонується розумне рішення згрупувати окремо найбільш відсталі країни ЄС, у тому числі країни СНД. Окремо повинні об'єднатись країни, які прийняли євро та зосередитись на його укріпленні.

Такі «спеціалізовані кооперації» будуть сприяти взаємному доповненню та співробітництву між країнами на декількох рівнях, наприклад, країна зі слабо розвинутим сільським господарством може компенсувати цей недолік обміном з сусідами своїми досягненнями в сфері науки та високих технологій.

Обережно оцінюючи перспективи федеративного майбутнього Співтовариства та виступаючи за збереження національного державного суверенітету, прем'єр-міністр Франції Е. Балладюр пропонує концепцію «Європи концентричних кіл», або «сходинової інтеграції», яка є альтернативою проекту ХДС/ХСС. Вона представляє дещо видозмінене бачення федералістського майбутнього Співтовариства, викладене ще 17 січня 1990 р. головою Європейської комісії Жаком Делором перед Європарламентом у світлі нових взаємовідносин Схід-Захід. Залишивши осторонь федералістські прогнози Ж. Делора про європейське майбутнє, Е. Балладюр використав і розвинув ідею «концентричних кіл» навколо компактного ядра. Пізніше, в 1994-1995 роки теорія «концентричних кіл» була підтримана Аленом Жюппе та Жаком Шираком.

На відміну від концепції «ядра», яка виключала з інтеграційного процесу країни з відносно менш розвинутою економікою, в тому числі й Італію і, фактично, представляла політичне обґрунтування для зменшення витрат на користь останніх, французький проект передбачав утворення навколо консолідованого «ядра» Співтовариства різних зон співробітництва з глибиною інтеграції, що послідовно зменшувалася.

В центрі системи «концентричних кіл» передбачалося коло «комунітарного права», що відповідало б у географічному плані Європейському Союзові, визначеному Маастрихтськими угодами. Саме воно мало виконувати роль «ядра» європейського інтеграційного процесу, притягуючи до себе інші країни, що бажають прийняти в ньому безпосередню участь. Проект визнає можливість поступового розширення «ядра». Вступ до ЄС розглядався скоріше як нагорода за успішні зміни в економічному та політичному житті країн-кандидатів та їхнього від-

повідного підтягування до комунітарних вимог, ніж як засіб заохочення до подібних перетворень та реформувань. До другого кола мали б входити країни Європейської економічної зони (ЄЕЗ), утвореної у результаті підписання в травні 1992 р. угоди між Європейським співтовариством та ЄАВТ. ЄЕЗ практично стала першим кроком на шляху до вступу країн ЄАВТ до Співтовариства. Залишаючись поза межами ЄС, країни ЄАВТ фактично підпорядковувалися правовій системі ЄС, що стало врешті решт одним із мотивів, що викликав серію заяв цих країн щодо вступу в ЄС. До третього кола мали б увійти країни-кандидати на вступу в ЄС, пов'язані з останнім системою угод про асоціацію: Кіпр, Мальта, Туреччина та країни Центральної та Східної Європи. Розроблений Співтовариством механізм європейських угод про асоційоване членство, що ліг в основу політичного діалогу, та співробітництва в різних сферах економіки, торгівлі й науково-технічних взаємовідносин із перерахованими вище країнами, не дивлячись на деякі недоліки, виконує важливу функцію перехідного періоду на шляху до прийняття останніх до Співтовариства.

Передбачено також утворити ширше коло за участю всіх інших європейських країн, у тому числі, прибалтійських та країн СНД. Утворення свого роду нового пан європейського порядку в континентальному масштабі, як це пропонували Е. Балладюр, Франсуа Міттеран та Вацлав Гавел, поряд з ОБСЄ та НАТО мало не тільки забезпечити співробітництво у сфері економіки, енергетики, охорони здоров'я, культури та політики, але, в першу чергу, сприяти підтримці миру та запобіганню конфліктів на європейському континенті.

Принципово важливою була ідея, висловлена Е. Балладюром, щодо формування більш вузьких та гнучких кіл, які б дозволяли розвивати поглиблене співробітництво між невеликою кількістю країн. Зокрема, пропонувалася можливість утворення монетарного кола за участю 7-8 країн, військового кола, індустріального, соціального та інших, де число учасників було б меншим від загального числа членів Співтовариства. Такі вузькоспеціалізовані інтеграційні кола мали б об'єднувати лише ті держави, чії інтереси та можливості відповідали б тому чи іншому напрямку інтеграційного співробітництва. Водночас, ці кола мали б носити відкритий характер, дозволяючи брати у них участь усім державам, що мають до цього бажання та можливості [13, с.43].

Не дивлячись на критику противників цієї концепції, яка, на їхню думку, може призвести до дезінтеграційних процесів у Європейському співтоваристві, зростанню неоднорідності держав-членів та загрози його поділу на окремі угруповання з інтересів, практика європейської інтеграції демонструє також і можливість розвитку співтовариства відповідно до принципів концепції «Європи змінних геометрій». Про це свідчать такі приклади спеціалізо-

ваної інтеграції як аерокосмічне співробітництво, зокрема, розробка проекту «Аріан», монетарне співробітництво в межах Європейської валютної системи (СВС) за участю країн, чия валюта входить до складу Євро і може зберігати свої коливання в межах 6 %, Шенгенські угоди, які підписали дев'ять та ратифікували сім країн-членів ЄС; соціальне співробітництво, в якому брали участь 14 країн, за виключенням Великобританії.

Ідея «Європи змінних геометрій» досить вдало відповідає потребам майбутнього розширення ЄС. Країни-кандидати зможуть стати повноправними членами ЄС не одночасно, а поступово – в залежності від їхнього економічного та політичного становища. Крім того, після вступу їх чекає досить довгий перехідний період. Наведені вище приклади є свідченням того, що інтеграція розвивається шляхом емпіричного пошуку оптимальної рівноваги між дезінтеграційними процесами, які базуються на суто прагматичних інтересах учасників, та максималістськими інтеграційними проектами європейського об'єднання. Пошук компромісу між двома взаємозв'язаними рівнями інтеграційного реформування на сьогоднішній день є першочерговою задачею європейської інтеграційної стратегії.

Отже, Е. Балладюр приходять до висновку, що головна задача сучасної Європи – забути про розширення та зосередитись на якісних змінах її інститутів та переосмислення принципів міждержавного співробітництва [13, с.102].

Аналіз сучасного стану розвитку європейських інтеграційних процесів неможливий без врахування історії розвитку ідеї об'єднання Європи та основних теоретичних підходів, що були започатковані та розвивалися на протязі декілька сторіч європейської історії. Тому вивчення різних аспектів та форм існування «європейської ідеї» має важливе значення для розуміння суті всіх сучасних теорій та концепцій створення об'єднаної Європи, а також практичних заходів щодо їхньої реалізації. В умовах, коли в ЄС відбувається пошук стратегічних шляхів розвитку, трансформації внутрішньої структури та географічного розширення через приєднання нових членів теоретичне визначення майбутнього Європейського Союзу знову перетворилося в актуальну задачу для політичних еліт та наукового співтовариства.

Нажаль ступінь розвитку України, однієї з країн Європи, не є достатнім для вступу в європейське співтовариство. Також рівень знань громадян України про історію європейських інтеграційних процесів залишається на низькому рівні.

В статті ми зробили спробу розглянути лише одну із провідних концепцій об'єднання Європи – теорію «концентричних кіл». Але у наш час, час коли європейська інтеграція набуває все більш важливого значення, всі концепції та ідеї об'єднання Європи потребують подальшого вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Копійка В.В., Шинкаренко Т.І. Європейський Союз: заснування та етапи становлення. – К., 2001.
2. Манжолла В.А., Білоусов М.М., Гайдуков Л.Ф. та ін. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945-70-ті роки) – К., 1999.

3. Ченчик Д.В. Ідея об'єднаної Європи та пошук шляхів її реалізації: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2007.
4. Чубарьян А.О. Европейская идея в истории: проблемы войны и мира. – М., 1987.
5. Барановский В.Г. Политическая интеграция в Западной Европе: Некоторые вопросы теории и практики. – М., 1983.
6. Борко Ю.А. Европейский Союз на пороге XXI века: выбор стратегии развития. – М., 2001.
7. Максимова М.М. Европейское сообщество: регулирование интеграционных процессов. – М., 1986.
8. Bitsch M.T. Histoire de la construction europeenne. – Bruxelles, 1999.
9. Hoffmann R. Debate: The European Union and the Central and Eastern European countries: prospects for integration. Debate chaired by Riner Hoffmann. – Transfer, 1995.
10. Haas E. The study of Regional Integration: Reflections on the joy and anguish of pre-theorising. – International Organization, 1970.
11. Massart-Pierar F. L'Europe en tous ses etats: entre mythe et contrainte communautaire? – Paris, 1993.
12. Mitrany D.A. Working Peace System. An Argument for the Functional Development of international Organization. – London, 1940.
13. Balladur E. L'Europe autrement. – Paris, 2006.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

*О.Р. Давлєтов – к.і.н., доцент, Запорізький національний університет;
П.М. Тригуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.*

© К.О. Доценко

Стаття надійшла до редакції 01.06.09

«РАДЯНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК» НА ШЛЯХУ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДЕРЖАВ БАЛТІЇ ТА УКРАЇНИ

Автор, використовуючи наукові дослідження вітчизняних та закордонних істориків, розглядає наявність, роль і вплив «радянсько-російського фактора» на геополітичні процеси Балтійських держав та України.

Ключові слова: «радянсько-російський чинник», агресія, русифікація, лімітрофи, політична концепція, анексія, коаліція.

Автор, используя научные исследования отечественных и зарубежных историков, рассматривает наличие, роль и влияние «советско-российского фактора» на геополитические процессы Балтийских стран и Украины.

Ключевые слова: «советско-российский фактор», агрессия, русификация, лимитрофы, политическая концепция, аннексия, коалиция.

The author, using the researches of domestic and foreign historians, investigates the presence, role and influence of «Soviet-Russian factor» on the geopolitical process of Baltic countries and Ukraine.

Key words: «Soviet-Russian factor», aggression, Russification, limitrofes, political conception, annexation, coalition.

В навчально-методичній розробці з курсу лекцій «Світова геополітика» (Москва, 2006) російський дослідник К.В. Мін'яр-Белоручев пише: «Розпад СРСР поставив складне завдання пошуку геополітичної ідентичності перед... колишніми радянськими республіками. Найбільш привабливим шляхом представляється інтеграція... в... Євросоюз або НАТО... Альтернативним варіантом є реінтеграція з Росією або створення самостійних субрегіональних об'єднань». Далі він об'єктивно констатує, що «взаємодії Росії з колишніми радянськими республіками будуються далеко не так..., як хотілося б російській стороні. Прикладами больових точок можуть бути постійні тертя з державами Балтії та наслідки «оксамитових революцій» в Грузії, Україні, Киргизії» [1, с.28]. Російський науковець, по-перше, забуває (або спеціально не підіймає), що Російська Федерація, хоча й стала правонаступником СРСР (автор статті вважає цей факт з історичної та політичної точки зору невиправданим і помилковим, бо, крім Росії, такий статус повинні були отримати, принаймні, ще дві держави – Україна і Білорусь, які у грудні 1922 року започаткували Союз), але теж отримала незалежність і самостійність. По-друге, перед Росією також постає проблема пошуку стратегічно вірного шляху геополітичної ідентичності, зберігаючи при цьому статус «Великої Росії», що практично неможливо без «європейської» України. По-третє, вищезгадані «тертя» почалися значно раніше, і на переконання автора статті, мають чітку назву – «радянсько-російський чинник». Прослідкуємо його наявність, роль і вплив, починаючи з 1939 року, на прикладі країн Балтії (Латвія, Литва, Естонія) та України.

Саме в цьому й полягають мета, актуальність і новизна обраної проблематики. Зауважу, що це питан-

ня неодноразово розглядалося науковцями. Достатньо пригадати праці Г.Л. Розанова, В.В. Александрова, А.А. Ахтамзяна, О.Ю. Борисова, О.Д. Ніконова, А.С. Протопопова, В.М. Кузьменко, Н.С. Єлманової, Ю.М. Алексєєва та багатьох інших [2; 3; 4; 5; 6]. На жаль, більшість з них написано з позиції «єдино-правильної» точки зору російської сторони, з історіографічним «підтекстом» радянських часів далеким від об'єктивізму. Загальновідомим є той факт, що наприкінці 1930-х років, прив'язавшись («пакт Ріббентропа-Молотова» 23 серпня 1939 р.) і, водночас, відштовхуючись від фашистської агресії Німеччини та Італії (прикладом можуть бути іспанські події 1936-1939 років) [7], Сталін пред'явив народам Польщі, Фінляндії та Прибалтики «ленінський рахунок».

Визнавши право цих народів на незалежність та погодившись із їх самовизначенням у 1918-1920 рр., СРСР (хоча правдивіше вжити термін – сталінський режим) з другої половини 1930-х років розпочинає проти країн Балтії політику «мирної експансії», яка полягала у поетапному анексуванні з кінцевою метою – включення Литви, Латвії, Естонії до складу Радянського Союзу. Достатньо цікавим є той факт, як розглядаються події вересня – листопада 1939 року в Прибалтиці у радянській навчальній літературі 1960-1980-х років. Зробимо посилання на три фахові посібники найвпливовіших на той час видавництва – «Міністерство освіти», «Вища школа» та «Міжнародні відносини». В «Новітній історії» Г.Л. Розанова, М.Ф. Юр'єва, М.М. Яковлева (1961 рік) підкреслюється: «В зв'язку з успіхами агресора підняли голову фашистські елементи в країнах Прибалтики, що створювало загрозу перетворення Литви, Латвії та Естонії у васалів гітлерівської Німеччини. Радянський уряд запропонував цим держа-

вам заключити договори про взаємодопомогу. Вони були підписані у вересні-жовтні 1939 р. СРСР отримав на правах оренди низку баз в Естонії, Латвії та Литві, що запобігло перетворенню Прибалтики в антирадянський плацдарм» [2, с.165]. У даному випадку необхідно зробити два уточнення. Перше – щодо «фашистських елементів» у Прибалтиці. Співробітник Амстердамського державного інституту воєнної документації Луї де Іонг у книзі «Німецька п'ята колона у Другій світовій війні», яка вийшла в Чикаго (1956 рік) стверджує, що, наприклад, в Литві у 1933 р. були створені дві суперницькі між собою націонал-соціалістичні організації (хоча відомо, що найбільші німецькі поселення того часу були саме в Латвії – 65 000 та Естонії – 18 000) [8, с.400]: Християнсько-Соціалістична дія (Christlich-Sozialistische Arbeitsgemeinschaft, скорочено – CSA) та Соціалістичне народне співтовариство (Cozialistische Volksgemeinschaft, скорочено – Sovog). При чому, остання була сильнішою. Голландський дослідник, посилаючись на судовий процес у Каунасі (січень 1934 р.) над представниками цих організацій, упевнений, що якби не «бурхлива реакція Німеччини» (було конфісковано зброю CSA та Sovog), ця справа особливої уваги міжнародних кіл не привернула б [8, с.51].

Друге – вражає дипломатична оперативність німецько-радянсько-прибалтійських взаємовідносин: 7 червня 1939 р. Естонія (в особі міністра закордонних справ К. Сельтера) та Латвія (міністр закордонних справ В. Мунтере) підписують у Берліні пакти про ненапад з Німеччиною (особливої уваги потребує секретна стаття, яка була озвучена на прес-конференції 8 червня відносно зобов'язань обох балтійських країн здійснювати всі військові засоби безпеки щодо СРСР та їх визнання, що головна воєнна загроза походить саме від Радянського Союзу) [9, с.180, 422], а вже 28 вересня 1939 р. (Естонія), 5 жовтня (Латвія), 10 жовтня (Литва) підписуються відповідні договори про взаємну допомогу з СРСР [4, с.239]. Це наштовхує, насамперед, на думку про примусовість, відповідний тиск з боку Радянського Союзу впродовж двадцяти днів поставити підписи під текстами документів керівниками прибалтійських країн. По друге, постає питання про можливо існуючу німецько-радянську політично-дипломатичну домовленість щодо сумісної тактики проти держав Прибалтики.

Повертаючись до висвітлення подій осені 1939 р. в Прибалтиці радянськими науковими виданнями, зауважу, що професор В.В. Александров у навчальному посібнику «Новітня історія країн Європи та Америки. 1918-1945 рр.» (1986 року видання) обмежився лише констатацією: «Цими договорами був зроблений важливий крок у протидії фашистській агресії» [3, с.469]. Заради об'єктивності підкреслю, що в «Історії міжнародних відносин...» (1986 р.) цим подіям приділяється трохи більше уваги, хоча висновки однакові: «Договори... були направлені на зміцнення безпеки та недопущення імперіалістичної агресії в районі Прибалтики. Занепокоєність СРСР викликали посилення орієнтації правлячих кіл Прибалтійських країн на імперіалістичні держави, особливо Німеччину, значне зростання

воєнних приготувань, а також озброєння профашистських організацій» [4, с.239-240].

Необхідно звернути увагу на те, що у всіх трьох вищезгаданих виданнях події наприкінці 1939 – серпня 1940 рр. у Прибалтиці висвітлюються однаково, точніше – графаретно. А саме: у грудні 1939 р. у Таллінні відбулася конференція міністрів закордонних справ Прибалтійських республік з питання посилення їх військового співробітництва на засаді латвійсько-естонського договору 1923 р. про воєнний союз відносно СРСР, до якого приєдналася й Литва. Троїста «балтійська Антанта» розгорнула активну мілітаристську діяльність, а в березні 1940 р. було прийнято рішення про збільшення закупівлі зброї в Німеччині.

«17 червня 1940 р. по всій Прибалтиці пройшли маніфестації з вимогою завершити з антинародною політикою урядів. 17 червня народний уряд прийшов до влади у Литві, 20 червня – у Латвії, 21 червня – в Естонії» [4, с.240]. Правда, на відміну від «Історії міжнародних відносин...» за редакцією професора І. Кириліна, Г.Л. Розанов все ж таки наводить значущий епізод: «15-17 червня [1940 р. – С.П.] радянські війська вступили у Прибалтику» [2, с.171]. За ствердженням професора В. Александрова, «14-15 липня 1940 р. у Латвії, Литві, Естонії відбулися свободні вибори, які принесли перемогу представникам трудящих. Новий склад сеймів поновив Радянську владу і звернувся з проханням до Верховної Ради СРСР прийняти їх держави до складу Радянського Союзу. Прохання цих республік [у серпні 1940 р. – С.П.] було задоволено» [3, с.470-471].

Доречно прослідкувати хронологію «дипломатичної гри» Німеччини та СРСР щодо Прибалтики з травня до вересня 1939 р.

Наприкінці травня 1939 р. відбулося підписання економічного узгодження та бесіди Ріббентропа та Гітлера з міністром закордонних справ Литви (мова йшла про відповідну гарантію Прибалтійських країн дотримуватись німецьких інтересів) [10].

Як згадувалося раніше, 7 червня 1939 р. – представники Естонії (К. Сельтер) та Латвії (В. Мунтере) підписують у Берліні пакти про ненапад з Німеччиною відносно нейтралітету і взаємних консультацій [11, с.945-948]. Фактично, в цьому документі Прибалтійські держави дорівнюються країнам-лімітрофам [12, с.146]. 7 червня 1939 р. німецький посол у Москві граф фон дер Шуленберг передає повідомлення в Берлін, де мова йдеться про «радянські мінімальні умови», при цьому підкреслюється, що «Радянський Союз особливе значення приділяє гарантіям Естонії, Латвії та Фінляндії» [9, с.422].

16 червня – звернення радянського уряду у пам'ятній записці до послів Великої Британії (Сідс) і Франції (Наджіар) з нагадуванням про взаємні гарантії безпеки з боку Прибалтійських країн [13, с.451-452].

26-29 червня 1939 р. – візит до Естонії та Фінляндії начальника генерального штабу сухопутних військ Німеччини Франца Гальдера [23, с.471-472].

28 червня – заява Шуленберга про «зрушення у німецькій політиці» відносно СРСР, в якій конста-

тувалася гарантія для держав Прибалтики з боку Радянського Союзу [14, с.512].

Початок липня – 23 липня 1939 р. – англійсько-французько-радянські переговори, в ході яких представниками західних країн була висловлена підозра у переслідуванні Радянським Союзом у Прибалтиці власних прихованих цілей та намаганні за допомогою Заходу отримати «інструмент володіння» Прибалтійськими державами. Як наслідок переговорів, пропозиція посла Франції Наджіара про секретний додатковий протокол щодо прикордонних країн, в першу чергу, Естонії, Фінляндії та Латвії [15, р.249].

У секретному німецько-російському додатковому протоколі від 23 серпня 1939 р. чітко фіксувалося наступне: «У випадку територіально-політичного перерозподілу областей, які входять до складу Прибалтійських країн (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви водночас є межею сфер інтересів Німеччини та СРСР. При цьому інтереси Литви відносно Віленської області визнаються обома сторонами» [9, с.330].

За ствердженням відомого російського історика М.І. Семіяги, 25 вересня 1939 р. Сталін заявив Шуленбергу, що він має намір «вирішити» проблему Прибалтійських країн відповідно до секретного протоколу і в зв'язку з цим очікує підтримки з боку німецького уряду. «І Сталін «карт-бланш» на Прибалтику отримав. При пасивності західних держав Німеччина ще раз заявила про визнання свободи рук Радянського Союзу в зоні його інтересів. Німецькі посольства у Прибалтиці за вказівкою Ріббентропа рекомендували литовцям, латишам та естонцям піти назустріч побажанням радянських влад» [16, с.209].

Більше того, на переговорах з латвійською делегацією 2 жовтня 1939 р. Сталін попередив, що «з Німеччиною у нас немає також розбіжностей і по відношенню до Прибалтійських країн». І коли Мунтерс нагадав про наявність радянсько-німецького договору щодо ненападу, Сталін відверто заявив: «Я вам скажу прямо: розділ сфер впливу відбувся... якщо не ми, то німці можуть вас окупувати» [17, с.76-77].

Але остаточно «крапку» відносно «прибалтійської проблеми» поставив все ж таки Гітлер, передавши, згідно договору про кордон і дружбу 28 вересня 1939 р., Литву Радянському Союзу [17, с.293].

Висновок напрашується сам по собі – це існування та впровадження цілеспрямованої, погодженої німецько-радянської тактики (політичної, дипломатичної, військової тощо) по відношенню до Латвії, Литви, Естонії, принаймні, у 1939-1940-ому роках.

Достатньо складною, заплутаною та протирічною наприкінці 1930-х років постає «українська проблема». На переконання автора статті, доленосними у даному випадку є два актори європейської зовнішньополітичної діяльності – Німеччина та Радянський Союз. Крім відомого «радянсько-російського чинника» події навколо України розгорталися в межах трикутника «Німеччина – СРСР – Польща».

На з'їзді фашистської партії у Нюрнберзі у 1939 р. Гітлер заявив, що Німеччина буде почувати себе «як сир у маслі», якщо отримає сировину з Уралу, ліс Сибіру та «безмежні ниви України». 20 жовтня 1938 р. керівник

французького посольства в Берліні Франсуа-Понсе, посилаючись на свою бесіду з Гітлером, констатував, що той залишався прихильником стабілізації миру на Заході заради того, щоб мати «свободу рук» на Сході. Але, на думку французького дипломата, було незрозумілим кому саме доведеться «розраховуватися» за це – Польщі, Росії або прибалтійським країнам [18, р.26].

20 жовтня 1938 р. міністр закордонних справ Великої Британії Едуард Галіфакс заявив Джорджу Огієві-Форбсу, англійському повіреному в справах у Берліні, що можливо, «німці задумали у випадку необхідності використовувати «Рутенію» («Закарпатська», в окремих значеннях, «Карпатська» Україна – С.П.) як плацдарм проти України або як початковий пункт організації українського руху» [15, р.201]. Вже 24 листопада 1938 р., під час відвідування Чемберленом і Галіфаксом Парижу, обговорюючи «українську проблему» з Бонне та Даладье, англійський прем'єр-міністр підкреслив наступне: «Маються всі підстави констатувати, що німецький уряд, можливо, розраховує розпочати знищення Росії шляхом заохочення агітації за незалежну Україну. Мова йде не про те, що німецький уряд застосує військові дії. Він діє значно тонкіше» [15, р.306-307].

Заява Чемберлена не була випадковою. Відомо, що 30 листопада 1938 р. німецький посол у Парижі фон Вельчек повідомляв, що представники французьких фінансових кіл, у минулому пов'язаних з Південною Росією, переконані в тому, що рано чи пізно Німеччина наблизиться до вирішення української проблеми і вони вважають необхідним вже зараз продемонструвати «інтереси Франції в цій справі» [19, с.469].

На початку грудня 1938 р. французький військовий аташе в Берліні Кулондр писав: «Намагання нацистських керівників полягають у тому, щоб, перетворивши Чехословаччину та Угорщину у васалів, створити Велику Україну під гегемонією Німеччини. Шляхи та засоби ще не визначені, але мета зрозуміла: створення великої України, яка стане житницею Німеччини. Для її здійснення необхідно буде також підкорити Румунію, домовитися з Польщею та відняти у СРСР частину його території». «Цілком ймовірно, – доповідав на закінчення Кулондр, – що Гітлер вбачав в «українському заході» відволікання уваги свого народу від внутрішніх негараздів» [18, р.39-40].

3 січня 1939 р. німецький посол у Лондоні фон Дірксен у своєму щорічному огляді висловив думку, що «Англія погодиться на подальше німецьке просування в Україні; тут упевнені, що її завоювання Німеччиною відбудеться весною 1939 року» [20, р.362]. Він також був переконаний, що «якщо українська держава виникне за допомогою Німеччини, нехай навіть військового характеру, але прихованої психологічно вдалим гаслом: «Самовизначення для українців, звільнення України від панування більшовистського єврейства», англійська суспільна думка сприйме такий розвиток подій» [20, р.365-367].

Але на початку січня 1939 р. «українська проблема» для Німеччини несподівано втратила гостроту. Саме в лютому цього року Гітлер тимчасово залишив намагання використовувати так звану «Закарпатську Україну» в якості пропагандистського і військового засобу завоювання Радянської України [21, р.153].

Про це також свідчить заява Гітлера під час зустрічі з Йосифом Беком у Берхтесгадені про те, що «українське питання не є терміновим» (про теж саме повідомляв і Кулондр у телеграмі з Берліну 14 березня: «Україна цікавила його [Гітлера – С.П.] з економічної, але ніяк не з політичної точки зору») [22, р.53].

Цікавим є той факт, що Вайцеккер – помічник рейсміністра закордонних справ Німеччини Ріббентропа, в червні 1939 р., розробляючи тактику «поступової нормалізації німецько-радянських (хоча в даному випадку краще назвати «фашистсько-радянських» – С.П.) відносин» [23], повинен був зробити наголос на «Україні», тобто нагадати про відмову Гітлера від Закарпатської України в якості свідчення його миролюбства [9, с.171].

Подальший політичний сценарій відносно України, який було зрежисовано в Берліні та Москві, розвивався наступним чином. 17 вересня 1939 р. «в зв'язку з розгромом Польщі», за ствердженням спеціаліста в області міжнародних відносин і зовнішньої політики Росії професора А.С. Протопопова, «радянські війська зайняли землі Західної України та Західної Білорусії, які знаходилися з 1920 року у складі Польщі...». Правда, декількома абзацами раніше він прямо констатує, що додаткові секретні протоколи до німецько-радянського договору про дружбу 23 серпня 1939 р. «передбачали возз'єднання суто земель України та Білорусії» [5, с.256]. Як пише російський дослідник Г.Л. Розанов: «Населення з великою радістю зустрічало своїх визволителів (радянські війська – С.П.). Народи Західної України і Західної Білорусії у жовтні 1939 р. звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням щодо прийняття їх до складу Радянського Союзу. Сесія Верховної Ради СРСР задовольнила їх прохання» [2, с.165].

Відомий на Заході політолог доктор політичних наук, професор з історії Росії А. Авторханов підкреслює наступне: «Анексією прибалтійських країн, зайняттям Бессарабії та Північної Буковини, завоюванням прикордонних фінських земель і вод Радянський Союз різко поліпшив свою територіально-стратегічну позицію на Заході, але водночас проілюстрував і справжнє обличчя глобального імперіалізму» [24, с.120]. На думку автора статті, це відповідає дійсності.

«Не було в історії ХХ століття ситуації більш складної, заплутаної, більш обтяженої численними страхіттями, передчуттями наближаючої драми, ніж та, що склалася між осінню 1938 та кінцем літа 1939 р. Не робилося ще за такий стислий термін стільки ризикованих кроків у політиці, стільки помилок, стільки невірних прогнозів і разом з тим, не було сказано стільки багатозначущих слів. Новітня історія не знала такої загальної відчуженості, ворожнечі та підозри, такого антиінтелектуалізму в політиці, як в період від Мюнхену до початку війни» – так оцінює обставини того часу російський науковець, професор Д.М. Проєктор [25, с.179].

Автор статті повністю поділяє і підтримує думку вищезгаданого історика М.І. Семіряги, який пише: «Сталінська зовнішня політика у передвоєнні роки стала однією з причин невинуватених жертв радянських людей. Вона і в повоєнні роки, викликаючи «синдром страхіття», представляла собою «бомбу уповільненої дії», яка створила поряд з іншими чинниками кризові ситуації в низці країн Східної Європи, та і в деяких республіках Радянського Союзу.

Тепер ми відкрито визнаємо і розуміємо причину того, чому особливо в західних областях країни і в Прибалтиці не так вже мало радянських громадян зустрічали німецьких загарбників хлібом-сіллям, чому німецькому керівництву вдалося створити антирадянські військові формування, які за чисельністю не поступалися загонам радянських партизан... Ми також знаємо, що для Західної України і Прибалтики травень 1945 р. ще не означав миру та надбання свободи, а був лише однією з меж братовбивчої громадянської війни, що тривала до 1952 року, яка принесла нові страждання та смерть» [16, с.292-293].

Загальний висновок: незаперечним є факт існування та впливу «радянсько-російського чинника» на політично-історичні події наприкінці 1939-1940-го років у Прибалтиці та Україні; більше того, необхідно особливо зосередити увагу на його домінуючій ролі в цьому процесі.

Погодимось з думкою великого російського поета ХІХ століття Федора Тютчева (*мовою оригіналу*): «Умом Россию не понять...». На жаль, новітня історія країн Балтії та України переконалась і відчула це на власному досвіді.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Миньяр-Белоручев К.В. Мировая геополитика. – М.: Издательский дом «Проспект-АП», 2006. – 48 с.
2. Розанов Г.Л., Юрьев М.Ф., Яковлев Н.Н. Новейшая история. – М.: Учпедгиз, 1961. – 416 с.
3. Александров В.В. Новейшая история стран Европы и Америки. 1918-1945 гг. – М.: Высшая школа, 1986. – 591 с.
4. История международных отношений и внешней политики СССР (Ахтамзян А.А., Борисов А.Ю., Никонов А.Д...) В 3 т. – Т.1. – М.: Международные отношения, 1986. – 416 с.
5. Протопопов А.С., Козьменко В.М., Елманова Н.С. История международных отношений и внешней политики России (1648-2000). –М.: Аспект Пресс, 2001. – 344 с.
6. Алексеев Ю.М., Вергетел А.Г., Казаков О.О. Всесвітня історія. – К.: «Каравела», 2006. – 240 с.
7. Гражданская война в Испании 1936-1939 гг. Библиографический указатель... – Ярославль: ЯГПУ, 1994. – 108 с.; Сориа Ж. Война и революция в Испании. 1936-1939: В 2 т. – Т.1. – М.: Прогресс, 1987. – 324 с.
8. Луи де Йонг. Немецкая пятая колонна во второй мировой войне. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 447 с.
9. Ингеборг Фляйшхауэр. Пакт. Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии, 1938-1939. – М.: Прогресс, 1991. – 480 с.
10. Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik (ADAP), Serie C: 1933-1937. – VI. – 421 s.
11. Serro Myllyniemi. Die baltische Krise 1938-1941. – Stuttgart, 1979. – 248 s.

12. Термін, який означає прикордонні області. Після Першої світової війни використовувався представниками країн Антанти та США відносно Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, Польщі. – Дипломатический словарь. – М.: Наука, 1986. – Т.2. – 504 с.
13. СССР в борьбе за мир накануне второй мировой войны (сентябрь 1938 – август 1939). – М.: Изд-во полит. лит., 1971. – 468 с.
14. Майский И.М. Воспоминания советского посла. – М.: Международные отношения, 1964. – Кн.2. – 574 с.
15. «Documents of British Foreign Policy, 1919-1939». Third Series. – Vol. 3. – London: H.M. Stationery Office, 1949-1950. – 384 p.
16. Семиряга М.И. Тайны сталинской дипломатии. 1939-1941. – М.: Высшая школа, 1992. – 303 с.
17. «Полпреды сообщают...» Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией. Август 1939 – август 1940 г. – М.: Прогресс, 1990. – 384 с.
18. «French Yellow Book». Documents, 1938-1950. – Paris: Gibbs N., 1939.
19. «Documents of German Foreign Policy, 1918-1945», Series D. – Vol. II. – Berlin: H.M. Stationery Office, 1949.
20. «Documents of German Foreign Policy, 1918-1945», Series D. – Vol. IV. – H.M. Stationery Office, 1951. – 478 p.
21. Gyuba Juhasz. Hungarian Foreign Policy. 1919-1945. – Budapest, 1979. – 304 p.
22. «Polish White Book» Official Documents concerning Polish – German and Polish – Soviet Relations, 1933-1939. – London: Hutchinson and Co., 1939. – 358 p.
23. Млечин Л.М. Адольф Гитлер и его русские друзья. – М.: ЗАО Центполиграф, 2006. – 427 с.
24. Авторханов А. Империя Кремля. Советский тип колониализма. – Вильнюс: Акционерное общество ИМОИ «Фирма INPA», 1990. – 240 с.
25. Проэктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М.: Наука, 1989. – 278 с.

РЕЦЕНЗЕНТ:

П.М. Тригуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

© С.В. Пронь

Стаття надійшла до редакції 17.04.09

ЯПОНСЬКО-РАДЯНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНО-ДИПЛОМАТИЧНИЙ ДІАЛОГ В ХОДІ ПІДГОТОВКИ ДО УКЛАДАННЯ «СПІЛЬНОЇ ДЕКЛАРАЦІЇ» ТА ПОЗИЦІЯ США (1955-1956 РОКИ)

На основі аналізу матеріалів наукових досліджень, архівних документів, зарубіжної та вітчизняної преси, розглянуто основні етапи радянсько-японського переговорного процесу у 1955-1956-х роках. Автор досліджує вплив політики США на зовнішньополітичний курс Японії під час підготовки і підписання «Спільної декларації» з СРСР.

Ключові слова: американський чинник, зовнішня політика, Російська Федерація, США, міжнародні відносини.

На основе анализа материалов научных исследований, архивных документов, зарубежной и отечественной печати, рассмотрены основные этапы советско-японского переговорного процесса в 1955-1956-х годах. Автор исследует влияние политики США на внешнеполитический курс Японии во время подготовки и подписания «Общей декларации» с СССР.

Ключевые слова: американский фактор, внешняя политика, Российская Федерация, США, международные отношения.

On the basis of the analysis of research materials, archived documents, foreign and domestic press, the basic stages of the Soviet-Japanese negotiations of 1955-1956 are considered. The author investigates the influence of USA policy on Japan foreign-policy course during preparing and signing the «Joint Declaration» with the USSR.

Key words: American factor, foreign policy, Russian Federation, USA, international relations.

Вищезазначена проблематика була об'єктом дослідження як вітчизняних дослідників, так і закордонних науковців. Серед відомих видань необхідно виділити праці І. Латишева [1], М. Носова [3], С. Проня [4; 10], Х. Кімура [2], Р. Майерса [6], М. Вейнштейна [7] та інших. Особлива увага приділяється документальним джерелам, а саме – Foreign Relations of United States (FRUS).

Автор статті поставив за мету вивчити, систематизувати матеріали та проаналізувати діяльність радянської, японської та, особливо, американської дипломатії напередодні укладання «Спільної декларації».

Відмова радянської делегації на конференції в Сан-Франциско 1951 р. підписати текст мирного договору з Японією являла собою, як показав подальший хід подій, досить прикрий для Радянського Союзу політичний прорахунок. Відсутність мирного договору Радянського Союзу з Японією стала суперечити національним інтересам як однієї, так і іншої сторони. Саме тому через чотири роки після Сан-Франциської конференції уряди обох країн виявили готовність вступити в переговори для пошуку шляхів врегулювання своїх відносин і підписання двостороннього мирного договору. Таку мету переслідували, як спочатку здавалося, обидві сторони на радянсько-японських переговорах, що почалися в Лондоні в червні 1955 року на рівні послів.

Однак, як з'ясувалося в ході переговорів, головне завдання тодішнього японського уряду полягало в тому, щоб використати зацікавленість Радянського Союзу

в нормалізації відносин з Японією для отримання від Москви, в першу чергу, територіальних поступок. Слід зазначити, що початку переговорів у Лондоні передувало сенсаційний виступ у японському парламенті 26 травня 1955 року міністра закордонних справ Сигеміцу Мамору, який зненацька оголосив про намір Японії домогтися надалі повернення їй Південного Сахаліну й Курильських островів. По суті, мова йшла про відкрити відмову японського уряду від Сан-Франциського мирного договору в тій його частині, де були визначені північні кордони Японії. Саме з цього моменту й почався, на думку автора статті, той самий збитковий для радянсько-японського добросусідства територіальний конфлікт двох країн, що триває дотепер. В травні-червні 1955 року японські урядові кола стали на шлях територіальних домагань до Радянського Союзу, спрямованих на перегляд кордонів, що закріпилися між обома країнами після Другої світової війни.

- Російський дослідник І. Латишев вказує на наступні причини, що спонукали японську сторону стати на такий шлях:
- давня зацікавленість рибпромислових компаній Японії в одержанні під свій контроль морських вод, які омивають південні Курильські острови, багаті рибними ресурсами, як і іншими морепродуктами;
- спроба японської дипломатії повернути південні Курили під свій контроль набувала виняткової стратегічної важливості Курильських островів: той, хто володіє островами, тримає фактично у

своїх руках ключі від воріт, що ведуть із Тихого океану в Охотське море;

- висуваючи територіальні вимоги до Радянського Союзу, японські урядові кола розраховували тим самим відродити згаслі після військового розгрому й капітуляції Японії націоналістичні настрої в широких колах японського населення й використати націоналістичні реваншистські гасла для зімкнення цих шарів під своїм ідеологічним контролем;
- прагнення правлячих кіл Японії догодити Сполученим Штатам [1, с.15-16].

У той же час у Японії стали складатися сприятливі умови для прийняття нового підходу до радянсько-японських відносин. Так, наприкінці 1954 р. прем'єр-міністр Сігеру Йосіда пішов у відставку й до влади прийшов Ітіро Хатояма. Вступаючи на шлях активізації політики Японії стосовно комуністичних країн, І. Хатояма робив спроби внести часткові зміни в зовнішньополітичну лінію С. Йосіди, що характеризувалася однобічною орієнтацією на співробітництво з США. Мотиви політики І. Хатоями, спрямованої на зміну зовнішньополітичного курсу С. Йосіди, очевидно, полягали в тому, що новий прем'єр-міністр відчував необхідність зміни політики Японії відповідно до духу часу, коли США й СРСР стали орієнтуватися на мирне співіснування. Висуваючи свій новий зовнішньополітичний курс, відмінний від курсу його попередника, І. Хатояма розраховував тим самим підтвердити свою власну значимість як політика. У своєму першому офіційному виступі на посаді прем'єр-міністра (22 січня 1955 р.) І. Хатояма так характеризував свій зовнішньополітичний курс: «Я маю намір у міру можливості розвивати взаємини із країнами, з якими ще не встановлені дипломатичні відносини».

Що ж стосується радянської сторони, то висування Японією територіальних вимог розглядалося Москвою як зазіхання на державні інтереси Радянського Союзу, як незаконна спроба перегляду кордонів, що склалися між обома країнами в підсумку Другої світової війни. Тому, японські вимоги не могли не зустріти відсічі з боку Радянського Союзу, хоча його керівники в ті роки прагнули до налагодження з Японією добросусідських контактів і ділового співробітництва. Свідченням цього є доповідь на закритому засіданні XX з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу в лютому 1956 р. М. Хрущова, який викрив культ особи Сталіна, що викликало сенсацію у світі. Відкинувши «теорію неминучості війни», що відстоювалася Сталіним, М. Хрущов проголосив політику «мирного співіснування».

«Критика Сталіна» не була лише результатом імпровізації М. Хрущова на XX з'їзді КПРС. До 1956 р. уже визначився курс Радянського Союзу на «мирне співіснування». Можна навіть сказати, що поворот від сталінської стратегії «холодної війни» до хрущовської політики «мирного співіснування» відбувся ще в 1955 р., а не в 1956 р., коли був офіційно проголошений курс на «мирне співіснування» [2].

На тлі таких тенденцій історичного розвитку, починаючи з 1955 р., М. Хрущов ужив заходів по зближенню з Японією з метою нормалізації дипломатичних відносин між Японією й СРСР. При цьо-

му такий підхід М. Хрущова потрібно розглядати як складову частину змін всієї зовнішньополітичної стратегії Радянського Союзу, які здійснювались для того, щоб покласти кінець сталінської дипломатії, що зайшла в глухий кут, і поліпшити взаємини з іншими країнами, у тому числі й з колишніми супротивниками.

Спроби японської пропаганди того часу зображувати Радянський Союз як «агресора» і «споконвічного ворога Японії» не мали під собою ніяких підстав. У територіальній суперечці, що почалася в 1955 році між Радянським Союзом і Японією, японська сторона виступила як ініціатор суперечки, у той час як радянська сторона, не висуваючи до Японії будь-яких контрвимог, обмежувалася лише відмовою йти назустріч необґрунтованим домаганням японської сторони.

25 січня й 16 лютого 1955 р. тимчасово виконуючий обов'язки торговельного представника СРСР у Японії Андрій Домницький передав листи голови Ради Міністрів СРСР Миколи Булганіна прем'єр-міністрові Японії Ітіро Хатоямі, у яких спочатку виражалася «готовність почати переговори про нормалізацію радянсько-японських відносин», а потім підтверджувався «намір почати переговори в будь-якому місці, на розсуд Японії, у Москві або в Токіо».

У червні 1955 р. у Лондоні почалися японсько-радянські переговори, що одержали назву «перші лондонські переговори». Японію представляв Сюніті Мацумото, а СРСР – Яків Малік (вони в той час були послами своїх країн у Великобританії). Як і передбачалося, переговори зайшли в безвихідь через розбіжності по територіальній проблемі. 5 серпня того ж року, коли С. Мацумото і Я. Малік після офіційних переговорів розмовляли, за чашкою чаю, в саду японського посольства радянський посол сказав, що «СРСР готовий передати Японії острови Хабомаї і Шикотан, що порадувало його японського колегу». В ході офіційних переговорів 9 серпня Я. Малік знову повторив ці слова, після чого С. Мацумото звернувся до японського уряду за консультацією, щоб відповісти на цю важливу пропозицію радянської сторони. С. Мацумото отримав від Токіо вказівки роз'яснити японську позицію, яка полягає в тому, що «повернення лише островів Хабомаї і Шикотан не приведе до вирішення територіального питання», і «прикласти всі зусилля для повернення і інших двох островів – Кунашир та Ітуруп, які є японською територією».

Після деякої перерви відбувся другий раунд лондонських переговорів. На неофіційних переговорах 10 лютого 1956 року представник СРСР Я. Малік ще раз запропонував повернути Японії два острови – Хабомаї і Шикотан, але представник Японії С. Мацумото вимагав повернення і двох інших островів – Кунашир та Ітуруп. Коли другий раунд лондонських переговорів зайшов в глухий кут і було вирішено завершити переговори, СРСР зненацька заявив Японії, що «до підписання угоди про риболовство Радянський Союз встановлює риболовну зону і вводить обмеження на терміни промислу». Це було добре продуманою тактикою радянської сторони, яка знала, що наближається сезон ловлі лососевих в районах північних морів, і що вве-

дення подібних обмежень завдало б сильного удару по японському риболовству. Як відмічає Сьоніті Мацумото, було «цілком ймовірно», що СРСР прив'язував переговори по риболовству до переговорів про нормалізацію дипломатичних відносин. Однак зі слів Миколи Адиркаєва, який в якості перекладача був присутнім на переговорах між І. Коно і І. Булганіним, тим хто зв'язував два різних переговорних процеси, пропонуючи, щоб «угода про риболовство вступила в силу за умови відновлення переговорів про нормалізацію дипломатичних відносин між Японією і СРСР», був ніхто інший, як міністр сільського і лісового господарства Японії Ітіро Коно, а не радянська сторона. М. Адиркаєв відзначає, що в дійсності міністр І. Коно просив радянську сторону зробити так, щоб склалося враження, ніби він під тиском СРСР був вимушений прийняти радянську пропозицію про прив'язку переговорів з питання дипломатичних відносин до переговорів про рибальство, в іншому випадку факт ініціативи І. Коно відносно продовження та прискорення переговорного процесу стане відомим в Японії, то його політичній кар'єрі буде загрозовувати небезпека.

Переговори про нормалізацію дипломатичних відносин між Японією і СРСР відновилися в липні 1956 року в Москві. Переговори між представником Японії міністром внутрішніх справ Мамору Сігеміцу і представником СРСР міністром іноземних справ Дмитром Шепіловим знову вилились в різке протистояння з питання належності островів Кунашир і Ітуруп. М. Сігеміцу, втративши надію на досягнення взаємної домовленості, телеграфував у Токіо, що «для Японії немає іншого виходу, крім прийняття радянської пропозиції». Однак кабінет Й. Хатоями не погодився з пропозицією М. Сігеміцу. М. Сігеміцу залишив Москву і вирушив до Лондона для участі у міжнародній конференції по Суецькому каналу.

Оцінивши ситуацію, що виникла, І. Хатояма прийшов до висновку, що без його особистої участі у веденні переговорів у Москві домогтися нормалізації дипломатичних відносин з СРСР, неможливо, і вирішив сам відправитися в Москву, як повноважний представник Японії. Однак для того, щоб ризикувати своєю політичною кар'єрою заради нормалізації дипломатичних відносин з Радянським Союзом, потрібні були певні гарантії успіху. У випадку ж успіху своєї місії І. Хатояма міг би спокійно під звуки оплесків відійти від політики. Тому Хатояма доручив Мацумото сформулювати «п'ять умов» для здійснення візиту Хатоями в СРСР і направив Мацумото в Москву для того, щоб дістати попередню згоду радянської сторони на ці умови. У результаті переговорів з першим заступником міністра закордонних справ СРСР А. Громико й рядом інших осіб 29 вересня С. Мацумото вдалося обмінятися листами з А. Громико, у яких указувалося, що «переговори щодо укладення мирного договору, що включає територіальне питання, будуть продовжені й після відновлення нормальних дипломатичних відносин між нашими країнами» (Матеріали 28 і 29 «Спільного збірника документів МЗС Японії й МЗС Російської Федерації»).

У ході радянсько-японських переговорів 1955-1956 років японські дипломати поводилися як

«нахрапісті торговці на товкучці» [1, с.17]. Зустрівши тверду відсіч своїм свідомо неприйнятним претензіям на Південний Сахалін і всі Курили, вони стали швидко крок за кроком зменшувати ці домагання. Улітку 1956 року територіальні домагання японців звелися до вимоги передачі Японії лише південних Курил, а саме островів Кунашир, Ітуруп, Шикотан і Хабомаї, що представляли найбільш сприятливу для життя й господарського освоєння частина Курильського архіпелагу. З іншого боку, на першому ж етапі переговорів виявилася й недалекоглядність у підході до японських домагань тодішнього радянського керівництва, яке хотіло за будь-яку ціну прискорити нормалізацію відносин з Японією. Не маючи чіткого уявлення про південні Курили і, тим більше, про їх економічну й стратегічну цінність, М.С. Хрущов, зважаючи на все, поставився до них як до дрібної розмінної монети. Тільки цим можна пояснити появу в радянського керівника наївного судження, що переговори з Японією можуть бути успішно завершені, треба лише радянській стороні зробити «невелику поступку» японським вимогам. У ті дні М.С. Хрущов розраховував на те, що, перейнявшись подякою за «джентльменський» жест радянського керівництва, японська сторона відповість такою ж «джентльменською» поступливістю, а саме: зніме свої надмірні територіальні домагання, і суперечка завершиться «полюбовною угодою» до взаємного задоволення обох сторін.

Керуючись цим помилковим розрахунком кремлівського керівника, радянська делегація на переговорах зненацька для японців виявила готовність поступитися двома південними островами Курильської гряди – Шикотан і Хабомаї, після того як японська сторона підпише мирний договір з СРСР. Охоче визнавши цю поступку, японська сторона не заспокоїлася, і ще довгий час продовжувала завзято домагатися передачі їй всіх чотирьох південнокурильських островів. Більших поступок тоді їй виторгувати так і не вдалося.

Хрущовський «жест дружби» був зафіксований у тексті «Спільної радянсько-японської декларації про нормалізацію відносин», підписаної у Москві 19 жовтня 1956 року. З японської сторони її підписали Хатояма, Коно й Мацумото, а з радянської сторони – голова Ради Міністрів Булганін і перший секретар ЦК КПРС Хрущов. Спільна декларація була ратифікована Парламентом Японії й Верховною Радою СРСР, і, стала міжнародно-правовим актом, що володіє вищою юридичною силою в порівнянні з усіма укладеними раніше договорами й угодами між Японією й СРСР. Однак дана Декларація не могла виконати роль мирного договору. Причиною цього, як визнають і радянські юристи, була відсутність положень про державний кордон, наявність яких є обов'язковою умовою мирного договору.

На думку автора, радянсько-японські відносини всього повоєнного періоду не можна розглядати відокремлено від впливу політики США на зовнішньополітичний курс Японії.

Увесь повоєнний період в основі японської зовнішньої політики був союз з США, який гарантував належність Японії до західного світу та забезпечував безпеку

ку країни. Альянс з Вашингтоном був, певною мірою, своєрідним виправданням японської дипломатичної пасивності [3].

Повоєнна політика Японії розвивалася у великій залежності від відносин із Сполученими Штатами. В обмін на гарантії США обороняти Японію та збереження вільного доступу на американський ринок своєрідний «дозвіл» на кориговане проведення зовнішньої політики фактично було передано Вашингтону. Можливі збитки національної гідності, які були нанесені цією політикою, компенсувалися економічними та політичними вигідними для Японії діями США. Певну роль у розробці такого стереотипу зовнішньої політики, безумовно, зіграла і ізоляваність Японії, для якої довгі роки єдиним значним зовнішньополітичним партнером залишались Сполучені Штати.

Повоєнні відносини між двома країнами пройшли складну еволюцію від диктату окупаційного періоду до стану взаємозалежності. Обсяг відносин, і перш за все, переплетіння торгівельно-економічних та фінансових інтересів, визначає серйозність і гостроту японсько-американських протиріч, і водночас готовність лідерів двох країн до уникнення можливих конфліктів. Аналіз японської повоєнної політики по відношенню до США так або інакше пов'язаний практично з усіма напрямками її дипломатії, політикою в області оборони і, значною мірою, зовнішньополітичною діяльністю [4].

Свою модель зовнішньої політики США щодо країн Сходу запропонували автори дослідження «Азія та американська зовнішня політика» [5, р.5]. Вони уявляють головні напрями діяльності США у вигляді чотирьохтрикутників: США – Радянський Союз – Китай; США – СРСР – Японія; США – Японія – Китай; Китай – СРСР – Японія. Щодо американсько-японських відносин, то автори переконані, що «без міцного союзу із Сполученими Штатами фундаментальність Японії у міжнародних справах неможлива» [5, р.35]. Автори іншого колективного дослідження з американської зовнішньої політики щодо Азії (редактор Раймон Майерз) переконані, що «політика Сполучених Штатів базувалась на концепції утримання комунізму» [6].

Сполучені Штати, у чиїх зовнішньополітичних пріоритетах у повоєнні часи Японія відігравала далеко не провідну роль, були зацікавлені, перш за все, в усуненні далекосхідного суперника в світовій політиці. Засобом для досягнення цього була обрана демілітаризація та демократизація Японії. Методом вирішення цього завдання став воєнно-політичний союз із США, який, на думку Вашингтона, і повинен був забезпечити умови для відродження японської економіки. Не маючи у 1945 році вибору, переможена Японія вимушена була підкоритися американській політиці, спрямованій на усунення японської загрози для США, що передбачало ще такі міри, як розпуск монополістичних концернів, на які спиралося військове виробництво, переорієнтація імперської мілітаристичної ідеології на західні демократичні цінності. Створивши собі у 1950-і роки імідж миролюбної країни, Японія до сьогодення намагається дотримуватись його принципів.

Американські плани щодо Японії співпадали з точкою зору японських правлячих кіл на майбутнє країни. У вересні 1947 року міністр закордонних справ Японії Х. Асіда передав окупаційним військам меморандум, в якому вперше була висунута пропозиція про союз із Сполученими Штатами. У відповідності з цим документом передбачалось, що Японія буде мати невеликі військові формування для підтримки внутрішнього порядку, а США, в свою чергу, забезпечать захист від зовнішньої загрози [7].

Саме з цього часу Японія розглядалась у контексті стратегії «утримання», сформульованій ще у березні 1947 р. в «доктрині Трумена». Коли в листопаді 1948 р. Рада національної безпеки США прийняла рішення про зміцнення та переозброєння японських поліцейських сил, що стало першим кроком на шляху перетворення Японії з супротивника у союзника США на Далекому Сході.

Змінам в американській позиції сприяли ті сили, які зуміли оцінити всю користь союзу із США і низького рівня воєнних витрат для відродження національної економіки. Одним з тих, хто очолив ці сили, був прем'єр-міністр Японії С. Йосіда, прізвиськом якого іноді називають доктрину, у відповідності до якої Японія і сьогодні, зберігаючи відносно низький рівень воєнних витрат, головну увагу приділяє проблемам розвитку економіки і зміцненню відносин як основі зовнішньої політики Японії всього повоєнного періоду.

Необхідно зазначити, що повоєнний розвиток американсько-японських відносин, особливо після Сан-Франциської конференції 1951 року, впливав на суперечності у відносинах між Японією та Радянським Союзом, і, перш за все, це відбивалося на невирішеності територіального питання. Аналіз документів зовнішньої політики США за 1955-1957 роки переконливо свідчить, що в багатьох випадках намагання Японії повернути, насамперед, острови Хабомаї і Шикотан неодмінно пов'язувалось із поверненням Сполученими Штатами Японії островів Рюкю і Бонін. Так, на засіданні Національної Ради Безпеки 10 березня 1955 року держсекретар Д. Даллес зауважив: «Якщо Радянський Союз поступиться значною частиною Курильського архіпелагу, США зразу відчують сильний тиск з боку Японії стосовно повернення їй островів Рюкю». Він звернув увагу присутніх на той факт, що СРСР навряд чи поверне Японії свої володіння, але висловив занепокоєння тим, що Радянський Союз «зможе зробити це для того, щоб посилити напруженість між Сполученими Штатами та Японією» [8]. В записці про дискусію на 224-му засіданні Національної Ради Безпеки від 7 квітня 1955 року вказується на те, що Даллес не погодився з тим, що США повинні визнавати незаконними претензії Радянського Союзу на суверенітет над Курильськими островами і південним Сахаліном. «Якщо ми будемо діяти таким чином, – попередив він, – ми незабаром будемо почувати себе скрутно. Радянські претензії на Курили та південний Сахалін практично співпадають з нашими претензіями на острови Рюкю і Бонін. Безумовно, в процесі наших домагань по усуненню Радянського Союзу з

Курил та південного Сахаліну ми можемо бути усуненими з Рюкю та Боніна» [9, р.40-46].

Не дивно, що американські дипломатичні служби намагаються у цей період відвернути увагу офіційного Токіо від вирішення територіального питання з СРСР. Про це свідчить і зміст телеграми Держдепартаменту США до посольства Японії 1 липня 1955 року. В ній, по-перше, вказувалося, що «Хабомаї і Шикотан географічно, історично та юридично є складовою частиною Хоккайдо, а не частиною Курил». По-друге, підкреслювалося, що Ялтинська угода «була виразником загальної мети, до якої прийшли керівники трьох великих держав». «У будь-якому випадку, робився висновок, Японія не зв'язана з вимогами Ялтинської угоди, бо вона не брала участі у ній та Ялтинська угода не згадується в Потсдамській декларації, яку Японія прийняла... Потсдам залишає питання японського територіального визначення для наступного вирішення в Декларації Сторін. У Загальному Наказі Головнокомандуючих Союзних країн № 1 просто вказується, що японські війська на Карафуто (Сахалін) і Курилах повинні капітулювати перед командуючим радянських військ на Далекому Сході... Остаточне положення південного Сахаліну і Курил не було визначене і є питанням, яке необхідно вирішити в майбутніх міжнародних угодах» [9, р.74-75].

Особливої уваги заслуговує Меморандум заступника держсекретаря по Далекому Сходу Робертсона Даллеса 18 вересня 1955 року про переговори між Японією та Радянським Союзом. Робертсон писав: «Радянський Союз висловив готовність повернути Хабомаї і Шикотан в межах загального погодження. Малік сказав, що це буде залежати від того, чи будуть японці проводити мілітаризацію цих островів» [9, р.93]. Перший розділ меморандуму закінчується так: «Наша (США – С.Р.) політика полягає в запобіганні враження того, що ми втручаємося в переговори...» [9, р.101-102]. Далі Робертсон пропонував Даллесу підписати телеграму, зі змістом якої посол США в Токіо Аллісон повинен був проінформувати японських офіційних представників про позицію американців. Зокрема визнавалось: «Ми маємо надію, що Японія не зробить нічого, що призвело б до визнання радянського суверенітету над Курилами та південним Сахаліном... радянські пропозиції заборонити входження до Японського моря пароплавам не берегових країн порушують міжнародне право і зводять практично до нуля військово-морський аспект японсько-американського договору безпеки» [9, р.122]. До того ж він вніс поправку: «...зведе до нуля і підірве військово-морський аспект американсько-японського договору безпеки». Як видно з тексту, держсекретар замінив «японсько-американський» на «американсько-японський» аспект, намагаючись цим ще раз підкреслити домінуючу та первинну роль Сполучених Штатів у відносинах з Японією. В заключній частині Меморандуму говорилося про те, що «необхідно чітко пояснити японцям нашу думку про те, що Японія не повинна запроваджувати нічого, що може привести до прийняття радянських претензій, і що майбутнє положення цих територій, як і

Формози, буде предметом майбутнього міжнародного рішення» [9, р.123].

У бесіді 19 серпня 1956 року з Даллесом міністр закордонних справ Японії Сігеміцу підкреслив, що єдиним невіршеним питанням у відносинах з СРСР є територіальне питання. Радянський Союз, за словами Сігеміцу, бажав провести кордон на північ від Хабомаї і Шикотану. Сігеміцу поцікавився у Даллеса, чи буде такий кордон «легальним з точки зору Сан-Франциського договору». Даллес нагадав Сігеміцу, що за умовами капітуляції Курили і Рюкю підпадають під одну і ту ж статтю, і хоча США за мирним договором погодилися з тим, що остаточний суверенітет над Рюкю може залишатись за Японією, вони також обумовили в статті № 26, що якщо Японія запропонує Росії більш вигідні умови, «ми можемо вимагати таких же умов для себе. Це означає, що якщо Японія визнає за Радянським Союзом повний суверенітет над Курилами, ми зробимо висновок, що ми також маємо право на повний суверенітет над Рюкю» [9, р.202].

Зміст цієї бесіди дає можливість зробити висновок про те, що вже у 1956 році офіційні представники США визнавали суперечність статей Сан-Франциського договору. Останні слова бесіди Даллеса з Сігеміцу переконливо свідчать про тактику диктату Сполучених Штатів відносно зовнішньополітичних акцій Японії: «Необхідно, щоб Японія проінформувала Радянський Союз про жорстку позицію Сполучених Штатів: якщо Радянський Союз має намір придбати всі Курили, Сполучені Штати можуть назавжди залишитись на Окінаві, і жодний японський уряд не утримається при владі...» [9, р.204].

Занепокоєння Сполучених Штатів позицією Японії щодо територіальних питань відчувається із змісту телеграми Даллеса до Держдепартаменту від 22 серпня 1956 року, в якій він підкреслює, що Сігеміцу дуже роздратований поразкою переговорів щодо укладання мирного договору з Радянським Союзом і він «посилається на ідею про те, що США, Великобританія, Японія та СРСР повинні разом зустрітись для остаточного обговорення територіального розподілу». Звертає на себе увагу й той факт, що в телеграмі Даллес висловлює бажання провести «детальне дослідження територіального питання, щоб не впливли неприємні питання про Рюкю та Тайвань» [9, р.204].

Цікавим є зміст Меморандуму про розмову Сігеміцу з Даллесом у резиденції посла Алдріча у Лондоні 24 серпня 1956 року. Сігеміцу звернувся з запитанням до Даллеса: чи може Японія надати СРСР мандат на Курильські острови з метою нормалізації відносин? На що держсекретар відповів, що при укладанні мирного договору в Сан-Франциско «Йосіда звернувся з проханням до США зайняти позицію, згідно з якою Хабомаї і Шикотан не входять до складу Курил. Він не звернувся з подібним проханням щодо Ітурупа та Кунашира» [9, р.209].

На прес-конференції 28 серпня 1956 року Даллесу було поставлено запитання про його зустріч із Сігеміцу: «Що буде, якщо Японія визнає радянські претензії на суверенітет над Курилами? Чи приведе це до

виникнення питання про надання США суверенітету над іншими островами, наприклад, Окінавою?» Він відповів: «Я створював договір у загальних рисах саме для того, щоб не дати Радянському Союзу отримати більш вигідні умови, ніж США» [9, р.211].

Відчувається занепокоєння американських політиків відносно японсько-радянських відносин і в телеграмі представника посольства США в Японії Аллісона, яку він направив у Держдепартамент 31 серпня 1956 року. Аллісон вважав, що «американська політика невтручання у радянсько-японські переговори не може продовжуватися далі». Зокрема, вказувалося, що, «враховуючи інтереси США», необхідно підтримати Сігеміцу для того, щоб його не зняли з посади, і пропонується Держдепартаменту розглянути можливість заяви про те, що США підтримують саме японську інтерпретацію поняття «Курильські острови», яке використовується в статті 2 мирного договору і в зв'язку з якою Ітуруп та Кунашир виключаються з цього поняття. «Сполучені Штати, – писав Аллісон, – вважають, що вони повинні бути негайно повернуті Японії» [9, р.212-213].

Більш чітка позиція США щодо японсько-радянських відносин була висловлена в Меморандумі помічника держсекретаря з проблем Північно-Східної Азії Робертсона Даллеса 3 вересня 1956 року. Робертсон доповідав про позиції США у здійсненні допомоги Японії: «Будь-яка демонстрація моральної підтримки буде мати цінність... , наприклад, заява про те, що ми вважаємо японські претензії на Ітуруп та Кунашир справедливими. Аналогічні заяви можуть зробити й інші країни». [9, р.216-220]

Остаточна тактика США щодо японсько-радянських територіальних суперечностей була

визначена в інформаційній записці, яка була вручена послу Японії в США Тані 7 вересня 1956 року: «Після уважного вивчення історичних фактів Сполучені Штати прийшли до думки, що острови Ітуруп та Кунашир (разом з островами Хабомаї і Шикотан, які є частиною Хоккайдо) завжди були частиною Японії і справедливо повинні бути визнані як такі, що знаходяться під японським суверенітетом. Сполучені Штати будуть вважати радянське погодження з цим висновком позитивним внеском у зниження напруги на Далекому Сході» [9, р.226].

Аналіз документів зовнішньополітичної діяльності США відносно Японії у другій половині 1950-х років підтверджує думку професора С.В. Проня, що «Сполучені Штати, які після Сан-Франциського форуму 1951 року зробили все можливе для створення міцного військово-політичного союзу з Японією, були серйозно занепокоєні можливим розвитком відносин між Японією та СРСР у цей період», а «американське керівництво зробило все, щоб зосередити увагу представників Токіо на наявності територіальних суперечностей саме з Радянським Союзом, щоб відвернути їх від подібних проблем зі Сполученими Штатами – повернення Японії островів Рюкю та Бонін», «після фактичного зриву японсько-радянських переговорів з питань підготовки мирного договору і прийняття позицій Японії щодо вирішення територіальних проблем з СРСР Сполучені Штати небезпідставно висувують тезу про «радянську військову загрозу», яку не тільки було покладено за основу формування повоєнної японської зовнішньої політики (мається на увазі, насамперед, військова доктрина), але й таку, що домінувала в міжнародних відносинах в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні у 1950-70-х роках» [10].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Латышев И.А. Россия и Япония в тупике территориального спора. – М.: Алгоритм, 2004.
2. Кимура Х. Курильская проблема: История японо-советских переговоров по пограничным вопросам. Пер. с япон. М. Суэдзава / Под ред. В.М. Якушика. – К.: «Юринком», 1996. – С. 119-120.
3. Носов М. Япония и внешний мир: вступая в мировое сообщество // Япония: в поисках новых рубежей. – М.: Восточная литература, 1998. – С. 193.
4. Пронь С.В. США і Японія в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні (50-90 роки ХХ століття): [монографія] / Пронь С.В. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2003. – С. 49.
5. Asia and U.S. Foreign Policy / J.C. Hsiung, W. Chai, editors. – New York, 1981.
6. U.S. Foreign Policy for Asia. The 1980-s and Beyond / Ramon H. Myers, editor. – Hoover Institution Press, Stanford, California, 1982. – P. 17.
7. Weinstein M. Japan's Postwar Defense Policy. 1947-1968. – N.Y., 1971. – P. 238.
8. Foreign Relations of United States (FRUS), 1955-1957. – Vol. 3. – Washington: U.S. Government Printing Office, 1991. – P. 28-29.
9. FRUS, 1955-1957. – Vol. 23. – Wash., 1991.
10. Пронь С.В. Японія – США – Росія: співробітництво та суперництво в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні. 1951-2007 роки: [монографія] / Пронь С.В. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 70-71.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили;
П.М. Тригуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

ЧЕРНОМОРСКАЯ СТРАТЕГИЯ ЕС: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА

Аналізується значення Чорноморського регіону для країн європейського континенту, розвиток співробітництва чорноморських держав з Європейським Союзом, зміни чорноморської стратегії ЄС. Особлива увага приділена ініціативам «Синергія Чорного моря» та «Східне партнерство».

Ключові слова: *Європейський Союз, Чорноморський регіон, «Синергія Чорного моря», «Східне партнерство».*

Анализируется значение Черноморского региона для стран европейского континента, развитие сотрудничества черноморских государств с Европейским Союзом, изменения черноморской стратегии ЕС. Особое внимание уделено инициативам «Синергия Чёрного моря» и «Восточное партнерство».

Ключевые слова: *Європейський Союз, Чорноморський регіон, «Синергія Чёрного моря», «Восточное партнерство».*

The value of the Black Sea region for the European continent countries, the development of the Black Sea countries collaboration with European Union, the ES Black Sea strategy changes are analysed in the article. The special attention is paid to initiatives of «The Black Sea Synergy» and «The East partnership».

Key words: *European Union, the Black Sea region, «The Black Sea Synergy», «The East partnership».*

Регіон Чорного моря поступово займає все більш важливе місце в політиці Європейського Союзу. Після прийняття Болгарії і Румунії в Євросоюз значимість цього регіону для Європи зросла. Розположення регіону на перехрестку торгових і енергетических транзитних маршрутів із Каспійського регіону в Європу, а разом з тим існування так званих «заморожених конфліктів» можуть поставити під загрозу стабільність на європейському континенті. Таким чином, прийняття всеоб'ємлющої і послідовної стратегії Європейського Союзу по відношенню до країн в цьому регіоні має вирішальне значення для безпеки всього європейського континенту.

На геостратегічну ситуацію в Чорному морі впливають різні фактори. Зокрема, варто відзначити політичні, економічні і соціальні можливості для углиблення регіонального співробітництва і співпраці з третіми країнами і міжнародними організаціями (для Європейського Союзу Чорноморський регіон, безумовно, є цінним експортним ринком). Чорноморський регіон також має велике значення для енергетическої безпеки Європи, оскільки знаходиться на шляху транзиту нафти і природного газу із Каспійського моря і всієї Центральної Азії. Нарешті, Чорне море є коридором, що з'єднує Азію і Європу і, відповідно, має виключно важливе значення для забезпечення безпеки держав-членів Європейського Союзу [1]. С іншої сторони, особливу увагу слід приділити політичній нестабільності в регіоні, а також наявності «заморожених» конфліктів (між Армєнією і Азербайджаном по питанню Нагорного Карабаху, в Грузії – Южна Осетія і Абхазія, в Молдові – Придністров'є). В Чорноморському

регіоні перетинаються інтереси західних держав (в основному, країн-членів Європейського Союзу і США, які надають допомогу в процесі політическої і соціально-економіческої трансформації регіону), Росії, Турції, а також інтереси країн цього регіону, які в свою чергу, стикаються з проблемами, пов'язаними з розвитком національної ідентичності, державних структур і громадянського суспільства [2].

Рівень безпеки в Чорноморському регіоні залежить від часто протирічливих інтересів держав регіону. Турція, Болгарія і Румунія є членами НАТО, Україна і Грузія неодноразово повідомляли про свою готовність вступити в цю організацію і активно беруть участь в програмі «Партнерство заради миру». Росія ж розвиває відносини з НАТО як рівноправний партнер, працюючи в Раді Європа-НАТО. С іншої сторони, Румунія і Болгарія є членами Європейського Союзу, Турція веде переговори про вступлення, Росія є стратегіческим партнером Європейського Союзу, Україна ж і країни Южного Кавказу прагнуть до розвитку взаємних відносин з суспільством на основі європейської політики сусідства.

На протязі тривалого часу Європейський Союз не мав чіткої і послідовної політики в Чорноморському регіоні. З початку 1990-х гг. контакти з країнами, розташованими в регіоні розвивалися за допомогою участі Євросоюзу в фінансуванні різних регіональних проектів, пов'язаних з проведенням реформ. Виконувалися численні програми, спрямовані на виконання конкретних дій в області транспорту (ТРАСЕКА)¹, співпраця в області енергетики (ІНОГЕЙТ)² і надання допомоги в цілях розвитку в

рамках программы TACIS³. Целью Евросоюза было также включение этого региона в пан-европейские транспортные проекты. Кроме того, Союз сотрудничал со странами Черноморского региона в рамках двусторонних соглашений о партнерстве и сотрудничестве, а затем, с 2004 года, на основе Европейской политики соседства (ЕПС), особой системы правил, положенной в основу отношений ЕС с его непосредственными соседями на востоке и юге [3].

ЕПС была создана на основе, предложенной в 2003 году Европейской комиссией, идеи «Расширенная Европа», то есть новых рамок для сотрудничества с южными и восточными соседями, не только в Восточной Европе, но и со странами Ближнего Востока и Северной Африки, расположенных в Средиземном море. Программа, таким образом, включала практически все страны, граничащие с ЕС и являющиеся для многих государств-членов стратегическими партнерами. Идея «Расширенной Европы» основывалась на осуществлении «экспорта» европейских ценностей и интеграции, прежде всего экономической, со странами – соседями ЕС. Это позволило бы создать «группу друзей», сотрудничающих с Союзом по социально-экономическим и политическим вопросам и разделяющих основные ценности ЕС, не оговаривая будущего членства в объединенной Европе.

Можно признать, что созданная в 2004 г. Европейская политика соседства является следствием ожиданий большинства «старых» государств-членов ЕС, опасавшихся дальнейшего «неконтролируемого» расширения на страны Восточной Европы и возможной дестабилизации обстановки в странах бассейна Средиземного моря, а также новых членов, традиционно «заботящихся» о восточных соседях. Однако отношения со странами региона были построены через призму отношений с Россией. Кроме того, влияние России на ситуацию в бывших советских республиках привело к снижению активности западных стран в процессе оказания влияния на политическую и социально-экономическую ситуацию в регионе [4].

В основном сотрудничество ЕС с черноморскими странами концентрировалось на экономических и технических аспектах. Отсутствовала же комплексная политическая стратегия для всего Черноморского региона, несмотря на наличие программ сотрудничества с остальными регионами, соседствующими с ЕС, в том числе: Северное измерение, Процесс стабилизации и ассоциации для Западных Балкан и Евро-Средиземноморское партнерство.

Однако после принятия Румынии и Болгарии в ЕС, сообщество все активнее обозначало свое присутствие в регионе Черного моря и, следовательно, появилась потребность в разработке черноморской стратегии.

В начале 2007 года Европейская комиссия приступила к подготовке и принятию стратегии по отношению к региону Черного моря – *Синергия Чёрного Моря* («Black Sea Synergy»), чья цель заключается в развитии сотрудничества в области торговли, экономики и безопасности со странами региона. Первый проект стратегии был представлен членам ЕС в апреле 2007 года и принят на заседании Европейского Совета в июне 2007 года. В связи с принятием Румынии и Болгарии в Европейский Союз, а также со стремлением председательствующей Германии укрепить восточный аспект Европейской политики соседства и создать европейскую энергетическую политику, были приняты меры по ускорению принятия стратегии [5].

Согласно стратегии, сотрудничество направлено на реализацию проектов, связанных с транспортировкой природного газа и нефти из Каспийского бассейна, ослаблением сепаратистских тенденций в регионе, сокращением нелегальной иммиграции и контрабанды товаров и людей, защитой прав человека и деятельности неправительственных организаций, защитой окружающей среды, созданием новых транспортных связей, развитием морской политики и рыболовства. Основой Синергия являются общие интересы всех партнеров.

Эта стратегия предусматривает регулярные встречи министров иностранных дел стран Черноморского региона (Румыния, Болгария, Греция, Россия, Турция, Украина, Грузия, Армения, Азербайджан и Молдова), с министрами ЕС. Европейский Союз не планировал создавать новые институты – было принято решение развивать отношения на существующих уже каналах сотрудничества, в том числе Организации черноморского экономического сотрудничества (что, как предполагается, будет способствовать активизации деятельности ОЧЭС) и Черноморского форума, созданного по инициативе Румынии.

Финансовые средства будут выделяться из бюджета Европейской политики соседства, как и Европейским банком реконструкции и развития и Европейским инвестиционным банком. Кроме того, «предложенный «Соседский инвестиционный

¹ Цели данной Программы были впервые сформулированы на Брюссельской конференции в 1993 г. (Брюссельская Декларация, 1993) в ходе совместной деятельности Европейской Комиссии и Правительств Армении, Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Таджикистана, Туркменистана и Узбекистана по поддержке процесса интеграции в международную экономику посредством усовершенствования и развития торговли и транспорта. Украина и Молдова присоединились в 2006-2008 гг., в 2000 г. Болгария, Румыния и Турция подали официальное заявление в Европейскую Комиссию о присоединении к Программе ТРАСЕКА.

² Программа INOGATE имеет полномочия поддерживать развитие международного сотрудничества в энергетической сфере между Европейским Союзом, Причерноморскими и Прикаспийскими государствами, а также соседними с ними странами. Рамки сотрудничества Программы INOGATE распространяются на нефтегазовый сектор, электроэнергетический сектор, возобновляемые источники энергии и энергоэффективность. INOGATE затрагивает вопросы энергетической безопасности, как стран-партнеров, так и ЕС. В программе принимают участие 21 страна: Албания, Армения, Азербайджан, Беларусь, Болгария, Хорватия, Грузия, Греция, Казахстан, Кыргызстан, Латвия, Македония, Молдова, Румыния, Словакия, Таджикистан, Турция, Туркменистан, Украина, Узбекистан и Югославия.

³ Начатая в 1991 г. Программа Тасис является инициативой ЕС для 12 стран Восточной Европы и Средней Азии (Армения, Азербайджан, Беларусь, Грузия, Казахстан, Кыргызстан, Молдова, Россия, Таджикистан, Туркменистан, Украина и Узбекистан), которая содействует развитию гармоничных и успешных экономических и политических связей между Европейским Союзом и этими странами-партнерами.

фонд» для стран с Планом действий в рамках Европейской политики соседства мог бы внести вклад в подготовку и проведении совместных инвестиций в инфраструктуру, особенно в области энергетики, транспорта, охраны окружающей среды, в тесном сотрудничестве с международными финансовыми институтами, в частности Европейским банком реконструкции и развития и Европейским инвестиционным банком» [6].

Подчеркивается особый характер партнерских инициатив, которые связаны с активным участием стран, участвующих в программе, тем самым, перенося инициативу с Брюсселя на страны Черноморского региона.

Само перечисление стран участников – Украины, России, Грузии, Турции, Болгарии и Румынии, Армении, Азербайджана, Молдовы и Греции – сразу же указывает на трудности в осуществлении целей Синергии. Три из них являются членами Союза, Турция находится в процессе присоединения (хотя и медленном), большинство сотрудничают в рамках Европейской политики соседства, а Россия выступает в качестве стратегического партнера. Еще одним фактором является различия в культуре и религии.

Европейская комиссия в июне 2008 года опубликовала доклад, подводящий итоги первого года инициативы, в котором перечисляются все текущие проекты [7]. В основном это проекты, начатые в момент открытия Синергии. При сравнении утвержденной стратегии и отчета о ее исполнении, напрашивается вывод, что осуществление политики все еще остается в планах. Больше всего удалось достичь в сферах «меньшего политического значения», таких как охрана окружающей среды или образование. Также сфера морской политики может послужить примером достижения обозначенных целей – разработаны положения о рыболовстве и начата работа по разработке системы морского наблюдения. Основная проблема же заключается в том, что только государства-члены ЕС – Румыния, Болгария – охвачены этими программами. В докладе не упоминается даже о «подтверждении готовности сотрудничать» в этих областях со стороны других черноморских стран.

В инициативах, охватывающих весь регион, таких как транспорт и вопросы безопасности, ЕС также не может похвастаться какими-либо успехами. В перспективе в этих областях предусматривается осуществление проектов, еще не до конца разработанных.

В рамках же двустороннего сотрудничества можно отметить прогресс в области энергетики и демократизации. Прежде всего, это касается Украины и Грузии, а также Турции, у которой одной из целей внешней политики является участие в проектах ЕС. В свою очередь, Россия и Армения не проявляют подобного оптимизма в отношении этих проектов, что в принципе не является неожиданностью. К этой группе стран можно отнести и Азербайджан, который, с одной стороны не проявляет большой заинтересованности в сотрудничестве с Союзом в политической и социальной сферах, но заинтересован участием в энергетических и транс-

портных проектах, примером может послужить нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, газопровод Баку-Тбилиси-Эрзурум и железнодорожные пути Баку-Тбилиси-Карс.

Сферу так называемых «замороженных конфликтов» также можно рассматривать как еще одно поражение инициативы. Как отмечается в докладе, «в центре внимания остается укрепление стабильности в более широком региональном контексте», в связи с чем начаты инициативы, направленные на возобновление переговоров между сторонами. В случае Приднестровья (Молдова) на самом деле весной 2008 г. вновь начаты переговоры, в которых наряду с Россией и Украиной посредником является ЕС. Что касается армяно-азербайджанского конфликта (Горный Карабах) ЕС даже не участвует в переговорах. А в разрешении конфликтов в Грузии (Абхазия, Южная Осетия) роль Союза гораздо меньше чем США, а ситуация еще далека от стабильности.

При рассмотрении этой инициативы складывается впечатление, что одной из причин низкой эффективности является небольшой интерес Брюсселя к этому региону. Это также сказывается на уровне финансирования. Хотя в докладе указываются миллиарды евро, выделенные для развития как отдельных стран, так и всего региона, но при сравнении с финансированием Средиземноморья эти средства не впечатляют.

Возникает вообще сомнение, что эффективное региональное сотрудничество между обсуждаемыми странами возможно. Подтверждением может послужить созданная по инициативе Турции Организация черноморского экономического сотрудничества. Ее деятельность не приносит значимых результатов. За последние 16 лет можно указать ряд аналогичных проектов (в некоторых из них ЕС имеет статус наблюдателя), в том числе, созданный совсем недавно по инициативе Румынии, – Черноморский форум. Вместе с тем, стоит обратить внимание на факт, что членами действительно эффективно работающих организаций являются страны, принимающие также активное участие в инициативах ЕС. Более того, оказывается, что часто отсутствие России среди членов организации означает ее более эффективную работу.

В связи с этим появляется следующая задача, которую ЕС пока не в состоянии решить. Черное море является соседствующей территорией также для Москвы, что не означает общих действий, направленных на повышение благосостояние граждан стран региона, а наоборот приводит к политической и экономической борьбе за сферы влияния. Также не на пользу ЕС тот факт, что он становится новым игроком в регионе, который исторически является ареной противостояния между Турцией и Россией. Кроме того, у Брюсселя нет идеи, как изменить расположение сил в регионе.

В рекомендации Комиссии, касающихся действий черноморской инициативы прослеживаются некоторые изменения – упор делается на отраслевой подход к сотрудничеству, благодаря чему в проектах будет принимать участие меньше государств. Но это будет государства, реально в этом заинтересован-

ные. Без сомнения, такие проекты имеют больше шансов на развитие, при условии, что они относятся к вопросам свободы слова, демократизации и либерализации трансграничной торговли. Тем не менее, эти проблемы уже рассматриваются в рамках двусторонних соглашений с отдельными странами региона. Что касается вопросов, которые должны быть ведущими взаимодействия, таких, как транспорт, энергетика, рыболовство и морская политика, то не удалось указать, каким образом можно повлиять на повышение эффективности. Отмечено только то, что цели должны быть «осмысленные».

Своеобразной инновацией в политике ЕС по отношению к странам Восточной Европы стала объявленная Польшей и Швецией в середине 2008 года инициатива Восточного партнерства ЕС. В конечном счете, эта инициатива была одобрена Европейской комиссией 4 декабря 2008 года. Создает она надежды для стран Восточной Европы, а также для стран Южного Кавказа, на так называемое выравнивание векторов внешней политики ЕС.

Восточное партнерство предусматривает более тесное сотрудничество с тремя восточными соседями (Украиной, Белоруссией и Молдовой) и тремя странами Южного Кавказа (Грузией, Арменией и Азербайджаном). Новая идея партнерства заключается в том, что сотрудничество будет происходить на двух уровнях.

На двустороннем уровне – служащему в основном для внутренней модернизации – Партнерство предлагает странам-партнерам соглашения об ассоциации нового поколения, устанавливающие не только более прочные политические связи, но и большую согласованность законодательства, а также сотрудничество в рамках внешней политики и безопасности. Отношения с каждой страной будут зависеть от потребностей и действий данной страны-партнера. Отношения эти одновременно строятся на принципе различия и принципе обусловленности, то есть дальнейшее сотрудничество определяется отношением этого государства к внутренним реформам. Для поддержки партнеров в реализации соглашений, связанных с новыми реформами, Союз предусматривает разработку для каждого из них всеобъемлющей программы институционального развития.

Создание зоны свободной торговли с каждой страной-партнером (при условии вступления страны в ВТО) постепенно должно привести к экономической интеграции, а в долгосрочной перспективе – к созданию экономического сообщества. Что касается свободы передвижения лиц, то Европейский Союз предлагает систему «мобильности и безопасности». Предусматривает она постепенную либерализацию визового режима с введением упрощения визового режима, который в перспективе может привести к полной отмене виз.

Многостороннее сотрудничество, целью которого является способствование интеграции стран региона, должно помочь в индивидуальных усилиях стран-партнеров по созданию форума для политического диалога и обмена опытом. Оно будет направлено на четыре сферы деятельности: демократию, экономическую

интеграцию, энергетическую безопасность и межличностные контакты. Решения в этой области будут приниматься совместно Евросоюзом и его партнерами.

Многостороннее сотрудничество имеет свою структуру: встреча на высшем уровне глав государств и правительств раз в два года, встречи министров иностранных дел раз в год, а также сотрудничество должностных лиц, отвечающих в своих странах за одну из четырех сфер деятельности, по крайней мере, два раза в год.

Эти проекты и тематические платформы будут также открыты для третьих стран, участие которых в каждом случае будет рассматриваться отдельно.

Согласно документам, устанавливающим новую инициативу, финансовые ресурсы, необходимые для реализации проектов, начатых в рамках многостороннего сотрудничества, будут выделяться из имеющихся уже средств Европейской политики соседства (например, предназначенных на развитие регионального и трансграничного сотрудничества в Восточном регионе). Средства ЕС могут сочетаться с займами ЕИБ, ЕБРР, а также со средствами, добровольно предоставляемыми отдельными государствами-членами ЕС и других стран-партнеров (распространение механизма целевого фонда).

Естественно, что Восточное партнерство это не первый региональный проект ЕС на его восточных границах, но это проект далеко идущий. Его целью является реальное сближение с Европейским Союзом стран, к которому он обращен.

Рассчитано, что реализация этой программы будет начата в период председательства Чешской Республики в ЕС в первой половине 2009 года. Однако, принимая во внимание негативные последствия глобального экономического кризиса в ЕС, реальных перспектив для беспрепятственного старта инициативы Восточного партнерства в период председательства Чешской Республике не оказалось, хотя 7 мая 2009 года прошла официальная инаугурация Восточного партнерства. Можно надеяться, что председительство в ЕС Швеции (вторая половина 2009 года) – государства, которое совместно с Польшей разработало стратегию Восточного партнерства – принесет реальную возможность усилить значение восточноевропейских стран во внешней политике ЕС.

Подводя итоги проектов Европейского союза, касающихся Восточного отрезка Европейской политики соседства, особое внимание необходимо уделить месту новой инициативы среди других региональных проектов.

Для Восточного партнерства самой важной является взаимосвязь с Синергией. С самого начала существования этих двух инициатив появились разногласия. Комиссар по внешним связям и европейской политике соседства указала на возможность дублирования двух программ [8]. Также и в Парламенте и в Европейской комиссии имели место подобные выступления, указывающие на Синергию как на приоритетную задачу.

С другой стороны, Комиссия в рабочем документе, сопровождающем публикацию коммюниката о Восточном партнерстве, подчеркивает, что целью новой инициативы является создание странам-партнерам

большей возможности сотрудничества с Союзом. В отличие от этого, Синергия сосредоточена непосредственно на проблемах Черноморского региона, ее главной целью является содействие региональному сотрудничеству [9].

Однако после анализа задач двух инициатив, актуальным остается вопрос, будут ли эти два проекта дублироваться или наоборот дополнять друг друга.

Сосредотачиваясь на этом вопросе нельзя забывать о том, что основой деятельности этих инициатив является их финансирование.

Как уже было сказано, Восточное партнерство будет финансироваться со средств Европейской политики соседства. Выбор такого способа финансирования значительно облегчил процесс акцептации нового проекта всеми странами Европейского Союза.

Мировой кризис не способствует щедрости, и поэтому большие страны ЕС не спешили с финансированием новой инициативы. Возможность неувеличения расходов на Европейскую политику соседства убедило страны ЕС поддержать проект.

Европейская Комиссия в коммюнике о Восточном партнерстве, однако, указала на необходимость дополнительных финансовых ресурсов в размере 600 млн. евро на период 2010-2013 годов. Решение о выделении этих средств было принято на

Совете Европы в марте 2009 года, хотя и не обошлось без критики [10].

Чтобы новая инициатива оказалась инициативой, действительно приносящей результаты, необходимо как можно скорее начать проекты, направленные на достижение ее целей. Однако при ограниченных финансовых возможностях это окажется довольно таки трудной задачей.

К трудностям, с которым встретилось новое предложение, также относится отношение к нему больших государств Европейского Союза. Новая инициатива не вызвала большого энтузиазма в таких странах как Франция, Великобритания, а также Италия.

Кроме того, партнерство не открывает для стран, охваченных проектом, дверь в Евросоюз. Даже в далеком будущем. Эта сдержанность является одним из основных объектов критики на Востоке. Восточные партнеры задают вопрос: зачем нам инициатива, которая не касается наиболее важной составляющей наших отношений с ЕС?

С другой стороны, в связи с продолжающимся мировым финансовым кризисом эта инициатива может стать решением ряда проблем для экономики стран-партнеров Восточного партнерства. Ведь именно активность государств-партнеров новой инициативы может стать фактором, определяющим успех или неудачу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Gustavsson M., Coskun B.B., The Black Sea as Boundary or Bridge? Implications of EU and NATO Enlargement, and the Regional Security, рапорт *Шведского института международных отношений* и *Стокгольмского института* исследования проблем мира, Стокгольм, 28.11.2003, с. 11-12.
2. Muniu Pippidi A., Black Sea Dilemmas, Black Sea Forum Policy Brief nr 20, июнь 2006 г., с. 2; Minchev O., Major Interests and Strategies for the Black Sea Region, Institute for Regional and International Studies, Sofia, сентябрь 2006 г., с. 3.
3. См.: http://ec.europa.eu/world/enp/index_en.htm
4. Valinakis Y., The Black Sea Region: Challenges and Opportunities for Europe, Institute for Security Studies of WEU, июль 1999 г.
5. Текст на польском языке см.: <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?val=447098:cs&lang=pl&list=468228:cs,462243:cs,459536:cs,447098:cs,256661:cs,252604:cs,374042:cs,318860:cs.&pos=4&page=2&nbl=18&pgs=10&hwords=&checktexte=checkbox&visu=#texte>
6. Komunikat Komisji dla Rady i Parlamentu Europejskiego Synergia czarnomorska – Nowa inicjatywa współpracy regionalnej, Bruksela, 11.04.2007, COM(2007) 160 wersja ostateczna, http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/com07_160_pl.pdf
7. Текст на польском языке см. <http://eur-lex.europa.eu/Notice.do?val=477383:cs&lang=pl&list=491941:cs,488750:cs,488020:cs,485136:cs,483917:cs,483181:cs,480712:cs,477383:cs,469241:cs,469101:cs.&pos=8&page=1&nbl=18&pgs=10&hwords=&checktexte=checkbox&visu=#texte>
8. Ferrero-Waldner Benita, European Commissioner for External Relations and European Neighbourhood Policy at the Parliamentary Conference on the «European Neighbourhood Policy East», Brussels, 5 June 2008.
9. SEC (2008) 2974/3
10. The EU Eastern Partnership – European Scrutiny Committee <http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200809/cmselect/cmeuleg/19-xiii/1903.htm>

РЕЦЕНЗЕНТ:

П.М. Тригуб – д.і.н., професор, ЧДУ ім. П. Могили.

© Н. Цвицинская

Стаття надійшла до редакції 17.06.09

*Історія розвитку
науки та освіти*

НАВЧАННЯ В ІНСТИТУТАХ ШЛЯХЕТНИХ ДІВЧАТ ПІВДНЯ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті висвітлюється питання історії інститутів шляхетних дівчат Півдня України у ХІХ – на початку ХХ століття. Автор характеризує історичні передумови виникнення інститутів, особливості їхнього навчально-виховного процесу, аналізує роль і місце цих шкіл у житті жіноцтва.

Ключові слова: інститути шляхетних дівчат, жіноча освіта, дворянство, становий характер, середня освіта, зміст освіти, Південь України.

В статье освещается вопрос истории институтов благородных девиц Юга Украины в ХІХ – начале ХХ столетия. Автор характеризует исторические предпосылки возникновения институтов, особенности их учебно-воспитательного процесса, анализирует роль и место этих школ в жизни женщин.

Ключевые слова: институты благородных девиц, женское образование, дворянство, сословный характер, среднее образование, содержание образования, Юг Украины.

The article elucidates the history of the noble girls' institutes of the South Ukraine in the ХІХ – the beginning of the ХХ century. The author describes historical preconditions of the institutes arise, particularity of their learning and upbringing process, analyses the role and place of these schools in the women's lives.

Key words: noble girls' institutes, women's education, nobleness, comprehensive education, secondary schools, the content of education, the South Ukraine.

У сучасному політичному і культурному житті країни помітне місце займає гендерне питання. Гендерна проблематика в освіті виникла внаслідок утвердження гуманістичної концепції в педагогіці, усвідомлення важливості збереження інтелектуального потенціалу суспільства і посилення боротьби жінок за свої права.

Значною є гендерна проблематика і в історичній науці. Гендерні ролі та відносини, створені суспільством, постійно змінюються від покоління до покоління. У випадку зміни політичних й економічних відносин відповідно змінюються гендерні ролі. В історії певне місце займає проблема жіночої освіти, досвід вирішення якої є корисним для модернізації освітньої системи Української держави. Саме тому автор вважає за доцільне звернення до історії окремих видів жіночих навчальних закладів, що діяли на території певного регіону – Півдня України – впродовж ХІХ – на початку ХХ століття.

Автор статті висвітлює процес становлення та розвитку інститутів шляхетних дівчат на Півдні України у ХІХ – на початку ХХ століття. В історіографії ця проблема висвітлена недостатньо. У дореволюційній історіографії важливими є спогади про функціонування зазначених шкіл [2;12]. У радянській науці ці заклади освіти критикували за їх становий характер. В українській історіографії більшість дослідників, що займаються питаннями історії освіти, лише побіжно згадують про інститути [4;6;7;11;14], що характерно і для деяких дисертаційних досліджень [1;16;17]. Ця ситуація пояснюється невеликою кількістю даних

шкіл у порівнянні з іншими видами освітніх закладів. Є лише поодинокі дослідження, у яких значна увага приділяється інститутам шляхетних дівчат [3;13]. Метою даного дослідження є спроба висвітлити історичні передумови створення інститутів шляхетних дівчат, розкрити процес їх законодавчого і організаційного оформлення, з'ясувати зміст освіти, проаналізувати роль цих шкіл у справі розповсюдження освіти серед жіноцтва Півдня України.

Шлях жіноцтва до здобуття середньої та вищої освіти був досить складним. Поступове залучення жінок до суспільного та економічного виробництва привело до усвідомлення громадськістю того факту, що дівчат потрібно вчити і виховувати не гірше, ніж хлопців. Але метою виховання жінок у ХІХ столітті було не намагання розвинути природні здібності розуму дівчат, а їх підготовка до виконання певної ролі у родині, насамперед як помічниці чоловіка, матері й господині.

Історія жіночої освіти починається ще з ХVІІІ століття. Визначну роль у процесі становлення системи жіночих навчальних закладів відіграла імператриця Катерина ІІ. Саме вона, здобувши досить ґрунтовну і широку філософську освіту, намагалася втілити в життя «генеральний план виховання» та освіти народу. Але освітню реформу почала саме з жіночої освіти, тому що усвідомлювала значущість цього факту у суспільстві. Сподвижником імператриці у справі народної освіти був президент Академії наук І. Бєцький. На освіту жінки він дивився ширше, ніж багато видатних інтелектуалів Західної Європи.

У 1764 році було відкрито у Санкт-Петербурзі при Воскресенському Новодівочому монастирі Виховне товариство для 200 шляхетних дівчат (так називався тоді Смольний інститут) [3, с.37]. Його метою було готувати представниць дворянського походження до громадського життя, надавати міщанкам знань, які були тоді доступні винятково представникам вищого суспільства. Ця історична подія започаткувала створення системи жіночої освіти в державі.

В основу концепції такої освіти було покладено ідею – виховати «нову генерацію людей», більш здатну до сприйняття основ європейської цивілізації, не так давно перенесеної на російський ґрунт, але зовсім не опанованої російським суспільством, а також необхідність надати перевагу спеціальній освіті перед загальною та звернути особливу увагу на моральне виховання молоді, розраховуючи на те, що згодом, створивши нові сім'ї, вона виховуватиме дітей теж по-новому [3, с.37].

Смольний інститут був закритим навчальним закладом, у якому дівчата впродовж 12 років, починаючи з 6-річного віку, знаходилися поза впливом своєї родини. Педагоги обстоювали перевагу саме закритих виховних закладів. Найголовніші поняття тогочасного жіночого виховання формувалися з позиції європейського просвітництва, раціоналізму і доцільності.

Після смерті Катерини II справу продовжила, згідно наказу імператора Павла, його дружина, імператриця Марія Федорівна. За зразком Смольного інституту шляхетних дівчат виникла мережа шкіл, схожих між собою за структурою навчально-виховного процесу. В основі їхньої діяльності були ті ж самі гуманні принципи, що розробили основоположники жіночого виховання. З моменту виникнення і до часу припинення існування зазначені школи залишалися під заступництвом і керівництвом першої жінки держави – імператриці.

Законодавча регламентація жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні розпочинається з другої чверті XIX століття. Дослідники мають різні думки стосовно часу заснування інститутів в українських містах: Харкові (1812 або 1818 р.), Полтаві (1817 або 1818 р.), Одесі (1828 або 1829 р.), Києві (1838 р.) [5, с.504; 7, с.110; 2, с.95; 6, с.55].

Ці школи були невеликими. Так, в Одеському інституті в перші роки навчалося 224 дівчини [7, с.110; 2, с.95]. Бюджет інститутів шляхетних дівчат складався із коштів дворянства, допомоги уряду, приватних пожертвувань, прибутків міст, плати за навчання (в середньому 300 руб. за рік) [14, с.139].

Відкриття таких освітніх закладів зумовлювалося актуальною вимогою часу «шляхом освіти і виховання створити у краю нові покоління, котрі були б вірні Престолу й Батьківщині...» [6, с.55]. Крім того, заснування жіночих шкіл у XIX столітті в багатьох містах країни пов'язано з тим, що царський уряд остаточно переконався в недосконалості системи виховання дівчат вищих станів суспільства у монастирях та приватних пансіонах. Після того як інститути на українських землях підготували перших вихованок, суспільство мало змогу переконатися у перевагах інститутської

освіти над вихованням у приватних жіночих закладах. Попит на інститутську освіту почав активно зростати.

Інститут був базовим навчальним закладом з підготовки висококваліфікованих кадрів, зокрема керівних, для жіночих гімназій, кількість яких поступово зростала. Так, у 1904 році жіночих гімназій в Одеському навчальному окрузі було 45, а вже у 1910 році – 85 [8, арк.209; 9, арк.16], що можна пояснити бурхливим економічним розвитком регіону та фінансовою допомогою школам органів земського і міського самоврядування. Кількість інститутів шляхетних дівчат залишалася стабільною.

Інститути шляхетних дівчат давали суспільству освічених засновниць нових жіночих навчальних закладів, які могли здійснювати свою діяльність на основі порядку, поглядів, традицій, які запозичили під час свого навчання. На той час інститутки були добре підготовленими для майбутньої ролі матері та виховательки власних дітей. Крім того, жіночі школи сприяли розповсюдженню західноєвропейської культури в державі.

Створення системи жіночої освіти сприяло подальшій еволюції гендерних відносин, значно прискорило суспільні зміни та привнесло в українській соціум елементи лібералізму та демократизму [6, с.57]. Проекти, пов'язані з жіночою освітою, сприяли зміні соціальних орієнтирів, формували нові пріоритети у стосунках між людьми, хоча послаблення станових упереджень залишалася складною справою, яка потребувала спеціального механізму, зусиль і часу.

Але існувала інша сторона виховання, яка полягала у формуванні особливого типу інститутки – білоручки, захопленої мрійниці, і яка, поки життя її не змінювало, соромилася бідного становища своєї родини [3].

Реформування середньої жіночої освіти було складовою частиною реформ 1860–70-х років, пов'язаних із розвитком індустріального суспільства. Інститути шляхетних дівчат, що підпорядковувалися Відомству установ імператриці Марії, займали відокремлене місце серед інших середніх закладів для жіноцтва – гімназій і єпархіальних училищ.

Головна особливість інститутів полягала у тому, що їхня діяльність ґрунтувалася на певних засадах: становий склад учениць і закритий характер їх виховання [4, с.64]. Інститути залишилися становими закладами і були своєрідним засобом соціального захисту дворянства [17, с.10]. У цьому полягає їх відмінність від гімназій, де вчилися дівчата усіх станів.

З іншого боку, враховуючи потреби життя, інститути змінили деякі свої навчально-виховні традиції. Відбулася зміна навчальних програм. Насамперед було скорочено тривалість навчання з 12 до 9 років, а з 1860 року – курс навчання з підготовчим відділенням став тривати сім років.

Спостерігалось пом'якшення колишньої інститутської замкненості. Дозволялося відпускати вихованок до батьків та найближчих родичів на Різдво, Великдень, літні канікули. Це надало інститутському вихованню більш практичне спрямування, впливало на духовний, інтелектуальний розвиток інституток,

їхній характер, зміцнювало зв'язки з рідними, сприяло ознайомленню із життям середовища, у яке вони мали увійти після закінчення курсу навчання та виховання.

У цих освітніх закладах з'явилися прихожі учениці та напівпансіонерки. Проте кількість прихожих учениць обмежили 5 %, а при вступі перевагу надавали дворянам. Проте вони зберегли своє значення в тих невеличких містах, де не було інших жіночих середніх шкіл [16, с.12].

Навчальні плани і програми інститутів шляхетних дівчат носили індивідуальний характер, але в основному мали схожі риси з програмою маріїнських жіночих гімназій.

В інститутах викладалися: закон Божий (православного, римо-католицького та лютеранського віросповідань); російська мова та словесність; історія (російська та всесвітня); географія (вітчизняна та загальна); арифметика та основи геометрії; фізика (загальні основи); природознавча історія; французька, німецька, польська мови; малювання та каліграфія. Головною метою жіночої освіти вважалося підвищення моральності й придбання знань, не стільки наукових, скільки загальних, «енциклопедичних», корисних у побуті [14, с.139]. Саме тому велику увагу приділяли викладанню іноземних мов, дівчата вчилися музиці, танцям, світським манерам, рукоділлю.

Ці школи зосереджувалися на «вихованні за допомогою освіти», тобто робили акцент на підготовці жінки-матері-дружини, відкидаючи певні освітні стандарти, характерні для системи чоловічої освіти. Письменник Б. Лавренков у спогадах характеризує ці заклади як «інкубатор освічених наречених» [12, с.22].

Відповідно до загальної мети весь навчальний процес був спрямований на вирішення трьох основних завдань: фізичного вдосконалення, морального виховання, розумового розвитку. Значна увага приділялася предметам трудового циклу. Моральне виховання було спрямоване на зміцнення у вихованок любові до праці й порядку, що відповідало їхньому призначенню в родині та суспільстві. Викладанням основ наук і мистецтв (до них належало витончене рукоділля) здійснювалися розумовий розвиток і виховання художнього смаку.

Крім того, ставилася мета – ознайомити вихованок з технологією приготування їжі, пошиття одягу, з основними правилами ведення домашнього господарства. Дівчат вчили шити білизну і верхній одяг. Вони мали змогу практикуватися на «срязкових кухнях», зобов'язані були відвідувати комори із харчовими продуктами. Згідно з навчальним планом на опанування рукоділлям у середньому відводилося дві години за тиждень у кожному класі [13, с.44].

З часом змінилися вимоги до складу вихованок. Згідно зі Статутом жіночих навчальних закладів, підвідомчих канцелярії імператриці Марії Федорівни, до інституту дозволялося приймати не тільки дітей родових та особистих дворян, а й дів-

чат почесних громадян, купців першої гільдії. У 1863 році навчальний процес переводився з трикласного – прийом та випуск через кожні 2 роки, у семикласний – кожного року прийом та випуск.

У результаті освітніх реформ з 1878 року дозволялося приймати до інститутів шляхетних дівчат представниць усіх верств населення. З 1881 року – тим, хто успішно закінчив курс чотирьох нижчих класів закладу, але з якихось причин був змушений відмовитися від подальшого навчання, видавали свідоцтво з правами на звання вчительок початкових класів та вчительок народних училищ по досягненню ними 16-літнього віку. Вихованки, які закінчили повний курс навчання, отримували атестат, що надавав їм право, не складаючи додаткових іспитів, отримати свідоцтво на звання домашньої наставниці. Інститути шляхетних дівчат давали загальну освіту, право викладання у чотирьох молодших класах жіночих гімназій, крім того, випускниці могли бути виховательками дворянських і купецьких дітей.

Становий характер інститутів та традиційність змісту їхньої освіти вплинули на зменшення числа вихованок. У 1903 році у Київському, Харківському, Полтавському, Керченському, Одеському інститутах шляхетних дівчат навчалася тільки 1 140 учениць [1, с.168]. Для порівняння: в одній тільки Катеринославській 1-й маріїнській жіночій гімназії у цей період вчилася 584 дівчини, Ялтинській жіночій гімназії – 259 вихованок [10, арк.76зв.; 15, с.8-9].

Невелика кількість учениць в інститутах свідчить про сталий попит на гімназійну освіту, яка мала всестановий характер, відповідала вимогам часу, не була осередком консервативності, не зберігала пріоритету виховання над навчанням.

Через зростання кількості гімназій і прогімназій кількість інститутів шляхетних дівчат скоротилася, бо ці школи були лише державними, коштів уряду не вистачало, а представники громадськості міст віддавали перевагу фінансуванню тих шкіл, які давали освіту, потрібну для роботи у промисловому і суспільному виробництві. У другому десятилітті ХХ століття, за підрахунками дослідників І. Добрянського та В. Постолатія, в Україні було: 18 державних жіночих гімназій, 166 громадських, 178 приватних гімназій, єпархіальних жіночих училищ – 15, інститутів шляхетних дівчат – лише чотири [11, с.57].

У результаті приходу більшовиків до влади інститути шляхетних дівчат закрили «через повну невідповідність основним вимогам правильного виховання дітей та антидемократичний характер цього типу старої школи» [3, с.45].

Таким чином, інститути шляхетних дівчат були першими жіночими школами країни. Своєю діяльністю ці заклади сприяли процесу поширення освіти і культури, підготували значний контингент вихованих і освічених учительок та виховательок, а також фактом свого існування посилювали усвідомлення необхідності й важливості ґрунтовної освіти для жіноцтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аніщенко О.В. Розвиток професійної освіти жінок в Україні (II половина XIX – початок XX століття): Дис... канд. пед. наук: 13.00.04. – К., 2000. – 279 с.

2. Атлас Д. Старая Одесса, её друзья и недруги. – М., 1992. – 208 с.
3. Афанасьєва З. Забута сторінка світської освіти (Київський інститут шляхетних дівчат) // Пам'ять століть. – 2006. – № 6. – С. 37-45.
4. Біднов В. Школа й освіта на Україні // Українська культура. Лекції за ред. Д. Антоновича. – К., 1993. – С. 40-71.
5. Бондарчук П.М. Інститути шляхетних дівчат // Енциклопедія історії України: В 5 т. / В.А. Смолій (голова редкол.), В.Ф. Верстюк, С.В. Віднянський, В.О.Горбик та ін. – Т. 3. – К., 2005. – С. 504.
6. Буряк Л. Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації // Пам'ять століть. – 2006. – № 2. – С. 52-61.
7. Волкова І.О., Блохіна Л.Л. До питання історії жіночої освіти в Одесі у 90-ті роки XIX століття // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнар. наук.-метод. конф., Одеса, жовтень 1994 р. Тези доп. / Г.І. Терещенко (голова), К.М. Левківський (заст. голови), В.І. Довженко та ін. – К., 1994. – С. 110-112.
8. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф.42, оп.35, спр.1770.
9. ДАОО, ф.42, оп.35, спр.2393.
10. Державний архів при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, ф.725, оп.1, спр.35.
11. Добрянський І.А., Постола тій В.В. Громадська та приватна ініціатива в розвитку освіти України (кінець XIX – початок XX ст.). – Кіровоград, 1998. – 143 с.
12. Лавренев Б. Короткая повесть о себе // Лавренев Б. Собрание сочинений. – Т. 8. – М., 1995. – С. 21-29.
13. Лихо лат О. Яким було трудове навчання дівчат у загальноосвітніх школах України до 1917 року // Трудова підготовка в закладах освіти. – 1997. – № 3. – С. 44-46.
14. Медвідь Л.А. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні. – К., 2003. – 335 с.
15. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1905 г. Народное образование. – Екатеринослав, 1906. – 88 с.
16. Сухенько Т.В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – початок XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2001. – 20 с.
17. Тронько Т.В. Діяльність органів державної влади в галузі жіночої середньої освіти в Наддніпрянській Україні II половини XIX століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Запорізький держ. ун-т. – Запоріжжя, 2001. – 19 с.

РЕЦЕНЗЕНТ:

М.О. Багмет – д.і.н., професор, проректор ЧДУ ім. Петра Могили.

© В.А. Добровольська

Стаття надійшла до редакції 31.05.09

ІНЖЕНЕРИ-АРХІТЕКТОРИ ПОЛЬСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В ХАРКІВСЬКОМУ ВІДДІЛЕННІ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Досліджено суспільно-організаційну та професійну діяльність інженерів-архітекторів польського походження – членів Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Встановлено факти їх співпраці з ХВ ІРТТ в кінці XIX – на початку XX ст. З'ясовано роль Б.Г. Михайловського в процесі відкриття та становлення Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства.

Ключові слова: інженери-архітектори, Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства, архітектурний стиль, архітектурна споруда.

Исследована общественно-организационная и профессиональная деятельность инженеров-архитекторов польского происхождения – членов Харьковского отделения Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО). Установлены факты их сотрудничества с ХО ИРТО. Определена роль Б.Г. Михайловского в процессе открытия и становления Харьковского отделения Императорского Русского технического общества.

Ключевые слова: инженеры-архитекторы, Харьковское отделение Императорского Русского технического, архитектурный стиль, архитектурное сооружение.

There was researched social-organizational and professional activity of the engineers-architects of Polish origin – members of Kharkov Department in Imperial Russian Technical Society (KD IRTS). There were determined facts of their cooperation with KD IRTS. There was defined B.G. Mihaylovskiy role in the process of opening and establishing Kharkov Department in the Imperial Russian Technical Society.

Key words: engineers-architects, Kharkov Department of Imperial Russian Technical Society, architectural style, architectural construction.

В кінці XIX – на початку XX століття м. Харків став великим промисловим і торговим центром Російської імперії. Після скасування кріпацтва починається бурхливий розвиток всіх галузей народного господарства держави в цілому та Харківської губернії зокрема. Прокладення Курсько-Харківсько-Азовської залізниці сприяло економічному розвитку міста Харкова і губернії, що супроводжувалось появою різноманітних великих підприємств та заводів різного профілю. Змінювалось архітектурне обличчя міста, яке забудовувалось досить швидкими темпами спорудами різного призначення. Особливий слід в історії міста Харкова залишили інженери-архітектори польського походження, серед яких на особливу увагу заслуговують архітектори Б.Г. Михайловський та З.Ю. Харманський.

Проблема участі інженерів та архітекторів польського походження в економічному розвитку Харкова та Харківської губернії на початку XX століття на сьогодні вивчена недостатньо і привернула увагу вітчизняних вчених лише в останні роки.

Нас зацікавили імена цих інженерів-архітекторів тому, що саме ці представники польської діаспори в Харкові були членами Харківського відділення Російського технічного товариства (ХВ РТТ).

Вивчаючи протоколи засідань ХВ РТТ бачимо, що засновниками товариства виступили 28 осіб, серед яких зустрічаємо ім'я Михайловського Болеслава Георгійовича. Досліджуючи історію відкриття, становлення та діяльності Харківського відділення Російського технічного товариства в різних публікаціях, прізвище архітектора зафіксовано як Михаловський. Зіставляючи різні факти зрозуміло, що це одна й та ж особа. Можливо, що Михайловський – це українізований варіант польського прізвища Михаловський.

Михайловський (Михаловський) Болеслав Георгійович народився в 1830 році в Вільно (м. Вільнюс) в сім'ї польських дворян, закінчив Петербурзьке Будівельне училище з відзнакою в 1849 р. і розпочав свою трудову діяльність в Твері. Потім працював архітектором в м. Полтава

та Володимир. В 1873 р. переселився до Харкова, де розпочав службу в правлінні товариства Харківсько-Миколаївської залізниці. Вже в наступному році Болеслава Георгійовича було запрошено на посаду міського інженера, де він працює, поєднуючи роботу з викладанням геодезії та будівельного мистецтва в Пер-

шому реальному училищі. Його характерними рисами були активна життєва позиція, відданість обраній справі, високий професіоналізм. Не дивно, що така людина в числі інших двадцяти восьми осіб виступила засновником Харківського відділення РТТ. З першого дня від заснування товариства Б.Г. Михайловський – дійсний член ХВ РТТ, якого вже в третьому засіданні Ради Харківського відділення Російського технічного товариства обирають одним з непримінних членів Ради (протокол засідання Ради ХВ РТТ від 15.09.1880 р.). А в 1898 р. Б.Г. Михайловського було обрано головою Архітектурного відділу ХВ РТТ (протокол загальних зборів від 13.03.1898 р.).

Працюючи в стилях неоренесанс, неоготика, неobarocko, Б.Г. Михайловський прикладає багато зусиль до благоустрою міста, в якому живе і працює. Він бере активну участь в розробці генерального плану Харкова в 1895-1897 рр., за яким передбачалось розширення меж міста, керує будівництвом кінної залізниці. За проектами архітектора та під його керівництвом в Харкові побудовано вісім мостів, проводились меліоративні роботи, мощення вулиць, устрій тротуарів, розбивка скверів, прокладення кінної залізниці, проведення міського водогону [2].

В протоколах засідань Ради відділення та загальних зборів знаходимо виступи Болеслава Георгійовича, в яких він опікується питаннями забудови та благоустрою міста (наприклад, доповідь «Расчет сопротивления гранитных ступеней излому», 1884 р.). Ці проблеми було втілено також в цілій низці публікацій в міських газетах. Як член Ради Харківського відділення РТТ Б.Г. Михайловський брав активну участь в роботі спеціальних комісій, які розробляли та досліджували різні поточні або господарські питання за рішенням Ради чи загальних зборів ХВ РТТ. Так, в 1881 р. він увійшов до складу спеціальної комісії, яку було створено за запитом Міністерства народної освіти для вивчення «*вопроса об устройстве учебного курса и учебных программ для Харьковского Высшего технического заведения*» (звіт за 1881-1882 рр.). Харківська губерньська земська управа звернулася з проханням в Раду відділення «*о разработке типа несгораемых построек в Харьковской губернии, сообразно местным условиям и о наилучших орудиях, служащих для тушения пожаров*». Для розв'язання цього питання в засіданні загальних зборів від 05.03.1880 р. було створено окрему комісію, до складу якої обрано шість осіб, одним з яких був Б.Г. Михайловський (звіт за 1880-1881 рр.). Після доповіді Ф.А. Ніценка «Об устройстве мостовых и шоссе в г. Харькове» рішенням зборів створено спеціальну комісію (за участі Б.Г. Михайловського) з розробки питання про технічні умови мощення мостових в м. Харкові (протокол від 21.04.1884 р.) [8].

Діяльність Харківського відділення Російського технічного товариства здійснювалась не лише в межах м. Харкова та губернії, воно також брало участь і в роботі виставок та з'їздів, які проводились в різних містах Російської імперії. Так, у відповідності до запрошення на I з'їзд Російських зодиних делегатом від ХВ РТТ було відправлено інженера-архітектора Б.Г. Михайлівського (звіт за 1892-1893 рр.) [7].

За проектами Болеслава Георгійовича в Харкові зведено 15 будівель різного призначення, найбільш відомі з яких римсько-католицький костел Успіня Пречистої Діви Марії на вулиці Гоголя (1887-1891 рр.), комерційний клуб з оперною залом на вулиці Римарській (нині обласна філармонія, 1884-1885 рр.), будівля Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії на вулиці Сумській (1902 р.), Дмитрівський та Конторський дерев'яні мости через річку Лопань, а також Подільський міст через р. Харків.

Найбільш відома споруда архітектора, що й на сьогодні є однією з найбільш цінних прикрас міста Харків, римсько-католицький костел Успіня Пречистої Діви Марії на вулиці Гоголя, споруджений в 1887-1891 рр. в неоготичному стилі (див. рис. 1).

Рис. 1 Римсько-католицький костел Успіня Пречистої Діви Марії (1887-1891 рр.)

З історії спорудження костелу відомо, що 31 березня 1887 р. був отриманий дозвіл за № 773 Могилевського Митрополита А.К. Гинтовта на освячення місця під церкву й закладення першого каменю настоятелем о. Кисаржевским.

Ще на першому засіданні ради архітектор Б.Г. Михайловський висловив бажання керувати спорудженням церкви безоплатно, що було із вдячністю прийняте. І він без оплати своєї праці займався будівництвом храму впродовж 1887-1892 рр. Лише пізніше згідно з бажанням парафіян Б. Михаловському було видано 500 руб. за поїздки й відволікання від інших справ [1].

На жаль не всі архітектурні споруди Б.Г. Михайловського пережили архітектора й збереглися до наших днів. В цій роботі хотілося б згадати ті пам'ятки архітектури, які зараз можна побачити лише на фотографіях, які самі по собі складають історичну цінність.

В 1880-1881 рр. в Харкові було споруджено торгову біржу, будівлю якої знесли в 1928 р. при будівництві трамвайних ліній на площі Радянської України (див. рис. 2).

Рис. 2 Торгова біржа (1880-1881 рр.)

Велика будівля Медичного факультету Харківського університету на вулиці Сумській, зведена в 1880 р. на кошти мецената П.І. Харитоненка, була зруйнована під час бойових дій Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. (див. рис. 3).

Рис. 3 Будівля медичного факультету Харківського університету (1880 р.)

В цей же період зруйновано ще одна споруда Б.Г. Михайловського – будівля 2-ої жіночої гімназії (1882-1885 рр.), що знаходилась на площі Фейербаха (див. рис. 4). На фундаменті цієї споруди було побудовано корпус Харківського інституту інженерів залізничного транспорту.

Рис. 4 Друга жіноча гімназія (1885 р.)

В процесі наукового дослідження в фондах ДАХО було знайдено досить цікавий, на нашу думку, документ – прохання міського інженера Михайловського на ім'я міського голови О.К. Погорелка: *«Имя ввиду, что в марте месяце будущего 1909 г. исполняется 35-летие моей службы при городском Управлении в г. Харькове в должности городского инженера, что в последнее время здоровье мое сильно пошатнулось и что по этим причинам, считая уместным заблаговременно предупредить Городскую Думу, дабы в течение остающихся до срока 4-х месяцев, можно было бы пригласить инженера на открывающуюся вакансию, я обращаюсь к Вам, Александр Константинович, с покорнейшею просьбой доложить настоящее мое прошение Городской Думе об увольнении меня в отставку и вместе с тем, не отказать исходатайствовать о назначении мне пенсии за 35-летнюю непрерывную службу. При этом считаю не лишним обратить внимание Думы на нижеследующие обстоятельства:*

1) всем служащим в Городской Управе предоставляется пользоваться ежегодно месячным отпуском; однако правом этим я ни одного раза не мог воспользоваться, так как во время строительного периода, т. е. с марта по ноябрь, я не имел возможности отлучиться из города и таким образом приходилось пользоваться только кратковременными десятидневными отпусками во время Пасхальных каникул, когда занятый в Управе не бывает и когда городские работы прекращаются;

2) при поступлении моем на городскую службу мне было назначено содержание в размере 2 000 руб. в год. Бывший в то время Городской Голова А.Д. Чепелкин, а впоследствии И.О. Фесенко обещали мне ввиду вздорожания жизни в Харькове увеличить жалование, но положение мое осталось и по сие время неизменным;

3) наконец, относительно просимой мной пенсии, считаю не лишним заметить, что вследствие расстроенного здоровья и преклонных лет – обременять городскую кассу, по всей вероятности, придется очень не долго» [4].

Цей документ краще за будь-які характеристики свідчить про особистісні якості Б.Г. Михайловського, людини виключно скромної, добропорядної, працелюбної, відданої своїй професії. Як відомо, Дума задовольнила прохання відомого архітектора, призначивши йому пенсію в 2 000 руб. на рік, але передчуття Б.Г. Михайловського виправдалися: міську касу він довго не обтяжував, бо 22 березня 1909 р. раптово пішов з життя [5].

Про життя та творчу діяльність Б.Г. Михайловського залишилось не так багато відомостей, а ім'я збереглося більше в його архітектурних спорудах, ніж в пам'яті нащадків. Значний внесок у справу відтворення та збереження сторінок минулого вніс радянський архітектор Олександр Юрійович Лейбфрейд (1910-2003 рр.), що впродовж всього свого життя збирав архітектурний фотоархів, який подарував Харківському інженерно-будівельному інституту, де працював викладачем. В даній роботі вміщені фотографії саме з цього архіву [3].

В 1890-1891 рр. в Харківському відділенні РТТ розпочинає роботу архітектурно-будівельний відділ, який очолив Б.С. Покровський. Зі звіту про роботу ХВ РТТ за вказаний період маємо відомості про структуру, перший склад, режим та плани роботи цього відділу: *«В истекшем году при Харьковском отделении учрежден новый отдел архитектурно-строительный, председателем коего избран Б.С. Покровский. Занятия происходили еженедельно, при чем в состав означенного отдела вошли: гг. С.И. Загоскин, И.И. Загоскин, Б.Г. Михайловский, В.В. Хрусталева, А.Н. Бекетов, Ф.И. Шустер, А.К. Шпигель, М.М. Брайловский, В.Х. Немкин, З.Ю. Харманский.*

По заявлению председателя отдела в ближайшем будущем имеют быть сделаны некоторые доклады в общем собрании гг. членов отделения».

Серед членів архітектурно-будівельного відділу крім Б.Г. Михайловського зустрічаємо ім'я ще одного відомого харківського архітектора польсько-го походження З.Ю. Харманського.

Здислав Юліанович Харманський народився в 1859 р. в Катеринославі, потім навчався в Петербурзькому будівельному училищі, закінчивши яке в 1885 р., набув звання цивільного інженера. До Харкова З.Ю. Харманський приїздить в 1890 р., де працює на посаді молодшого інженера при Харківському губернському управлінні [6].

Як свідчать відомості з протоколів засідань ХВ РРТ, з переїздом до Харкова молодий архітектор шукав однодумців, потребував професійного спілкування. Як бачимо з вище наведеного звіту, свої потреби він зміг задовольнити, вступивши до Харківського відділення Російського технічного товариства. Про його діяльність в ХВ РРТ збереглося небагато відомостей: брав участь в роботі загальних зборів, був членом спеціальної комісії «для испытання топки системы Баскакова», створеної за виступом д-ра Баскакова «Нефтяная топка системы Баскакова и применение ее для отопления комнатных печей» (протокол загальних зборів від 07.01.1895 р.) [8].

З 1896 по 1917 рр. Здислав Юліанович обіймав посаду губернського земського інженера та завідувача технічного відділу Міської управи. З 1911 р. він розпочав викладацьку діяльність у Технологічному інституті, де викладав креслення. З.Ю. Харманський працював у стилях модерн, український модерн, неокласицизм, необарокко.

В місті Харкові за його проектами побудовані наступні споруди:

1. Ремісничє училище на Московському проспекті, 36.
2. Комплекс селекційної станції на Московському проспекті, 142 (1913 р., у співавторстві з Є. Сердюком).
3. Приватна лікарня й житловий будинок на пл. Театральній, 5 (кінець XIX ст.).
4. Товариство російсько-американської гумової мануфактури «Трикутник» на вул. Катеринославській (1910 р., нині Полтавський шлях, 35).
5. Іподром на вул. 1-го Травня, 2 (1914 р.).
6. Приватна лікарня й дохідний будинок на вул. Пушкінській, 7 (початок XX ст.).
7. Житловий будинок на вул. Пушкінській, 20 (перебудований).
8. Житловий будинок Нерослева з магазином на вул. Катеринославській (1912-1914 рр., нині Полтавський шлях, 55).
9. Лікарня й камери одиночного утримання при Харківській в'язниці (1890-1892 рр.) [2].

В 1893 р. в Харкові було побудовано Драматичний театр (нині театр ім. Т.Г. Шевченка) за проектом Б.Г. Михайловського, а зовнішню та внутрішню обробку виконано за участю тоді ще молодого архітектора З.Ю. Харманського.

Найбільш відома його споруда – іподром, дерев'яні трибуни якого було зведено в 1906 р. за проектом З.Ю. Харманського та О. Гінзбурга (див. рис. 5).

Рис. 5 Трибуна іподрому в м. Харків (1907 р.)

Але дерев'яна споруда була ненадійною з точки зору пожежної безпеки та надійності, тому вже в 1907 році було розпочато будівництво нової кам'яної трибуни рисистого іподрому, яке завершилося 6 червня 1914 року. Це була двоповерхова будівля, в центрі якої розміщувалася простора зала з касами тоталізатора (див. рис. 6).

Рис. 6 Будівля іподрому на площі 1-го травня, 2 (1907-1914 рр.)

Трибуна харківського іподрому побудована за проектом талановитого архітектора Здислава Юліановича Харманського у стилі романтичного модерну і вважалась прикрасою міста Харкова й кращою будівлею такого призначення.

Зберігся до нашого часу й комплекс селекційної станції, де зараз розміщується Харківський інститут рослинництва на Московському проспекті, 142 (див. рис. 7).

Рис. 7 Головний корпус Харківського інституту рослинництва (1913 р.)

Як бачимо, архітектори польського походження Б.Г. Михайловський та З.Ю. Харманський працювали в різноманітних архітектурних стилях у

відповідності до загальних тенденцій розвитку архітектури та зробили значний внесок у формування сучасного архітектурного вигляду м. Харкова.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. <http://slovosnami.narod.ru/historyVozvedenie.htm>
2. <http://www.kharkov.ua/culture/4.html>
3. <http://www.shops.kharkov.ua/ktinfo.php?info=galkh>
4. Державний архів Харківської області, ф.45, оп.3.
5. Лейбфрейд А.Ю. Б.Г. Михаловский // Позиция. – 1991. – № 5. – С. 93-98.
6. Лейбфрейд А.Ю., Поляков Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Записки о старом городе. – Х.: Фолио, 2001. – 335 с.
7. Протоколы заседаний Совета // Записки Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1880-1908 гг.
8. Протоколы общих собраний // Записки Харьковского отделения Императорского Русского технического общества за 1880-1908 гг.

РЕЦЕНЗЕНТ:

М.О. Багмет – д.і.н., професор, проректор ЧДУ ім. Петра Могили.

© Н.М. Кушлакова

Стаття надійшла до редакції 24.04.09

УЧЕНИЙ-ПСИХІАТР ВЛАДИСЛАВ ЕДМУНДОВИЧ ДЗЕРЖИНСЬКИЙ І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Детально вивчено катеринославський період життя і діяльності відомого вченого-психіатра, його навчальна і наукова діяльність в вищих навчальних закладах. Введені до наукового обігу нові архівні матеріали.

Ключові слова: В.Е. Держинський, Україна, Катеринослав, навчальна і наукова діяльність, психіатр.

Детально изучен екатеринославский период жизни и деятельности известного ученого-психиатра, его учебная и научная деятельность в высших учебных заведениях. Введены в научный оборот новые архивные материалы.

Ключевые слова: В.Э. Держинский, Украина, Екатеринбург, учебная и научная деятельность, психиатр.

The ekaterinoslavsky period of a famous scientist and psychiatrist life and work, his teaching and research activities in higher education is carefully investigated. The new archival materials are introduced to the scientific circulation.

Key words: V.E. Dzerzhinsky, Ukraine, Ekaterinoslav, educational and research activities, psychiatrist.

У автора є цілком свідоме бажання почати статтю словами польського історика-дослідника Войцеха Зродляка (Żródlak), який писав у своєму дослідженні: «Владислав Держинський, професор медицини, лікар-невролог, відомий учений, полковник Війська Польського, у нинішній часи відомий тільки в тісному колі неврологів, що опікуються історією кафедри медицини. Дуже важко з'ясувати, чому так сталося, тому що человек ніетизинкову. Його біографію даремно шукати у «Польському біографічному словнику» і «Словнику польських біографій ХХ століття з медичної науки». Інтернет-пошукові системи при введенні назви «Держинський» викинуть сотні сторінок, що містять тільки ім'я Фелікса Держинського. Ви повинні присвятити багато часу, аби вийти на сайт Лодзинського департаменту польського неврологічного товариства, сторінка якого відкривається портретом Владислава Держинського, про якого я можу сказати, що він був найвеличнішим з його засновників» [14].

Автор віддає належне дослідженню В. Зродляка, яке на його думку, є чи не найбільш повним з усіх йому відомих. Безперечно, що ця робота теж була використана в нашому дослідженні. Зрозуміло, що з певних причин, польські дослідники мають більше можливостей знайти інформацію про життя і діяльність В.Е. Держинського у Польщі, а українські дослідники – відповідну інформацію за часів його перебування в Україні. Але, з огляду на вище зазначене В. Зродляком, можна також констатувати, що і в Україні, як і в Польщі постать В.Е. Держинського маловідома, є мало дослідженою і потребує достатніх зусиль з її вивчення.

Тому метою даного дослідження було вивчення життя і діяльності В.Е. Держинського за часів його перебування в Україні. При цьому автор використав

як напрацювання його попередників, що досліджували біографію В.Е. Держинського, так ті матеріали, які йому вдалося розшукати в архівах та спеціальній медичній літературі. Історіографія даного дослідження не є дуже значною. Це, в першу чергу, дослідження вже згаданого нами В. Зродляка [14], відомості, які наводяться в електронних ресурсах (Вікіпедія тощо) [13], коротенький нарис в багатотиражній газеті Дніпропетровської медичної академії (за матеріалами професора Т.О. Бажан) [1] та інформація, наведена в книзі, присвяченій історії Дніпропетровського медичного інституту [8].

Крім архівів і спеціальної медичної літератури автору вдалося знайти нащадків тих, хто вчився у В.Е. Держинського за часів його перебування у Катеринославі, і в сімейному архіві яких збереглися оригінальні документи (заликова книжка тощо), з яких можна з'ясувати предмети, що їх викладав В.Е. Держинський, та деякі інші моменти його діяльності. Більшість знайдених матеріалів відноситься до катеринославського періоду життя і діяльності В.Е. Держинського, тому він окреслений більш детально, а харківський період є досить схематичним.

Відомо, В.Е. Держинський закінчив Московський університет і був вихованцем відомого медика професора В.К. Рота. Кваліфікації невролога він набував у клініці нервових хвороб при Московському університеті, як зазначено в роботі [1] надалі це 1-й Московський медичний інститут.

Основні дати життя і діяльності В.Е. Держинського у час його перебування у Москві окреслені у роботі [14], крім того, цей період не є темою нашого дослідження. Тож звернемося до часу перебування В.Е. Держинського у Харкові та Катеринославі. Значимі тільки, що до Харкова вчений поїхав вже

маючи родину. У травні 1906 р. в сім'ї Держинських народилася дочка – Софія (Зоф'я).

До Харкова В.Е. Держинський переїхав у 1913 р. Тут він за даними [14] обіймає посаду ординатора у Губернській земській лікарні. Але на наш погляд, цей сюжет потребує додаткового дослідження та уточнення, оскільки в Харкові була також губернська земська психіатрична лікарня і, можливо, що саме там і працював В.Е. Держинський. Одночасно він керував поліклінікою при лікарні нервових хвороб. За В. Зродляком та іншими дослідниками В.Е. Держинський викладав з 1915 р. на медичному факультеті Харківського університету і обіймав також посаду декана цього факультету. За часів Першої світової війни В.Е. Держинський працював лікарем у Пензі, перебував на фронті у Карпатах.

У Харкові подружнє життя В.Е. Держинського не склалося. Можливо тому В.Е. Держинський почав шукати нове місце роботи. У Катеринославі з 1916 р. існували Вищі жіночі курси з двома факультетами – медичним та фізико-математичним. У 1918 р. за часів гетьмана П. Скоропадського ці курси були перетворені на університет з чотирма факультетами, одним з яких став медичний факультет. На медичному факультеті працювало багато відомих лікарів вчених з Харкова та Москви. Очолював університет відомий гістолог В.П. Карпов, а на чолі медичного факультету був відомий московський фахівець, професор М.О. Кабанов [9]. Тому видається не випадковим переїзд у 1919 р. В.Е. Держинського до Катеринослава. Тут він обіймає посаду завідувача кафедри медичного факультету Катеринославського університету і читає низку курсів за спеціальністю. З залікової книжки колишнього студента медичного факультету Катеринославського університету Олександра Олександровича Боблевича випливає, що у 1920-1922 рр. В.Е. Держинський читав курси лекцій з таких дисциплін: оперативна хірургія і патологічна анатомія, нервові хвороби, душевні хвороби [10].

Навесні 1920 р. в Україні почався період цілеспрямованого розвалювання університетської системи освіти. Відповідно до інструкції Наркомосвіти восени 1920 р. від Катеринославського університету відокремлюється медичний факультет і перетворюється у медичну академію, а через рік медична академія перетворена у медичний інститут. Тут і продовжив свою діяльність В.Е. Держинський [5].

У Катеринославі В.Е. Держинський проживав у центрі міста, у його нагорній частині по вулиці Жуковського, 7. У місті на Дніпрі він познайомився з вдовою колишнього царського прокурора Катериною Аверьяною (за даними В. Зродляка він загинув за часів жовтневої революції) і побрався з нею 8 лютого 1922 р. Вдалося з'ясувати, що прокурор окружного суду Аверьянов був розстріляний махновцями під час захоплення ними Катеринослава у 1918 р. Цікаво, що тут, мабуть, був і особистий мотив, тому що Аверьянов був обвинувачем Н. Махна у справі про братовбивство [4]. Цей сюжет потребує додаткового дослідження.

Вважається, що датою виникнення кафедри та клініки нервових хвороб є 1919 р. За даними

М.О. Бажан «спочатку клініка розташовувалася на третьому поверсі колишньої губернської земської лікарні (нині – обласна клінічна лікарня імені Мечникова) і займала декілька палат (12-13 ліжок). Одночасно з відкриттям клініки В.Е. Держинський розпочав організацію гістопатологічної лабораторії та кафедральної бібліотеки» [1]. Пізніше, у 1920 р. ця клініка була переведена у дерев'яний павільйон тієї ж лікарні. Кількість ліжок зросла до 35, з яких 10 були на утриманні лікарні, а 25 – медичного інституту. Надалі у дерев'яному павільйоні певний час був гуртожиток для співробітників санітарно-бактеріологічного інституту.

В.Е. Держинський був у Катеринославі активним громадським діячем. Так, після створення Всеукраїнського комітету підтримки вчених у Катеринославі почав діяти відповідний комітет сприяння вченим Катеринославської губернії. В.Е. Держинський увійшов до складу бюро цього комітету. Крім того, на місцевому рівні діяв спеціальний дорадчий орган з вищої школи. До нього входили відомі вчені та організатори науки Д.І. Яворницький, Л.В. Писаржевський, ректори вузів: гірничого – М.І. Лебедев, медичного – В.П. Карпов, університету – М.Ф. Злотніков, а також В.Е. Держинський як голова наукового комітету при губернському відділі професійної освіти й деякі інші офіційні особи [7].

В.Е. Держинський на час роботи у Катеринославі був уже відомим лікарем психіатром та вченим. В. Зродляк вказує, зокрема, що до свого від'їзду до Польщі з-під пера В.Е. Держинського вийшло 92 друковані наукові праці. Кваліфікаційною працею, захищеною у Москві, була дисертація на тему: «Онто-, філо і гістогенез наднирок». Дослідження сучасних істориків медицини вказують на те, що у Москві В.Е. Держинський дістав експериментальні підтвердження деяких теоретичних положень сучасної науки про спадковість певних патологій [2; 3]. Відомі фахівці з історії біологічних наук Р.А. Фандо та С.Б. Музрукова так пишуть про ці роботи В.Е. Держинського: *«Московский невропатолог В.Э. Держинский в 1912 г. описывал в «Клинических наблюдениях в области невропатологии» случай психического заболевания, вызванный хореей, которое носило наследственный характер (Держинский, 1912). Таким образом, В.Э. Держинский подтвердил на практике существование наследственных форм психических расстройств. При описании эпилептических заболеваний В.Э. Держинский обязательно обращает внимание на наследственность заболевших. Так, он описывает некоторые случаи эпилепсии, которые вызваны передачей болезни от предков, и случаи кожевниковской эпилепсии, неотягощенной наследственностью (по имени профессора Кожевникова, проводившего обследование больного) (Держинский, 1910). Данные примеры клинических записей являются доказательством проникновения идей наследуемости различных патологий в российскую медицинскую практику фактически без теоретической генетической базы. Такие работы носили характер эмпирических умозаключений, без привлечения математической статистики, различных генетических методов: генеалогического, близнецово-*

го. Тем не менее, первые идеи о наследственной природе заболеваний и нормальных морфо-физиологических особенностей подготовили благодатную почву для развития генетики человека, (выделено автором) которая стала активно распространяться в России уже в 1920-е гг.» [11, с.480]. З праць Харківського періоду звернемо увагу на роботи «К учению о рефлекторных и церебральных амиотрофиях» і «Два случая опухоли спинного мозга». Остання опублікована у журналі «Неврологія», № 1 за 1919 р. М.О. Бажан робить висновок, що до переїзду у Катеринослав В.Е. Дзержинський вивчає переважно симптоматологію новоутворювальних процесів [1].

Дуже мало відомо про наукову діяльність В.Е. Дзержинського у Катеринославі. За часів перебування В.Е. Дзержинського у Катеринославі відбувалися відчутні й постійні зміни в системі організації наукової роти. Яке місце посідала особистість В.Е. Дзержинського в цьому процесі вдалося визначити, простеживши саме процес цих змін.

Для початку 1920-х рр. була, як вже згадувалося, характерною реорганізація форм наукової діяльності. Університетська наука як організаційна форма, заперечувалася. Позадержавні форми наукової діяльності (наукові товариства, асоціації, гуртки) тільки почали поновлюватися або заново організовуватися. Розвиток науки в радянській Україні проходив із серйозними труднощами. Багато хто із учених почав від'їздити до Росії, де університети не зазнали такої реорганізації і не перетворилися на звичайні педагогічні вузи. Стано-

вище було важке, і в цих умовах 2 грудня 1921 р. вишла Постанова Раднаркому УСРР «Об учреждении научно-исследовательских кафедр в главнейших центрах Украины», яка спрямовувалася на розвиток наукових досліджень і підготовку наукових кадрів [6]. Але попередньо в усіх цих центрах були проведені відповідні наради. 21 серпня 1921 р. відбулася нарада професорів Катеринославської медичної академії, на якій було обговорено пропозицію представника Наркомосу проф. Машкіна О.М. про створення таких кафедр [12].

В.Е. Дзержинському було запропоновано очолити таку кафедру з психоневрології. Хоча підкреслити, що це не навчальний осередок, а суто науковий, який повинен був опікуватися саме науковими дослідженнями в галузі психоневрології. В.Е. Дзержинський підготував до Наукового комітету Наркомосу доповідну записку, в якій виклав свої погляди на організацію кафедри, її структури, науково-дослідницькі кадри, перспективні напрями досліджень тощо. Оскільки цей архівний документ вводиться до наукового обігу вперше, будемо якнайповніше використовувати його текст, а структуру кафедри представимо у вигляді схеми, основою якої є рукописний рисунок В.Е. Дзержинського з вказаної доповідної записки.

За В.Е. Дзержинським науково-дослідницька кафедра психоневрології повинна була мати дві напрями досліджень – психіатрії та неврології. Схема, запропонована В.Е. Дзержинським, мала такий вигляд (Рис.)

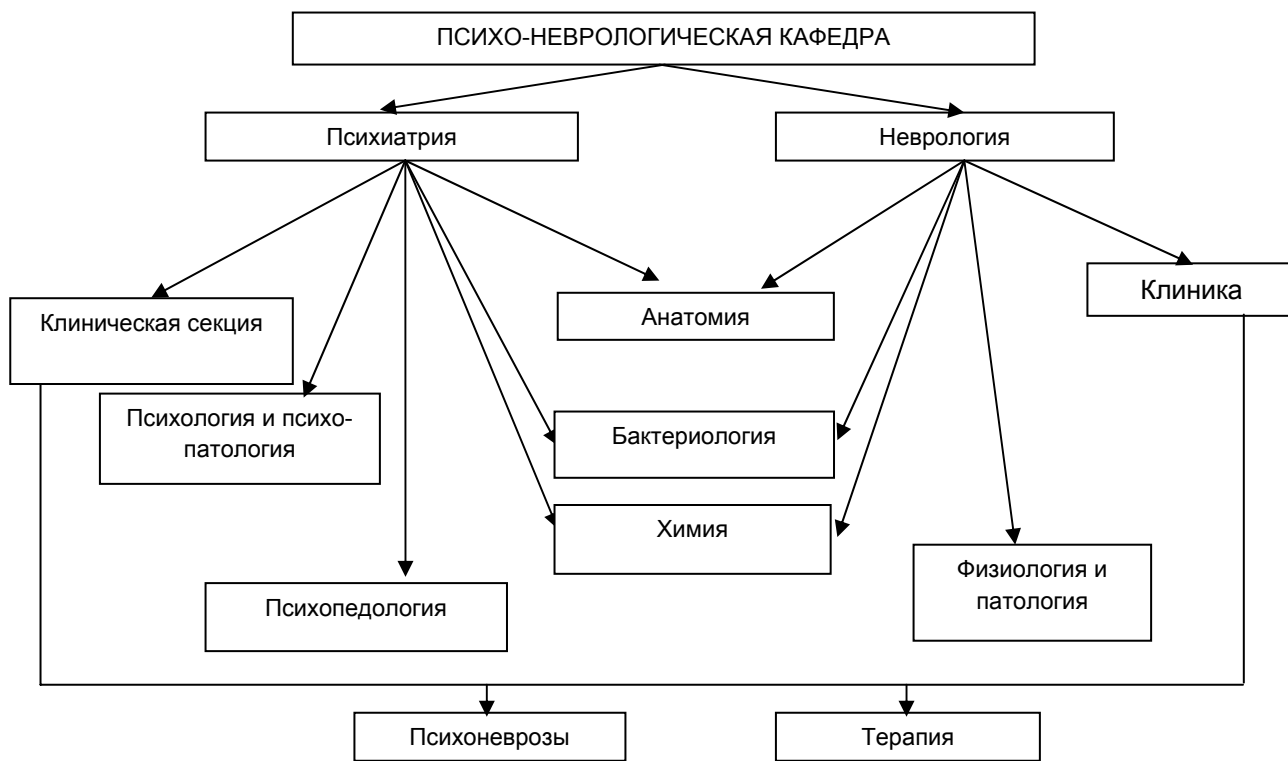

Рис. Структура науково-дослідницької психо-неврологічної кафедри у Катеринославі. Керівник проф. В.Е. Дзержинський [12, арк.51]

В.Е. Дзержинский так обгрунтував запропоновану ним структуру кафедры: «Более детальное расчленение кафедры является нежелательным, т. к. создало бы чрезмерно узкую специализацию у работающих и невозможность широко ставить опыты и исследования, а также шире смотреть на результаты, при этом получаемые. Этим объясняется, что мною психология и психотерапия объединены в одну секцию; то же относится к физиологии и общей патологии нервной системы; данное объединение тем необходимее, что в настоящее время нормальные состояния в значительной степени выясняются на основании патологических случаев и экспериментов. Анатомия, включая в себя нормальную гистологию, проводниковую, сравнительную и патологическую анатомию, а также эмбриологию, бактериологию и химию (обмен веществ в организме), является связующим звеном между психиатрической и неврологической клиниками. Они в одинаковой мере нужны здесь и там и трактуют в общем об одном и том же.

Клиники нервных и душевных болезней должны быть разделены на две секции.

Психоневрозы являются промежуточным материалом для изучения в обеих клиниках и выделение их еще не является необходимостью, ввиду отсутствия специальных учреждений для подобных больных, что, однако является дефектом.

Терапия, по существу, должна была бы иметь специальную кафедру с соответствующими секциями (физиотерапия, фармакотерапия, психотерапия и т. п.). В психоневрологической же кафедре она одинаковым образом подлежит исследованию в психиатрической и нервной клинике.

Т. о., психоневрологическая кафедра должна иметь следующие секции: 1) психиатрическую-клиническую, 2) психологическую и психопатологическую, 3) психопедологическую, 4) неврологическую-клиническую, 5) физиологическую и общепатологическую, 6) анатомическую, 7) бактериологическую, 8) химическую.

В отсутствие достаточного персонала, способного вести указанные секции, а также оборудований инвентарем в настоящее время в Екатеринославе можно создать только следующие секции: клиническую-неврологическую, физиологическую, анатомическую, бактериологическую и психопедологическую. Так как в Екатеринославе намечена к организации кафедра микробиологии с проф. Л.В. Падлевским, то работу бактериологической секции целесообразно передать ей. По отношению анатомической секции нельзя этого сделать, т. е. нельзя передать ее кафедре морфологической биологии проф. В.П. Карпову, т. к. она должна разрабатывать отдельные вопросы, на которых указанная кафедра не сможет останавливаться.

Желая быть осторожным при представлении лиц в заведующие секциями, в настоящее время я представляю только проф. В.М. Архангельского, как физиолога, имеющего работы, исполненные им у проф. Павлова и работающего в настоящее время. По остальным же секциям я представляю только в действительные члены с тем, чтобы, через некото-

рое время, смотря по их деятельности, представить в заведующие секциями, а именно Н.П. Сагredo – по анатомической секции, доктора Д.А. Смирнова – по нервной клинике, и Дернову-Ярмоленко – по психопедологии. Все они имеют за собой уже самостоятельные исследования, доказавшие их подготовленность в этом отношении. Врачей – В.К. Скарре, П.Д. Ефремова, П.М. Миклашевич, Н.А. Говсеева, А.В. Цегер, Е.М. Гаража и Книжута прошу утвердить аспирантами, последних четырех, как оставленных Главпрофобром для усовершенствования при медицинском институте и пребывающих в достаточной мобильности и способности к научной работе. При сем прилагаю Curriculum Vitae выше указанных лиц» [12, арк.51-51зв.].

Створивши структуру науково-дослідницької кафедри з психоневрології В.Е. Дзержинський чітко окреслює далі наукову проблему, якою буде займатися ця кафедра, визначає напрями досліджень, за якими будуть працювати групи дослідників або окремі дослідники. Ознайомлення з програмою досліджень дає можливість визначити ту проблему, над якою працював В.Е. Дзержинський у Катеринославі. За В.Е. Дзержинським на психоневрологічній кафедрі планувалося розробляти такі питання:

«1. По секции нервной клиники: клинические формы энцефалитис летаргика (Смирнов); симптома-токомплексы параличей при поражении спинного мозга (Скарре); расстройство движений при поражении координации (Миклашевич); симптоматология вентриального расстройства движений (Дзержинский).

2. По секции физиологии: проф. Архангельский. Осцилляции процессов возбуждения в ЦНС. О суммации процессов торможения в ЦНС. То же у животных с поломанными анализаторами.

3. По анатомической секции: Патолого-анатомические изменения при энцефалитис летаргика (Сагredo, Ефремов, Говсеев, Цегер).

4. По психо-педологической секции: развитие и индивидуальные особенности двигательной сферы у нормальных и дефективных детей (Дернову-Ярмоленко).

Гаража и Книжута в качестве аспирантов будут работать в одной секции кафедры микробиологии по изучению инфекционного начала и эпидемиологии энцефалитис летаргика с тем, чтобы по окончании ее перейти в клиническую секцию» [12, арк.52].

Таким чином, стає зрозумілим, що у катеринославському періоді життя і діяльності В.Е. Дзержинського вчений почав вивчати проблему інфекційного енцефаліту, яка на той час була новою і не була вирішена. В.Е. Дзержинський запланував комплексне вивчення цієї проблеми, що впливає як з ознайомлення з програмою досліджень, так і з власноруч написаного В.Е. Дзержинським висновку до доповідної записки: «Таким образом, один большой вопрос об энцефалитис летаргика будет изучаться с разных сторон в трех секциях, а другой – о двигательной сфере – также в трех секциях (клинической, физиологической, психопедологической). Эти оба вопроса являются в на-

стоящее время очень важными, т. к. *encephalitis letargica* – заболевание эпидемическое, появившееся всего только два года и далеко еще не изученное, а понимание физиологии и патологии двигательной сферы в связи с последними научными данными (вентрикулярные пути, ответы Baranes) должны значительно измениться» [Там само].

На колегії Головпрофосвіти України (початок 1922 р.) було затверджено 11 науково-дослідницьких кафедр у Катеринославі. Поміж ними затвердили і науково-дослідну кафедру з психоневрології. В.Е. Дзержинський з колегами не встиг розгорнути діяльність кафедри, оскільки прийняв рішення повернутися до Польщі. Зараз важко йти певного висновку про причини, що спонукали його до такого кроку. Але до причин, які висловлює В. Зродяк, додамо ще одну можливість. Дружиною вченого була вдова прокурора окружного суду і це могло при певних обставинах вартувати якщо не В.Е. Дзержинському, то їй життя. Тому

крок, зроблений вченим, з урахуванням усіх обставин, мабуть що був виваженим.

І все ж навіть за короткий час перебування у Катеринославі В.Е. Дзержинський встиг багато зробити. Заснована ним кафедра надалі перетворилася на дві кафедри – кафедру нервових хвороб та кафедру психіатрії. Сам він зробив вагомий внесок в дослідження епідемічного енцефаліту.

Можна послатися, зокрема на публікацію [1], в якій стверджується, що В.Е. Дзержинським «була описана клінічна картина епідемічного енцефаліту під назвою «нейротропна кокцемія». Таким чином, це захворювання може бути названо хворобою Економо-Дзержинського» [1].

Нові матеріали до біографії і наукової діяльності В.Е. Дзержинського, представлені у даному дослідженні, на наш погляд, не тільки розширюють наше знання про відомого вченого-психіатра, але й спонукають до подальшого дослідження його життя і діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В.Е. Дзержинський (за матеріалами професора М.О. Бажан) // Пульс. – 2006. – № 15-16 (26 мая).
2. Дзержинский В.Э. К изучению Кожевниковской эпилепсии / В.Э. Дзержинский. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кунерев и К. – 1910.
3. Дзержинский В.Э. Клинические наблюдения в области невропатологии. – М.: Типография Московского Императорского Ун-та. – 1912. – 204 с.
4. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания. Август 1918 – июнь 1919 г. / Г. Игренов // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М.-Л.: Госиздат, 1930.
5. Карпов В.П. Шесть лет существования Екатеринославского медицинского института / В.П. Карпов // Екатеринославский мед. журн. – 1923. – № 15-16.
6. Об учреждении научно-исследовательских кафедр и об обеспечении научных работников // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – К., 1921. – С. 848.
7. Повідомлення // К труду. – 1921. – № 276 (6 декабря).
8. 50 лет Днепропетровского медицинского института / Под ред. проф. И.И. Крыжановской. – К., 1966. – 380 с.
9. Савчук В.С. Институт народної освіти: доба трансформації (1920-1933). Розділ 3 / В.С. Савчук // Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / Голова редколегії проф. М.В. Поляков. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 55-83.
10. Сімейний архів професора Коваленка О.В.
11. Фандо Р.А. Взаимопроникновение медицинских и биологических воззрений в проблему наследственности человека: историко-научный анализ / Р.А. Фандо, Е.Б. Музрукова // Вестник ВОГиС. – 2008. – Т. 13. № 3. – С. 474-481.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф.166, оп.2, спр.459.
13. Władysław Dzierżyński. – електронний ресурс <http://pl.wikipedia.org/wiki/>
14. Zrodlnjak W. Brat «krwawego» Feliksa Władysław Dzierżyński (1881-1942) / – електронний ресурс: <http://www.uml.lodz.pl/plik.php?id=2067>.

РЕЦЕНЗЕНТ:

М.О. Багмет – д.і.н., професор, проректор ЧДУ ім. Петра могили.

© В.С. Савчук

Стаття надійшла до редакції 15.05.09

БОРОТЬБА УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ НА ВОЛИНІ У 1930-х РОКАХ

У статті досліджено участь членів українських політичних партій УНДО та УСРП у справі захисту української школи від полонізації на Волині у 1930-х рр.

Ключові слова: Волинь, політична партія, плебісцит.

В статье исследовано участие членов украинских политических партий УНДО и УСРП в деле защиты украинской школы от полонизации на Волыни в 1930-х гг.

Ключевые слова: Волынь, политическая партия, плебисцит.

The activity of Ukrainian political parties UNDO of USRP in the protection matters of Ukrainian school against Polonisation in Volyn region during 1930th.

Key words: Volyn, political party, plebiscite.

Актуальність дослідження. Проблема захисту української державної освіти від полонізації у 1920-х – 1930-х рр. та роль у цьому українських політичних партій УНДО та УСРП на Волині і нині є актуальною.

Метою дослідження є на основі аналізу праць українських і польських істориків та першоджерел висвітлити роль волинських структур УНДО та УСРП у боротьбі за збереження української державної школи у краї у 1930-х роках.

Аналіз досліджень і публікацій. Питанню участі волинських структур УНДО та УСРП у боротьбі проти полонізації освіти на Волині присвячено ряд наукових праць. Ці питання розглянуто у роботах М. Сивіцького [1], В. Мудрого [6], В. Колесника [11] та інших вчених, які досліджували питання, пов'язані з суспільно-політичною ситуацією на Волині у міжвоєнний період.

Період перебування західноукраїнських земель у складі міжвоєнної Польщі характеризувався посиленням наступу польської влади на національні меншини, насамперед українське населення держави. Внутрішня політика польських урядів була спрямована на полонізацію непопольського населення держави. Враховуючи історико-етнічні особливості регіонів, які були включені до складу Другої Речі Посполитої, тогочасні польські уряди у різних регіонах використовували індивідуальну тактику. Важливу роль у полонізації української більшості східних воєводств мала відіграти освіта, саме тому з першої половини 1920-х рр. розпочався планомірний наступ на українські школи.

Незважаючи на конституційні гарантії національним меншинам на право навчатися рідною мовою, а також підтвердження цього права низкою мирних договорів (Ризького 1921 р., рішення Ради Послів 1923 р. тощо), згідно яких польські урядовці взяли на себе зобов'язання створити умови для вільного розвитку освіти та збереження релігійної ідентичності українського, білоруського та російського населення на початку 1930-х рр. у багатьох населених пунктах Західної України було перетворено українські школи у польські або утравквістичні (двомовні польсько-українські).

Для забезпечення поставленої мети було створено необхідну правову базу. 31 липня 1924 р. за ініціативи тогочасного міністра освіти та віросповідань С. Грабського було прийнято закон, згідно якого навчання рідною мовою могло здійснюватися на вимогу не менше 40 батьків дітей шкільного віку, що проживали у даній місцевості. А для того, щоб школа перейшла на польську мову навчання, достатньо було зібрати підписи лише 20 батьків [1, s.64].

З введенням в дію даного закону виникла реальна загроза перетворення українських шкіл у польські або утравквістичні. На Волині у 1924-1925 навчальному році «*Кураторія Волинська заборонила викладати в пов'язетних школах географію та загальну історію на українській мові, переводячи ці предмети на польську мову. Таким чином, виклади на українській мові зменшилися до двох предметів: української мови і математики*», – констатував волинський часопис «Дзвін» ще у липні 1925 р., аналізуючи ситуацію у системі державних шкіл на Волині [2, с.1].

Така ситуація у системі державної освіти викликала протести як з боку чільних українських політиків, так і населення. Українські парламентарі неодноразово у парламенті Польщі піднімали проблему збереження української державної освіти та намагалися протидіяти закриттю польською владою українських шкіл у краї. Так, ще 23 квітня 1923 р. посол до сейму С. Козицький, виступаючи у сеймовій освітній комісії, наголосив, що «*Спочатку адміністрація польська хоч правда і не дбала про те, щоб збільшити число шкіл українських, але не перешкоджала сільським громадам закладати школи хоч би приватні... В минулому році, власне з початком біжучого року відношення влади шкільної до українського учительства круто змінилося і то змінилося на гірше*» [3, арк.1]. Тоді ж від імені Української парламентської репрезентації (УПР) С. Козицький подав на розгляд сейму посольський внесок, в якому йшлося про те, що польська влада повинна залучати до праці на шкільній ниві українських учителів на Волині, Холмщині, Поліссі та Підляшші [3, арк.11-12].

Проблема збереження української державної освіти неодноразово піднімалася й українськими парламентарями, членами УПР. Так, виступаючи на посольському вічі, 10 серпня 1924 р., у с. Здовбиця (Здолбунівський повіт, Волинського воєводства), послы польського сейму С. Підгірський, М. Чучмай та сенатор О. Карпинський звернули увагу на те, що польська влада піддавала дискримінації українську культуру й освіту, а члени УПР захищали й у подальшому будуть у парламенті захищати права українського населення країни [4, арк.41]. Подібні заклики лунали й на ряді інших посольських віч, які відбулися у той період у краї.

Однак, польська влада не зважала ні на протести українського населення краю, ні на виступи українських парламентарів у сеймі та сенаті Другої Речі Посполитої, а продовжувала дотримуватися раніше взятого курсу на колонізацію закладів освіти.

Наступ на українство з боку тогочасних польських урядовців призвів до того, що в 1932-1933 навчальному році залишилося лише 4 українські школи з діючих 1 686 початкових шкіл [5, s.5]. Для порівняння у 1924 р. на Волині функціонувало 289 українських шкіл.

Отже, ситуація з українською освітою у краї склалася катастрофічно. Воно й не дивно, адже основною метою польської влади була політика колонізації українського населення краю.

Українські політичні партії, які функціонували у той період у краї, приділяли значну увагу проблемі збереження української державної освіти. Ще у 1920-х рр. Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), окрім відстоювання функціонування українських державних шкіл, добивалося відкриття українського університету у Львові. Про це неодноразово писалося в партійній пресі [6, с.170-173].

Проблеми української освіти неодноразово порушувалися наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. у парламенті країни. Зокрема, виступаючи в сеймі 2 червня 1928 р., посол, член УНДО В. Целевич, характеризуючи ситуацію в системі освіти на Волині, констатував, що «В сучасний момент у Волинському воєводстві на 1 144 народних школи тільки 4 школи з українською мовою навчання, 390 утраквістичних і аж 750 польських шкіл, у 395 з яких українська мова не викладається» [7, с.12]. На початку січня 1932 р. у своєму виступі у сеймі посол до сейму, член УНДО Д. Великанович торкаючись проблеми освіти зазначив, що коли у 1922-1923 навчальному році на українських землях у складі Другої Речі Посполитої було 2 676 українських шкіл, то у 1930 р. їх залишилося лише 757. А близько 300 тисяч українських дітей взагалі не відвідували школу. Щодо проблеми учителів-українців то їх з 67 тисяч було лише 3,5 тис., і то їх перекладали працювати з українських земель на етнічні польські [8, с.1]. Така політика польської влади на західноукраїнських землях мала визначену мету: за допомогою вчителів-поляків активізувати процес колонізації українського населення регіону. Тому багато вчителів-українців змушені були працювати у польських школах й викладати свої дисципліни польською мовою. Значна частина дипломованих вчителів-українців зга-

лі не мала можливості працювати у системі освіти. Натомість багато вчителів-поляків, які працювали на Волині, взагалі не володіли українською мовою, а дехто з них не мав навіть спеціальної освіти. Критерієм призначення на посаду вчителя початкової школи часто виступали не професійні знання чи освітній рівень, а національність тої чи іншої особи й її лояльність щодо польської влади. Тому перевага надавалася полякам, які мали прищепити українським дітям зі шкільної лави любов не до України й українського народу, а любов до Польщі й польської культури.

Не залишались осторонь від проблем нищення польською владою української освіти і соціалісти-радикали. Наприклад, на нараді партійного активу Української соціалістично-радикальної партії (УСРП) у селі Басів Кут (Рівненський повіт) влітку 1932 р. посол до сейму М. Матчак зазначив, що близько 300 тис. дітей у Західній Україні взагалі не відвідувало школу, а польська влада українські школи перетворила в польські, у зв'язку з чим послы та сенатори від УСРП та УНДО неодноразово зверталися до міністерства освіти, але відповіді від міністерства на свої звернення так і не отримали [9, арк.306-307].

Польська ж сторона послідовно обстоювала думку, що зближення між українським та польським етносами в державі настане лише тоді, коли вони будуть навчатися одною мовою, що саме це створить бажані передумови для гармонійної співпраці між народами. Тому оптимальним варіантом співжиття моделювалось утворення суто польських шкіл. А зближення між українцями та поляками настане лише тоді, коли, наприклад, населення села польського і села українського ухвалить рішення про утворення для себе суто польських шкіл [10, s.3].

Польська влада робила усе можливе, щоб знищити українські школи. У березні 1932 р. польський сейм (незважаючи на протидію з боку українських політичних сил та українського населення західноукраїнських земель – *авт.*) затвердив новий закон про школу, згідно з яким була проведена докорінна реорганізація початкових, середніх і фахових шкіл. Семикласна народна школа реорганізовувалась у початкові школи трьох ступенів. Так школу I-го ступеня дозволялося відкривати лише в місцевостях із кількістю дітей не менше – 60, школу II-го ступеня – не менше 350. Тому школи II-го і III-го ступеня могли бути відкриті лише у значних населених пунктах, куди не могли дістатися діти з малих сіл. Таким чином, переважна більшість дітей шкільного віку закінчувала своє навчання після 2-3 років перебування за партою [11, с.339].

На Волині шкільну проблему воєвода Г. Юзевський вирішував досить обережно. Ним допускалося відкриття українських шкіл лише у особливих випадках. Натомість воєвода пропонував повернути українську мову до окремих шкіл, які були раніше сполонізовані, сподіваючись, таким чином, з одного боку, задовольнити нагальні освітні проблеми українського населення регіону, а з іншого – долучити українську молодь до польської культури [11, с.339].

Як досвідчений політик, Г. Юзевський, розумів, що для реалізації «волинської програми» потрі-

бні досвідчені кадри, які не обтяжені багажем минулого. Їх підготовка була покладена на Кременецький ліцей. З цією метою було відкрито народний університет у селі Михайлівка (Дубнівський повіт), де щороку відбувалося по два 4-х місячних навчальних курси для молоді (чоловічі та жіночі). До початку війни там було навчено близько 300 слухачів. У 1935 р. було відкрито другий народний університет у селі Ружин (Ковельський повіт), яким керував відомий польський діяч Казімеж Банах, а в 1939 р. третій народний університет було відкрито у селі Малинськ (Костопільський повіт) [12, с.185].

Таким чином, незважаючи на те, що на Волині збільшилася загальна кількість освітніх закладів, більшість з них мали своєю метою проводити колонізаційну політику в регіоні. А українська більшість фактично опинилася без своєї національної школи.

Основними формами захисту освіти, які практикували українські національні партії, було проведення народних віч та шкільних плебісцитів. На них збирали підписи батьків за право навчання дітей рідною мовою. У Рівненському, Володимирському, Здолбунівському, Костопільському, Луцькому, Ковельському та Дубнівському повітах влітку-восени 1933 р., за даними коменди державної поліції, було проведено 144 шкільні плебісцити [13, арк.97-98]. У поясненні до даного документа зазначалося, що в Дубнівському, Костопільському, Рівненському та Здолбунівському повітах ініціаторами проведення шкільного плебісциту були партійні організації УНДО та УСРП [13, арк.98].

Однак польська влада не визнала результатів плебісцитів, вважаючи їх проведення незаконним. З цього приводу газета «Діло» писала, що «*На практиці це означає ліквідацію на Волині українського шкільництва на всі 100 відсотків*» [14, с.2].

Незначна кількість проведених плебісцитів на Волині (у порівнянні з воєводствами Галичини) пояснюється тим, що польська адміністрація застосовувала репресії до їх учасників. Наприклад, у березні 1932 рр., у селі Підлужжя (Дубнівський повіт) було проведено шкільний плебісцит. Але не встигли дійти до в'їзта гміни заповнені та підписані декларації, як у селі з'явилася поліція і почала відвідувати українців, які підписали декларацію. Всюди було знайдено якісь порушення як засмічене подвір'я чи не пофарбований паркан тощо. У результаті гміна визначала покарання – штраф від 5 до 15 злотих, залежно від рівня активності в українському русі. Апеляції до окружного суду в Рівному ніхто не виграв, а штрафи були підвищені до 25 злотих [12, с.58-69]. Ця причина зумовила те, що на Волині кількість шкільних плебісцитів упродовж 1932-1933 рр. у порівнянні з Галичиною була не значною. Або ж як це сталося 27 червня 1933 р. у селі Млиновець Кременецького

повіту, де поліцією було заарештовано й ув'язнено трьох селян за проведення шкільного плебісциту ще у грудні 1932 р. Саме тому на Волині, кількість шкільних плебісцитів упродовж 1932-1933 рр. у порівнянні з воєводствами Галичини була незначною [15, с.5].

Таким чином, застосування місцевою адміністративною владою репресій до активних учасників плебісцитів призвело до того, що українське населення Волині досить інертно поставилося до їх організації та проведення. Штрафування їх учасників носило прихований характер. Представники влади штрафували не за участь у плебісциті, а за якусь іншу провину, однак учасникам цих акцій було зрозуміло за що так «оперативно» їх карають. Така діяльність польської влади сприяла тому, що число бажаючих українців заповнити плебісцитові петиції на Волині не було значним.

Польська влада окрім репресій проти рядових учасників плебісцитів застосовувала репресивні заходи проти ряду членів УНДО з Рівненського повіту. Зокрема, 10 вересня 1933 р. у Здолбуніві поліція заарештувала Я. Бусела, в якого під час обшуку було вилучено близько 32,5 кілограма нелегальної літератури, виданою Організацією українських націоналістів (ОУН). Усі ці видання були спрямовані проти колонізації освіти. У матеріалах справи як члени націоналістичного підпілля фігурували члени УНДО з Рівненського повіту, а саме: Н. Кузьминець, М. Негребецький [16, арк.44-47].

Таким чином, українська інтелігенція, яка входила до складу легально діючих українських політичних партій УНДО та УСРП значну увагу приділяла справі захисту української освіти від колонізації, а основними формами боротьби за збереження української освіти, які ними використовувались була організація та проведення народних віч, партійних нарад та шкільних плебісцитів, спрямованих на захист української школи від колонізації, на яких збирали підписи українських громадян за право навчатися рідною мовою. Щодо організації та проведення плебісцитів, то хоча й на них було зібрано певну кількість підписів українського населення Волині за право навчатися рідною мовою, однак їх так і не змогли використати члени УПР у парламенті країни, оскільки польська влада не визнала результатів цих плебісцитів, вважаючи їх проведення незаконним. У результаті це призвело до того, що у 1933-1934 навчальному році на Волині кількість українських шкіл зросла лише до 7 й то завдяки рішучим діям членів підпільної Організації українських націоналістів (ОУН), яка на відміну від УНДО та УСРП використовувала й радикальні методи боротьби за збереження української державної школи на Волині.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 1. – Warszawa, 1992.
2. З двома язяками чи з одним // Дзвін. – 1925. – 3 лип.
3. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО), ф.60, оп.1, спр.10.
4. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф.33, оп.4, спр.4.
5. Wołyn. – 1934. – 22 stycznia.
6. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. – Львів – Нью-Йорк, 1999.

7. За українську школу! – Львів, 1928.
8. Новий час. – 1932. – 23 січ.
9. ДАРО, ф.33, оп.4, спр.56.
10. Wołun. – 1934. – 28 stycznia.
11. Колесник В. Українська інтелігенція Волині та Холмщини у боротьбі за національну школу // Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків: Зб. наук. праць. – Луцьк, 2008.
12. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів. – К., 2005.
13. ДАРО, ф.113, оп.1, спр.241.
14. Діло. – 1933. – 29 листоп.
15. Новий час. – 1933. – 20 лип.
16. ДАВО, ф.1, оп.2, спр.3727.

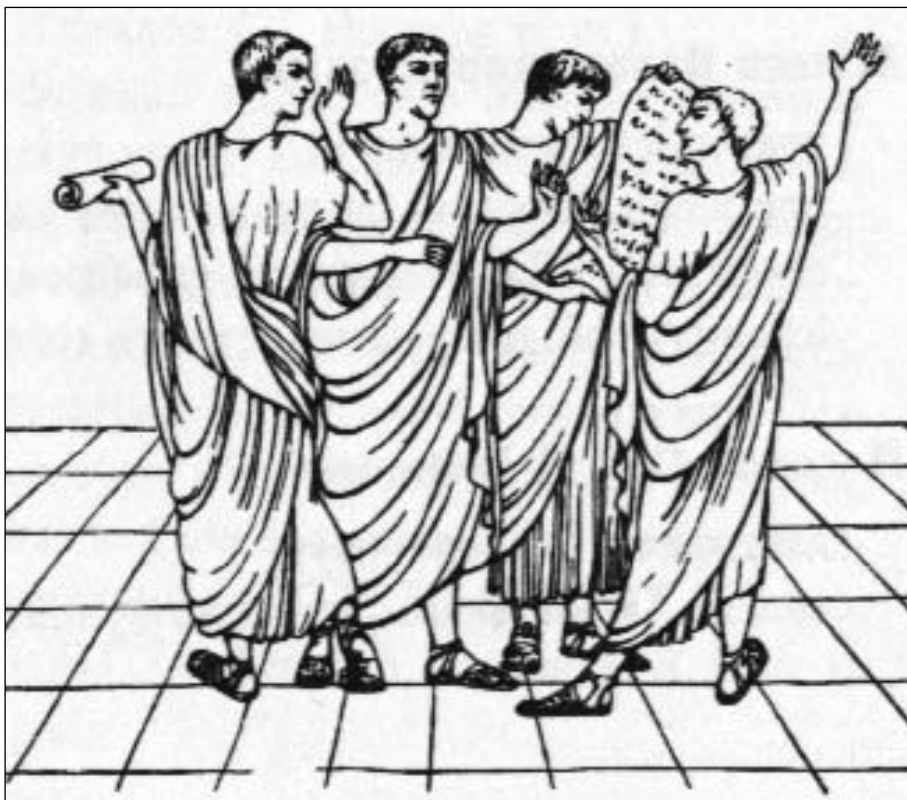
РЕЦЕНЗЕНТИ:

М.О. Багмет – д.і.н., професор, проректор ЧДУ ім. Петра Могили.

© Я.П. Цецик

Стаття надійшла до редакції 27.02.09

*Огляди
та повідомлення*

ПОЛЬСЬКІ МАНДРІВНИКИ В КРИМУ У ХІХ СТОЛІТТІ: ГЕОГРАФІЯ ПОДОРОЖЕЙ

У статті розглядаються маршрути подорожей польських мандрівників ХІХ століття по Кримському півострові; описані найбільш характерні способи пересування та створена ієрархія кримських історичних та культурних об'єктів за ступенем цікавості подорожніх. Також наведені короткі нариси про мандрівників.

Ключові слова: Крим, польські мандрівники, географія маршрутів, подорожні записки.

В статье рассматриваются маршруты поездок польских путешественников ХІХ века по Крымскому полуострову; описаны наиболее характерные способы передвижения и создана иерархия крымских исторических и культурных объектов по степени интереса путешественников. Также приведены краткие очерки о вояжерах.

Ключевые слова: Крым, польские путешественники, география маршрутов, записки путешественников.

The Polish travelers journeys' routes of ХІХ century on the Crimean peninsula are examined in the article; the most characteristic methods of movement are described; the hierarchy of the Crimean historical and cultural objects is created on the degree of traveling interest. Short essays about travelers are also given.

Key words: crimea, Polish travelers, geography of routes, messages of travelers.

З-поміж усіх регіонів сучасної України Крим, без сумніву, посідає чільне місце за тривалістю та насиченістю історичного життя – це стосується як античних часів, так і ХІХ століття. Посилення уваги до Криму на схилі Нового часу було пов'язане з низкою об'єктивних причин. Передусім, це занепад раніше могутнього Кримського ханства та безпосередньо пов'язаний з цим процес поступового розширення Російської імперії на південь, постійні російсько-турецькі війни, а потім – Кримська війна [1]. Тому цілком зрозумілим є інтерес освічених кіл держав Чорноморського басейну до Кримського півострову, інтерес не тільки офіційних осіб, але й різного кшталту мандрівників. Жодна місцевість на берегах Чорного моря, хіба що за винятком Стамбулу, не привертала до себе так багато уваги подорожуючих. Зважаючи на це, слід було б очікувати, щоб мандрівні записки та спогади відігравали особливу роль в становленні джерелознавства та історіографії історії Криму, проте цього не сталося ні в ХІХ, ні в ХХ століттях. Як справедливо зауважив відомий етнограф та археолог М.І. Надеждин, «відомості мандрівників – особлива низка багатих джерел, низка також це не розроблена, навіть не вповні видана» [2]. Таке визначення є цілком виправданим навіть для сьогоденного дня. Втім, якщо вітчизняним «туристам» відносно пощастило – більшість їхніх нотаток було видано за життя й перевидано зараз – то праці багатьох іноземних мандрівників до сьогодні залишаються своєрідною terra incognita. Значною мірою це стосується і польських мандрівників.

Польські мандрівники в Криму – унікальний в джерелознавчому та історіографічному сенсах феномен. Як піддані Російської імперії (краще іноземців обізнані про стан справ в державі) вони, тим не менш, ближче за стилем написання своїх записок до

вояжерів з-за кордону – за мовою, стилістикою, відношенню до спільної історії. З іншого боку, їхні твори, що видавалися в Росії, цензурувалися, тому сьогодні важко визначити, що саме з подорожніх вражень не дійшло до читачів. Одному з аспектів цього феномену польських мандрівників на Кримському півострові – географії їхніх маршрутів у ХІХ ст. – і присвячена дана стаття.

Два роки: 1824-й та 1825-й, – посідають особливе місце в рамках теми, перший – тому що з нього почався відлік перебування польських мандрівників у Криму в ХІХ ст., другий – через найбільшу питому вагу тих мандрівників на одиницю часу, крім того, ці два роки тісно пов'язані між собою спільними подіями.

Першим польським мандрівником в Криму ХІХ сторіччя став граф Густав Олізар (1798-1865) [3], відомий дворянським колам Російської імперії невдалим сватанням до Марії Раєвської, що знайшло відгук в творчості О.С. Пушкіна [4]. Намагаючись віднайти душевну рівновагу, Густав Олізар приїжджає до Криму в 1824 році і залишається ще на рік. Подобиці його вояжу можемо дізнатися з детальних мемуарів графа [5]. Прибув Г. Олізар до Криму морським шляхом – з Одеси, і саме цей шлях майже на все століття стане єдиним можливим для мандрівників. Прибув він не один, а разом із графом М.С. Воронцовим, Новоросійським генерал-губернатором, про якого мова буде йти далі. Після висадки поблизу бухти Ласпі подорожуючи зупинилися в Гурзуфі, а згодом Г. Олізар придбав невелику місцевість, де заклав маєток – пізніший славнозвісний Артек. В ньому граф мешкав постійно, лише зрідка навідуючи знайомих та приїжджаючи до Сімферополя. Восени 1825 р. Олізар залишив Крим, суходолом виїхавши на Київщину. Його перебуван-

ня на півострові не надто багате подіями, проте саме він захопив багатьох своїх співвітчизників відвідати Крим.

У 1825 році землі Тавриди відвідали ще кілька польських мандрівників, і як минулого року, їхнім провідником знову виступив граф М.С. Воронцов. На службі в Одесі та в приватному житті генерал-губернатор був оточений поляками: дружиною Єлизаветою – донькою одного з останніх гетьманів Речі Посполитої Франциска Ксаверія Браницкого, графом Яном Віттом – генерал-лейтенантом кавалерії та начальником південних військових поселень, Кароліною Собаньською – головною «світською левицею» тогочасної Одеси, коханою О.С. Пушкіна [6] та коханкою Яна Вітта, Генріком Ржевуським (1791-1866) – письменником та рідним братом Кароліни, Адамом Міцкевичем (1798-1855) – генієм польської літератури та приятелем Генріка, і багатьма іншими. Саме для цієї унікальної за складом компанії граф М.С. Воронцов організував восени 1825 року подорож до Криму [7]. Але ще раніш на півострові побували вдвох Г. Ржевуський та А. Міцкевич – в червні вони прибули морем до Євпаторії, зробили невелику екскурсію до Сімферополя та за кілька днів повернулися до Одеси. Наступного разу «польська компанія» графа М.С. Воронцова затрималася в Криму на довше, відвідавши Тарханкут, Євпаторію, Бахчисарай, Чуфут-Кале, Балаклаву, Байдарські ворота, Гурзуф з Аюдагом, Алушту та Чатир-Даг. Вся подорож тривала майже два місяці [8]. Саме тоді А. Міцкевич відвідав Г. Олізара. На жаль, лише декілька листів залишили по собі тоді польські мандрівники [9], втім, світовій культурі дісталися у спадок «Кримські сонети» [10].

Але навіть цією компанією не вичерпується список польських мандрівників, які відвідали Тавриду у 1825 році. Серед подорожніх був Карл Качковський (1797-1867), товариш графа Олізара по Кременецькому ліцею, лікар, ботанік-аматор та, в майбутньому, генерал польської армії [11]. Цей мандрівник залишив невеликий, але надзвичайно цікавий щоденник [12]. Прибувши морем з Одеси до Балаклави, К. Качковський направився до Алушти, по дорозі побачивши і Байдарську долину, і Гурзуф, і маєток Г. Олізара. Після підйому на Чатир-Даг польський мандрівник відвідав Бахчисарай і Чуфут-Кале, а потім через Сімферополь виїхав до Євпаторії, звідки повернувся до Одеси. На жаль, із своїм шкільним приятелем Густавом Олізаром Карл Качковський не побачився.

Після насиченого 1825 року в подорожах поляків до Криму відбувається перерва, що тягнеться аж до 1843 року, коли на півострів приїхав Едмунд Хоєцький (1822-1899), відомий письменник, публіцист та «професійний мандрівник», приятель О.І. Герцена, І.С. Тургенева та Наполеона III [13]. Е. Хоєцький став автором примітних мемуарів «Спогади з подорожі по Криму», що недавно були перекладені українською мовою [14]. Польський мандрівник прибуває до Криму знову-таки морем з Одеси, але вже відчутно східніше своїх попередників – не в Євпаторію чи на околиці Севастополя, а до Ялти. Також Е. Хоєцький став першим мандрівником, комплексно відвідавши Крим – не тільки центральні міста, але ще й схід півострова. Загальний маршрут вояжера виглядав так: з Ялти до Балаклави морем, потім суходолом до Георгіївського монастиря, Севастополя, Інкермана та Мангупа, і далі на його

шляху – Бахчисарай, Чуфут-Кале, Сімферополь, Алушта, Карасу-Базар (теперішній Білогірськ), Судак, Старий Крим, Феодосія та Керч. Е. Хоєцький залишив надзвичайно детальні описи всього, що траплялося йому на шляху. За об'ємом книга спогадів Хоєцького є найбільшою з-поміж усіх творів польських мандрівників.

Першу половину XIX століття в Криму завершує подорож ще одного «професійного» польського мандрівника – Антонія Якси-Марцинковського (1823-1880), який ховався за літературним псевдонімом «Новосельський». Цей вельми освічений публіцист та етнограф, збирач фольклору та літературний критик [15] прибув до Криму морем з Одеси, відвідав Євпаторію, потім теж морем дістався Севастополя, а звідти – знову-таки морем – до Ялти. Потім по Південному Узбережжю Криму приїхав до Байдарської долини, помандрував до Бахчисараю і навколишніх «печерних міст», а з Чатир-Дагу знову приїхав до Ялти. Його багаті на цікаві відомості спогади вже невдовзі були надруковані у двох томах [16].

Майже вся друга половина XIX сторіччя не дала нам жодних мандрівників. Зрозуміло, що ані Кримська війна 1853-1856 рр., ані польське Січневе повстання 1861-1863 рр. і розпочаті після нього репресії не сприяли активності мандрівників, тому об'єктивним є те, що лише на самому зламі сторіч на півострові знову з'явилися польські вояжери. Втім, за історичними обставинами відвідин та стилістикою творів вони складають окрему епоху польського кримознавства, тому й не розглядаються в цій праці.

Отже, розглянувши маршрути низки польських мандрівників XIX століття, вивчивши мету та обставини їхніх подорожей, проаналізувавши вибір об'єктів для спостережень, можемо зробити деякі висновки.

По-перше, всі без виключення польські мандрівники по Криму в XIX сторіччі віддавали перевагу морському шляху до Криму перед суходільним – що беззаперечно свідчить про нерозвиненість тогочасної наземної інфраструктури. Більш того, це свідчить і про наднизькі темпи розвитку півострова: і в 1825 році, і за чверть століття потому в Криму не існувало пристойної системи суходільних комунікацій.

По-друге, через такі маршрути в поле зору вояжерів потрапляли здебільшого приморські міста та Кримські гори, що мало як позитивні, так і негативні наслідки. Серед перших – натхненні описи мальовничих краєвидів Криму та величких пам'яток архітектури та історії. Серед других – ігнорування степового Криму як такого, що потім призвело до закріплення в польському суспільстві стереотипу щодо «не цікавості» кримських степів.

По-третє, пам'ятки Криму за ступенем відвідуваності польськими мандрівниками розподілялися за суворим ранжиром: від тих, чийм описам присвячені цілі глави, до тих, хто удостоївся лише пари рядків. Оскільки ж для поляків Крим був, передусім, «Сходом у мініатюрі», то серед лідерів, звичайно, опинилися Бахчисарай та Чуфут-Кале.

Загалом же ієрархія цікавості польських вояжерів виглядає наступним чином: Бахчисарай, Євпаторія, Сімферополь, Алушта – по чотири згадки; Чуфут-Кале, Байдарські ворота, Балаклава, Гурзуф, Чатир-Даг – по три; Севастополь, Ялта, Артек – по дві; і, завдяки, в основному, східному маршруту

Е. Хоєцького, на мапі Криму не залишилося жодної більш-менш значної місцевості, яку б хоч один раз не відвідали польські мандрівники.

І якщо подорожні записки польських вояжерів і не відзначалися особливо науковими чеснотами – точністю, достовірністю, посиланнями на наукові праці попередників – то, завдяки широкому охоп-

ленню польської аудиторії, вони сприяли розповсюдженню знань про Кримський півострів серед широких верств населення, не тільки зображуючи Крим як курорт, але й закликаючи до його відвідин. І не в останню чергу популярності записок мандрівників сприяли надзвичайно цікаві маршрути їхніх авторів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Непомнящий А.А. Историчне кримиознавство (кінець XVIII – початок XX століття): Біобібліографічне дослідження. – Симферополь: Бізнес-інформ, 2003. – С. 62; Його ж. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма (последняя треть XVIII – начало XX века) / Ин-т украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. – Киев, 1999. – 212 с. – (Научно-справочные издания по истории Украины; Вып. 46).
2. Надеждин Н. Об исторических трудах в России // Библиотека для чтения. – 1837. – Т. 20, отд. 3. – С. 93-136.
3. Громенко С.В. Густав Олизар и его воспоминания как источник по истории Крыма // Историческое наследие Крыма. – Симферополь, 2006. – № 15. – С. 156-167.
4. Пушкин А.С. Графу Олизару // Пушкин А.С. Собр. соч.: В 10 т. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1959-1962. – Т. 2. – С. 495.
5. Копылов А. Мемуары графа Олизара // Русский вестник. – 1893. – Авг. – С. 1-41; Сент. – С. 101-132.
6. Ковальчук И.И. Элленора – так называл ее Пушкин: Каролина Собаньская. – Одесса: Печатный дом. – 2006. – 354 с.
7. Громенко С.В. Михаил Семенович Воронцов в воспоминаниях польских путешественников по Крыму в XIX веке // Воронцовы и русское дворянство: X Крымские Международные Воронцовские чтения: сборник докладов / Сост. Г.Г. Филатова. – Симферополь, 2008. – С. 24-33.
8. Живов М.А. Адам Мицкевич. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 134-150.
9. Цинал С. Мицкевич в гостях у караимов в Евпатории // Пилигримы Крыма: Сборник научных статей и материалов. – Симферополь: Крымский Архив, 2003. – Вып. 1(6). – С. 23-37.
10. Мицкевич А. Крымские сонеты. – К.: Этнос, 2004. – 128 с., ил.
11. Навроцкий В. Польские аргонавты шествуют по Крыму // Пилигримы Крыма-97 (Путешествия по Крыму, путешественники о Крыме): Международная научная конференция: Материалы. – Симферополь, 1998. – 68 с.; Его же. Поляки в Крыму два столетия тому // Крымська світлиця. – 2003. – 5 груд. – С. 3.
12. Качковский К. Путешествие в Крым / Пер. с польск., предисл., прим. В. Навроцкого, И. Неяченко // Крымский альбом: Историко-краеведческий и литературно-художественный альманах, 1998. – Феодосия: Коктебель, 1998. – С. 90-111. Качковский К. Дневник путешествия в Крым, совершенного в 1825 г., дня 19, дня 20 // Алушта в литературе и живописи / Сост. Г. Путнина. – Алушта, 2007. – С. 47-49.
13. Dębicki Z. Edmund Chojecki // Głos warszawski. – 1899. – № 49-50; Chmielowski P. Historia literatury polskiej: W 6 t. – Warszawa, 1900. – Т. 6. – С. 115-119; Rzepecka H. Ojczyzna w piśmie i pomnikach: W 5 t. – Poznań, 1911. – Т. 2. – С. 372-373; Chojecki A. Chojecki Edmund Franciszek Maurycy (pseud. fr. Charles Edmond) // Polski Słownik Biograficzny. – Kraków, 1937. – Т. 3. – С. 391-392; Chojecki Edmund (1822-1899) // Bibliografia literatury polskiej. – Warszawa, 1968. – Т. 7: Romantyzm. – С. 217-221.
14. Хоєцький Е. Спогади з подорожі по Криму. – Симферополь: СГТ, 2008. – 384 с., ил.
15. Chmielowski P. Historia literatury polskiej: W 6 t. – Warszawa, 1900. – Т. 5. – С. 218-221; Antoni Marcinkowski // Kowalczyk A. Idee programowe romantyków polskich: Antologia. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991. – 406 s.; Kwapiszewski M. O twórczości Antoniego Marcinkowskiego: Z dziejów środowiska literackiego «Gwiazdy» // Z problemyw preromantyzmu i romantyzmu: Studia i szkice / Pod red. A. Aleksandrowicz. – Lublin, 1991. – С. 171-200; Kwapiszewski M. Od Alberta Gryfa do Antoniego Nowosielskiego: Biografia intelektualna różnorodnego krytyka // Polska krytyka literacka XIX wieku / Pod red. M. Strzyżewskiego. – Toruń, 2005. – С. 170-189.
16. Marcinkowski A. Stepy, morze i góry: szkice i wspomnienia z podróży: W 2 t. – Wilno, 1854. – Т. 2. – 277 s. – Изд. под псевд.: A. Nowosielski.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

А.А. Непомнящий – д.і.н., професор, Таврійський національний університет ім. Вернадського;
С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. Петра Могили.

© С.В. Громенко

Стаття надійшла до редакції 24.05.09

ДІЯЛЬНІСТЬ О.Г. ТРОЙНИЦЬКОГО У ГОЛОВНОМУ УПРАВЛІННІ ЦЕНЗУРИ (1857-1861 рр.)

Стаття присвячена діяльності вченого-статистика, громадського та державного діяча О.Г. Тройницького у Головному управлінні цензури.

Ключові слова: О.Г. Тройницький, Російська імперія, цензура, Головне управління цензури, державний діяч.

Статья посвящена деятельности ученого-статистика, общественного и государственного деятеля А.Г. Тройницкого в Главном управлении цензуры.

Ключевые слова: А.Г. Тройницкий, Российская империя, цензура, Главное управление цензуры, государственный деятель.

Article is devoted to the activity of A.G. Troynitsky in the Main governing of the censorship.

Key words: A.G. Troynitsky, Russian empire, censorship, Main governing of the censorship, statesman.

Висвітлення життєвого шляху та діяльності визначних державних діячів стало одним із важливих завдань сучасної історичної науки. Тому пріоритетного напрямку у сучасних наукових дослідженнях набула історична персоналістика. У середині XIX ст. серед широкого загалу науковців і державних діячів Російської імперії, помітно виділяється постать вченого-статистика, громадського та державного діяча О.Г. Тройницького (1807-1871). Мета цієї статті – висвітлити діяльність О.Г. Тройницького на посаді цензора у Головному управлінні цензури.

О.Г. Тройницький належав до старовинного козацького старшинського роду, який брав свій початок на Полтавщині. У процесі перетворення козацько-старшинської еліти на дворянство Російської імперії були переглянуті генеалогічні матеріали українських козацько-старшинських і шляхетських родів з метою затвердження їх у російському дворянстві та внесення до губернських родовідних книг. Так, родинний герб Тройницьких був внесений у Частину 15 «Общего гербовника дворянских родов Всероссийской империи» [1].

О.Г. Тройницький був серед учнів, які вступили до Одеського Рішельєвського ліцею одразу після його відкриття у 1817 р. По успішному завершенні навчання він залишився викладати у ліцеї фізико-математичні дисципліни, а у кінці 20-х років XIX ст. продовжив педагогічну діяльність в Одеському інституті благородних дівчат. Будучи членом ради Одеського приказу громадського опікування, О.Г. Тройницький багато зробив для розвитку благодійних установ міста.

У 1828 р. О.Г. Тройницький був додатково введений у штат Одеського цензурного комітету. За цензурним статутом 1828 р. Головне управління цензури було вищою цензурною інстанцією Російської імперії і входило до системи Міністерства народної освіти [2]. В університетських центрах держави були засновані підлеглі йому цензурні комітети. У ряді міст держави була введена посада окремого цензора з внутрішньої і зовніш-

ньої цензури. Не стала виключенням і Одеса. Обов'язки цензора виконувалися О.Г. Тройницьким до початку 30-х років XIX ст. і були покладені на нього з урахуванням знання ним іноземних мов. Він повинен був займатися цензурою книг переважно французькою мовою, якою володів досконало [3]. У 1832 р. О.Г. Тройницький вийшов зі складу Одеського цензурного комітету. Незабаром він очолив редакцію газет «Одесский вестник» та «Journal d'Odessa», видавши, таким чином, перевагу творчій роботі редактора. У роки редакторської діяльності з 1834 по 1857 рр. О.Г. Тройницький постійно вдосконалював зовнішню форму та внутрішній зміст газет. Редагування видань він сполучав із авторством головних рубрик російськомовного видання. Більше 20 років у «Внутренних известиях» редактор розглядав динаміку торгівлі чорноморських, азовських, дунайських портів та торгівлі на сухопутному кордоні Бессарабії. Окреме місце серед статистично-аналітичних статей О.Г. Тройницького займали статті, присвячені успіхам торгівлі Одеси. Все це сприяло тому, що «Одесский вестник» та «Journal d'Odessa» перетворилися у найпопулярніші і впливові місцеві видання.

В 1855 р. О.Г. Тройницький був обраний членом Російського географічного товариства, де входив до складу кореспондентів відділення статистики. Саме тоді його талант як статистика був помічений і повстало питання про його перевід до столиці. Наприкінці 1857 р. О.Г. Тройницький назавжди покинув Одесу і разом з родиною переїхав до Петербургу. У столиці він був затверджений на посаді завідувача справами статистичного комітету при Міністерстві внутрішніх справ. Одночасно О.Г. Тройницький був обраний членом Головного управління цензури [4].

У 1859 р., цензор взяв участь у підготовці створення окремого цензурного відомства, очолити яке повинен був державний діяч, директор Санкт-Петербурзької публічної бібліотеки М.А. Корф (1800-1876). Головним помічником у цій справі він обрав

О.Г. Тройницького, який на той час очолював Центральний статистичний комітет. За статутом, складеним М.А. Корфом та О.Г. Тройницьким, Головне управління цензури, що відносилось до Міністерства народної освіти, мало бути скасованим. Натомість утворювалося окреме Головне управління зі справ друкарства, до якого переходили усі права та обов'язки скасованого цензурного відомства. Реалізація такого плану могла б призвести до досить позитивних зрушень в області цензури в Російській імперії, адже мова йшла про зміну самого характеру цензури. Історик російської журналістики та цензури М.К. Лемке, який критично оцінював державну діяльність М.А. Корфа, змушений був визнати, що його бажання відокремити цензуру від всіх інших міністерств була досить прогресивною на той час [5]. Однак, з фінансових міркувань, бюджет нової установи мав становити 200 тис. руб., проект не був реалізований. З цього приводу 5 грудня 1859 р. О.Г. Тройницький писав своєму брату М.Г. Тройницькому в Одесу: *«Барон Корф человек замечательного ума и образования, но слишком прыткий и увлекающийся. Так что едва ли дело пошло бы стройно... Я предвидел, что министерство долго бы не просуществовало...»* [6]. 24 січня 1860 р. була здійснена реорганізація відтвореного Головного управління цензури, до складу якого серед інших увійшов і О.Г. Тройницький [7].

У веденні цензора О.Г. Тройницького перебували періодичні видання, які видавалися в Новоросійському краї і Бессарабській області. Безумовно, новий статус наклав відбиток на ставлення О.Г. Тройницького до преси. Одеський цензурний комітет неодноразово одержував від нього зауваження за публікацію на сторінках газет «Одесский вестник» і «Journal d'Odessa», а також журналів «Рассвет» і «Сион» різких суджень, несумісних з урядовими положеннями про пресу.

Серед рукописів, що надходили на рецензування до О.Г. Тройницького, були твори видатного українського поета і художника Т.Г. Шевченка (1814-1861), які були передані на розгляд цензора 16 січня 1859 р. Загалом, О.Г. Тройницький не знайшов у них нічого, що суперечило б вимогам тогочасної цензури, за винятком твору «Думи мої, думи». В останньому, за його висловом, *«слишком горько высказывается скорбь автора об уничтожении казачьей вольности»* [8]. О.Г. Тройницький наполягав на вилученні поеми з другого видання творів Т.Г. Шевченка. Як наслідок, понад половини тексту твору «Думи мої, думи» було заборонено. Відзив О.Г. Тройницького датовано 23 січня 1859 р., а вже 25 січня копію з нього було надіслано до начальника III відділу В.М. Долгорукова разом із супровідним листом, в якому керівник Головного управління цензури Є.П. Ковалевський зазначав, що він поділяє висновки цензора [9].

30 квітня 1859 р. Т.Г. Шевченко звернувся до вищої цензурної інстанції з клопотанням про видання своєї збірки «Поезія Т. Шевченка. Том перший». Голо-

вне управління цензури доручило розглянути рукопис поета знову О.Г. Тройницькому. Разом із рукописом цензору були передані і додатки, зокрема, загалом прихильний відзив цензора Петербурзького цензурного комітету С. Палаузова. Розглянувши рукопис, О.Г. Тройницький у відзиві погоджувався, що уривки, відзначені С. Палаузовим, підлягають забороні, але зазначав, що обмежитися лише їх вилученням не досить. Він знову наполягав на вилученні твору «Думи мої, думи» або принаймні великого її уривка: від 28 до 100 рядка. Відводячи заперечення, висловлені в рецензії С. Палаузова, цензор писав: *«Без всякой неуместной натяжки, предполагаемой рассматривавшим рукопись г-на Шевченки г-ном цензором Палаузовым, нельзя не видеть в той части упоминаемой песни выражения грусти автора о нынешней судьбе Малороссии, со времени подчинения ее под власть России...»* [10].

Загальний висновок цензора був такий: заборонити видання рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том перший», але дозволити видання опублікованих раніше — «Чигиринського Кобзаря і Гайдамаків» та «Гамалії». На підставі цього відзиву Головне управління цензури на черговому засіданні 25 липня 1860 р. відхилило рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том перший» і дало дозвіл на нове видання книжок «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» та «Гамалія».

О.Г. Тройницький не прагнув сприяти появі в світ нового видання творів Т.Г. Шевченка. Він не виступив проти тієї оцінки політичного спрямування поезії поета, яку було дано їй 1847 р. у III відділі. Зменшення обсягу нового видання внаслідок вилучення цензора О.Г. Тройницького і, зокрема, відхилення ним рукопису «Поезія Т. Шевченка. Том перший» змусили поета відмовитися від цієї назви. Нова збірка вийшла в світ у 1860 р. на кошти П. Симиренка під традиційною назвою «Кобзар».

У 1861 р. О.Г. Тройницький перейшов на службу до Міністерства внутрішніх справ, де був призначений товаришем міністра у зв'язку з чим був звільнений з посади члена Головного управління цензури [12]. Цензурне відомство було остаточно передане Міністерству внутрішніх справ у 1863 р. Таким чином, був визначений новий принцип організації цензури в державі. З цього приводу О.Г. Тройницький писав своєму брату М.Г. Тройницькому в Одесу: *«Весьма трудно определить как будет устроена цензура в России. Она передана в наше министерство, но мы не дали себе отчета, что мы с ней сделаем...»* [13]. Чиновник зазначав, що він виступав проти передачі Головного управління цензури у відомство Міністерства внутрішніх справ.

Таким чином, О.Г. Тройницький, як дворянин, чиновник та видавець ніколи не ставив під сумнів законність існуючої влади. Цензор не допускав до друку статті та твори, які були несумісні з урядовими положеннями про пресу, що давало йому змогу впевнено просуватися по службовим сходам.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Лукомский В.К., Модзолевский В.Л. Малороссийский гербовник. – СПб., 1914. – С. 186-187.
2. Устав о цензуре 1828 года // Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. – СПб., 1862. – С. 125-196.

3. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф.139, оп.1, спр.28. – Арк. 18.
4. ДАОО, ф.139, оп.1, спр.28. – Арк. 6.
5. Лемке М.К. Эпоха цензурных реформ 1859-1865 годов. – СПб-б., 1904. – С. 20.
6. О несостоявшемся министерстве цензуры. Из писем А.Г. Тройницкого к брату его Н.Г. Тройницкому // Русский архив. – 1896. – Т. 6. – С. 296-297.
7. ДАОО, ф.139, оп.1, спр.28. – Арк. 20.
8. Відзив члена Головного управління цензури О. Тройницького про книжки Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» та «Гамалія» // Бородін В.С. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840-1862 роки. – К., 1969. – С. 116.
9. Лист міністра народної освіти Є. Ковалевського до начальника III відділу В.М. Долгорукова з повідомленням про те, що книжку Шевченка «Чигиринський Кобзар і Гайдамаки» було доручено члену Головного управління цензури О. Тройницкому // Бородін В.С. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840-1862 роки. – К., 1969. – С. 118.
10. Відзив члена Головного управління цензури О. Тройницького про рукопис «Поезія Т. Шевченка. Том первый» // Бородін В.С. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840-1862 роки. – К., 1969. – С. 128.
11. Відзив члена Головного управління цензури О. Тройницького про книжку Шевченка «Букварь южнорусский» // Бородін В.С. Т.Г. Шевченко і царська цензура. Дослідження та документи 1840-1862 роки. – К., 1969. – С. 155-156.
12. ДАОО, ф.139, оп.1, спр.28. – Арк. 22.
13. П.А. Валуев и А.Г. Тройницкий. Из писем А.Г. Тройницкого // Русская старина. – 1899. – Т. 10. – С. 234.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

*І.С. Гребцова – д.і.н., професор, Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова;
С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. Петра Могили.*

© *О.Д. Картелян*

Стаття надійшла до редакції 11.04.09

РОЗГОРТАННЯ АНТИРЕЛІГІЙНОЇ ПРОПАГАНДИ НА ТЕРИТОРІЇ ХЕРСОНСЬКОЇ ТА ОДЕСЬКОЇ ЄПАРХІЇ У ПЕРШІ РОКИ ВСТАНОВЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

У даній статті розповідається про особливості розгортання антирелігійної пропаганди у перші роки встановлення радянської влади на території Херсонської та Одеської єпархії. Зроблено висновки про досягнення та прорахунки даної політики.

Ключові слова: пропаганда, ідеологія, атеїзм, культура, цензура, наука, суспільство, духовенство.

В данній статтє рассказывается об особенностях развёртывания антирелигиозной пропаганды в первые годы становления советской власти на территории Херсонской и Одесской епархии. Сделано выводы о достижениях и просчётах данной политики.

Ключевые слова: пропаганда, идеология, атеизм, культура, цензура, наука, общество, духовенство.

In this article is told about the peculiarity of the beginning of anti-religious campaign at the first years of soviet authority on the territory of Kherson and Odesa eparchies. Also the author made a conclusion about achievements and reverses of this policy.

Key words: propaganda, ideology, atheism, culture, censorship, science, society, clergyman.

В Україні, у дні поступового утвердження релігійної свідомості у суспільстві, важливо знати, як відбувалося розгортання антирелігійної пропаганди у перші роки встановлення радянської влади на колишньому просторі Російської імперії взагалі та на території Херсонської та Одеської єпархії зокрема. Незважаючи на актуальність зазначеної проблеми, вказана тема на даному етапі перебуває серед кола малодосліджених проблем вітчизняної історії.

Відзначимо, що певний вклад у розробку даної проблематики зробили такі українські науковці як: А. Киридон [1], В. Очеретянко [2], І. Бердяєва [3]. Серед російських дослідників виокремимо В. Алексєєва [4], а серед західноєвропейських – Віла ван ден Беркена [5]. Однак для того, щоб зрозуміти всі особливості проведення атеїстичної пропаганди доцільно розглянути її в окремо взятій єпархії. Тому автор даної статті ставить собі за мету розглянути це питання на прикладі Херсонської та Одеської єпархії та привернути увагу істориків до подальшої актуалізації зазначеного напрямку у наукових дослідженнях.

Слово «пропаганда» походить від латинського *propago* – розповсюджую. За Великою радянською енциклопедією пропаганда – це розповсюдження політичних, філософських, наукових, художніх та ін. поглядів та ідей з метою їх впровадження у суспільну свідомість і активізацію масової практичної діяльності. У вузькому значенні, пов'язаному з політичною та ідеологічною пропагандою, це – розповсюдження поглядів, ідей та теорій з метою формування у масах окремого світобачення [6]. Саме на заміну суспільного релігійного світогляду була й спрямована атеїстична пропаганда. Після утвердження радянської влади країна стала на шлях побудови соціалізму, а потім й

комунізму. Такий шлях передбачав панування матеріалістичної ідеології, яка у свою чергу заперечувала доцільність існування будь-якої релігії.

Для того, щоб зрозуміти яким було ставлення комуністичної ідеології до релігії, треба згадати думки теоретиків атеїстичної ідеології. Так, К. Маркс у «Вступі до критики філософії права Гегеля» сказав, що «релігія є опіумом для народу», згодом цей вислів став найпопулярнішим у критиці релігії. До того ж він говорив про те, що для звільнення трудящого класу, а відповідно і всього людства, треба вирвати із людського серця «релігійне почуття» [4, с.94].

В. Ленін у свою чергу закликав «...боротися з релігійним туманом», але пропанував робити це «...ідейною зброєю, нашою пресою, нашим словом». Хоча, і сам зазначав, що «ніякими книжками і ніякою проповіддю не можна просвітити пролетаріат, коли його не просвітить його власна боротьба проти темних сил капіталізму» [7].

Голландський вчений Віл ван ден Беркен, розглядаючи місце, функції та значення атеїзму у більшовицькій ідеології та суспільстві, відзначив, що радянський атеїзм за своїм характером у корені відрізняється від західних форм атеїзму. Він протистояв не лише атеїзму, але також ідеологічній індіферентності та філософському агностицизму в релігійній сфері. Держава терпіла церкву як культовий заклад і офіційно визнавало свободу здійснення церковних обрядів. У той же час, використовуючи систему освіти, монополію у сфері культури вона наступала на релігію як світогляд. Радянська ідеологія, вважає В. Беркен, являла собою унікальне поєднання філософських та релігійних поглядів [5]. Таким чином, комуністи вбачали у Церкві свого конкурента у світоглядній площині.

Вплинула на позицію радянської влади відносно Церкви і особисте ставлення Російської православної церкви до комуністичного режиму. За словами російської дослідниці Т.Г. Леонтьєвої: «Поведінка РПЦ після Лютня визначалася, перш за все, прагненням зміцнити своє особисте становище у суспільстві – звідки й устремління до відновлення патріаршества, та протести проти відокремлення РПЦ від держави» [8]. Звичайно така антагоністична поведінка представників РПЦ по відношенню до нової влади сприяла посиленню конфлікту між Церквою та державою і сприяла до більш активних дій державних органів на ниві антирелігійної пропаганди.

На думку А.М. Киридон для певної частини України (як і в цілому Російської імперії) було характерним зростання антиклерикальних настроїв, що посилювалися після революційних подій 1917 року. «В Київську духовну консисторію поступали багато чисельні скарги, селян на духовенство, інформації про стихійні захоплення селянами церковних земель, вигнанні священників із парафій, скороченні платні та ін. Причому спостерігається тенденція радикалізації подібних настроїв селянських мас протягом 1917 року. Зростанням «невір'я» та «релігійного індиферентизму» відзначалися й самі представники духовенства» [1].

Із прийняттям декрету «Про відокремлення церкви від держави, а школи – від церкви» від 20 січня 1918 р. оновлена держава поступово почала формувати стратегію антирелігійної політики [9]. Одним із перших кроків у даній царині стало прийняття у березні 1919 року на VIII з'їзді РКП(б) програми, у котрій у пункті 13-му делегати сформували позицію партії відносно релігії, яка полягала у «...сприяттві фактичному звільненні трудящих мас від релігійних забобонів і організації найширшої науково-просвітницької і антирелігійної пропаганди» [10]. Однак питання формування конкретної програми дій для боротьби з релігією залишалося відкритим.

Необхідні положення були сформовані лише через два роки у тезах Агітпропу ЦК КП(б)У від 1 липня 1921 р., у яких було заплановано вигіснити релігію «вченням про класові суперечності і ... про матеріалістичну пролетарську культуру», а християнську мораль – діалектичним матеріалізмом, як «всеохоплюючим світоглядом пролетаріату» і в результаті матеріалістичний пролетарський атеїзм перетворити у «загальний світогляд майбутнього безкласового... комуністичного суспільства» [11]. Так було обґрунтовано ідеологічну основу антирелігійної політики.

У той же час на початку 1920-х років у Радянському державі фактично вже діяла система цензури. За словами В.І. Очеретянка: під нею «постійно перебували засоби масової інформації, функціонування видавничих та поліграфічних організацій, бібліотек, архівів, наукова та творча діяльність інтелігенції» [2, с.9].

Впродовж 1917-1918 років було припинено понад 30 видавничих проєктів Російської православної церкви, решта періодики своє існування ще раніше. Як зазначає дослідниця І.В. Бердяєва «РПЦ в Україні, через тривалу економічну залежність від держави та нездатність швидко змінити принципи свого

існування, у перші роки радянської влади не вдалося реалізувати спроби по виданню і поширенню релігійної преси». Лише з 1931 по 1935 рік періодично виходив до того ж невеличким тиражем друкований орган Церкви «Журнал Московской патриархии». Трохи кращими були справи в УАПЦ, у 1921-1923 рр. вони видавали журнал «Релігійно-науковий вісник» та у 1927-1928 рр. – журнал «Церква й життя». Ще кращими справи у видавничій сфері були у Синодній Церкві, у 20-х рр. ХХ ст. вона мала наступні друковані видання: «Голос православної України», «Православний календар», «Рідна церква». Крім того, після активізації у другій половині 1922 р. обновленського руху на півдні країни, за фінансової підтримки губкому в Одесі вийшло два номери журналу «Церковное обновление», редагування якого здійснював представник ДПУ [3, с.295-298].

Тим часом на Півдні України тривав процес укріплення радянської влади. Досвідчений історик Громадянської війни 1918-1920 рр. В.Д. Сусоров відмітив, що на початку 1920 р. на Херсонщині відбулися повітові, волосні та губернські партійні конференції, на яких теж особлива увага приділялася питанням радянського культурного будівництва. Для залучення широких народних мас у справу будівництва нового суспільства партійні організації краю практикували проведення безпартійних робітничо-селянських конференцій. На цих конференціях, що відбулися в березні-квітні 1920 року в Олешках, Бериславі, Голій Пристані, Великій Олександрівці, Каховці делегати висловлювали довір'я радянській владі, ухвалювали резолюції щодо радянського будівництва [12].

Саме у рамках культурного будівництва було покладено початок розгортанню антирелігійної пропаганди. Почала виходити антирелігійна література, у центральній та місцевій пресі з'явилися публікації відповідного змісту. Наприклад, у друкованому органі Херсонської ради робітничих і солдатських депутатів, газеті «Солдат і рабочий» 28 лютого 1918 року було опубліковано статтю «Диктатура та церква», де у рамках антирелігійної пропаганди була подана думка про те, що «пролетаріат звільняючись матеріально, звільняється й духовно, а саме... устремлінням до загальнонародського звільнення визначається ставлення пролетаріату до церкви, цього могутнього апарату духовного гноблення» [13].

Ще у одній з херсонських газет, у «Херсонской правде» – органі Херсонського комітету КП(б)У, у номерах від 24, 25, 26 та 27 квітня 1919 року, було надруковано велику статтю Н. Мазуренка «Відокремлення церкви від держави та Чорне воїнство». В ній, демонструючи приклади з різних історичних епох, він піддає критиці царат, буржуазію і духовенство та зазначив, що для духовного гноблення народу пануючі класи користувались релігією [14]. Далі, критикуючи духовенство, автор відзначив, що воно, у кращому випадку, навчило народ «двом-трьом молитвам на незрозумілій слов'янській мові..., зовсім незрозумілим народові обрядом та справжнім язичеським забобонам» [15].

У миколаївській газеті «Красный Николаев» у статті від 27 серпня 1921 р. «Чи треба нам вірити у бо-

га?» журналіст під псевдонімом «Неверуючий» розповідав про диспут на релігійну тематику між священниками і більшовиками, що тривав три дні у Миколаєві у театрі ім. Луначарського. Аргументацію позиції служителів культу представив священник Шутак словами про те, що «він і у Варшаві, і у Берліні, і у Нью-Йорку був і всюди там храми, а значить і віруючі, а значить і бог є...» А от позицію більшовиків продемонстрував тов. Макотинський, котрий зазначив, що «треба показувати масам абсурдність вірування у бога» [16].

У статті журналіста під псевдонімом «Сигізмунд» «Євангельська плутанина», яка вийшла 26 квітня 1924 р. у газеті «робітничо-батрацької» молоді Одещини «Молодая гвардия», автор, намагаючись піддати сумніву Слово Боже, стверджував, що

сучасна наука довела, що всі Євангелія є простим записом народних оповідань та відзначав, що «достатньо легкого дотику наукової критики, щоб від громіздкої будівлі християнства не лишилось каменю на камені» [17].

Отже, слід зауважити, що на початковому етапі формування антирелігійної пропаганди на території Херсонської та Одеської єпархії відбувалося у межах антирелігійної концепції агітації «словом». Саме друковані засоби інформації відігравали провідну роль у поширенні атеїстичної ідеології. Хоча значна частина суспільства прагнула до змін у культурній сфері, все ж така тактика не дала бажаного результату, оскільки в наступних роках навертання суспільства до антирелігійної ідеології набуло примусових рис.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Киридон А.Н. Особенности государственно-церковных отношений в советской Украине (1917-1930-е годы) // Свобода совести в России: исторический и современный аспекты. – Выпуск 3. – М., 2006. – 569 с. // [Электронный ресурс. Режим доступа: www.rusoir.ru/print/06/08/index.html]. Доступ – 21.09.2008 г.
2. Очеретянко В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування тоталітарної системи в Україні (20-30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Х, 1999. – 19 с.
3. Бердяєва І.В. Видавничі проекти православних конфесій України у 20-ті – 80-ті роки ХХ ст., як фактор формування сучасної традиції // Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. – Херсон, 2008. – С. 294-302.
4. Алексеев В. Вначале был декрет // Діалог. – 1991. – № 4. – С. 86-97.
5. Лобазова О.Ф. Религиоведение: Учебник. – М., 2008. – С. 384.
6. Большая советская энциклопедия. – Т. 21. – М., 1975. – С. 95.
7. Ленін В.І. Повне зібрання творів. Жовтень 1905 – квітень 1906. – Т. 12. – К., 1970. – С. 135.
8. Леонтьева Т.Г. Рецензия: Российское духовенство и свержение монархии в 1917 году. (Материалы и архивные документы по истории Русской Православной Церкви). М. Индрик. 2006. 504 с. // Вопросы истории. – 2007. – № 2. – С. 172.
9. Декреты Советской власти. – М., 1957. – Т. 1. – С. 371.
10. О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М., 1977. – С. 52.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп.6, ч.1, спр.749. – Арк.100.
12. Сусоров В.Д. Революційні події та визвольна боротьба трудящих Херсонщини у 1917-1920-х роках. – Херсон, 2008. – С. 327-328.
13. Диктатура и церковь // Солдат и рабочий. – 1918. – 28 (15) февраля (№ 220). – С. 2.
14. Мазуренко Н. Отделение церкви от государства и Чёрное воинство // Херсонская правда. – 1919. – 24 апреля (№ 22). – С. 2.
15. Мазуренко Н. Отделение церкви от государства и Чёрное воинство (Продолжение) // Херсонская правда. – 1919. – 27 апреля (№ 25). – С. 2.
16. Неверующий. Нужно ли нам верить в бога? // Красный Николаев. – 1921. – 27 августа (№ 96). – С. 2.
17. Сигизмунд. Евангельская путаница // Молодая гвардия. – 1924. – 26 апреля (№ 105). – С. 2.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

В.Д. Сусоров – д.і.н., професор, Херсонський національний технічний університет;
С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім.Петра Могили.

ОСМАНСЬКО-ВЕНЕЦІАНСЬКА ВІЙНА 1645-69 рр. І ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКИХ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ СЕРЕДИНИ XVII ст.

Розглядається спроба участі Речі Посполитої в Османсько-Венеціанській війні 1645-1669 рр. Автор доводить, що дані події, хоч і непрямо, але від того не менш сильно, вплинули на початок українських визвольних змагань середини XVII ст.

Ключові слова: Османсько-Венеціанська війна, Венеціанська республіка, Османська імперія, Річ Посполита, зовнішньополітичний фактор, українські визвольні змагання.

Рассматривается попытка участия Речи Посполитой в Османско-Венецианской войне 1645-1669 гг. Автор доказывает, что данные события, хотя и косвенно, но от того не менее сильно, повлияли на начало украинского освободительного движения середины XVII в.

Ключевые слова: Османско-Венецианская война, Венецианская республика, Османская империя, Речь Посполитая, внешнеполитический фактор, украинское освободительное движение.

The attempt of participation the Polish-Lithuanian Commonwealth in the Ottoman-Venetian war 1645-1669 is examined. The author proves that these events, though indirectly, but though no less strong, influenced the beginning of the Ukrainian liberation movement of mid XVII c.

Key words: The Ottoman-Venetian war, Venetian republic, Ottoman Empire, the Polish-Lithuanian Commonwealth, foreign-policy factor, Ukrainian liberation movement.

Обставини вивчення подій, пов'язаних з українськими визвольними змаганнями середини XVII ст., склалися так, що найменш розглянутим зацікавленими історіографіями виявився зовнішньо-політичний фактор. Особливо це стосується самого їх початку. Склався навіть певний стереотип у розгляді такого роду процесів. Полягає він у тому, що в першу чергу і головним чином, розглядаються фактори внутрішнього характеру. Загалом – це цілком природно, але нажалі при цьому дуже часто забувають про фактори зовнішні, роль яких у розглядуваних подіях і процесах аж ніяк не менша.

Мова піде про подію, що, на перший погляд, українських визвольних змагань середини XVII ст. не стосується взагалі. А саме Османсько-Венеціанська війна 1645-1669 рр. Не можна сказати, що про участь у ній козацтва зовсім нічого не писалось, але про її зв'язок з початком визвольних змагань сказано надзвичайно мало, а як одна з причин їх початку вона взагалі не розглядалась. Власне саме в такому аспекті нам і цікавий даний османсько-венеціанський конфлікт.

Перш ніж перейти до самої війни, коротко окреслимо зовнішньополітичне становище основних його учасників і ті сили в Центрально-Східній та Східній Європі, котрі цілком могли ними стати. Перш за все зупинимось на становищі Османської імперії. На той момент основні напрямки її зовнішньополітичної активності вже досить чітко визначились. Головним з них явно був середземноморський. У всякому разі переважна більшість зовнішньополітичних справ Порти явно була зосереджена там. Власне це значною мірою пояснює складність османсько-венеціанських відносин [5, с.185]. Адже ця війна була між ними не першою. Загалом Чорноморський регіон не був основною сфе-

рою інтересів Османської імперії. Її присутність там була дуже обмеженою. Особливо це стосується Північного Причорномор'я, котре на той час власне османською територією не було. Порта обмежилась тим, що поставила у васальну залежність від себе (та й то дуже умовну) декілька причорноморських держав, найбільшою з яких було Кримське ханство.

Ситуація змінюється в другій половині XVI ст., коли Османська імперія відчула експансію сусідніх держав у свій бік. Так, Московське царство, захопивши Казанське і Астраханське ханства, розширило свою територію впритул до османських володінь. Щоправда після цього воно змінило напрямок своєї зовнішньополітичної активності [5, с.31], але на кордонах імперії з'явилась велика держава, що була явно неприхильною до неї. Багато більше проблем для Порти створило об'єднання польської і литовської держав у спільну Річ Посполиту. Ця новостворена політична сила відразу ж відчутно заявила про себе, розпочавши з часом дедалі сильнішу експансію в Північне Причорномор'я, тобто знову ж таки в бік Османської імперії. А це рано чи пізно призведе до прямого протистояння між цими державами.

Ще одна держава, котра не була задоволена експансійними рухами Речі Посполитої – Кримське ханство [2, с.55]. Славне своїми набігами на сусідів, воно не було найбільшою військовою силою в даному регіоні. Натомість Кримське ханство було оточене набагато потужнішими за нього державами, котрі здійснювали експансію в його напрямку. Посилення позицій будь-кого з сусідів у Північному Причорномор'ї загрожувало існуванню Кримського ханства.

Польська причорноморська експансія явно загострювала зовнішньополітичну ситуацію в регіоні і вона ж

такі обумовила загострення внутрішньо-політичної ситуації в самій Речі Посполитій. На перших порах мова йшла в основному про господарське освоєння причорноморських степів, але чим далі воно заходило, тим більше створювало не тільки міжнародних проблем, але й призводило до ескалації внутрішніх конфліктів. Справа передусім в тому, що освоєння здійснювалось різними суспільними групами з дуже неоднаковими, часто навіть протилежними, інтересами [1, с.57]. Великі землевласники потребували збільшення своїх володінь і кількості робочих рук в них, аби розширити свою присутність і утримувати позиції на західноєвропейських ринках збіжжя. Селяни і козаки прагнули знайти місце подалі від кріпаччини та інших соціальних негараздів Речі Посполитої. До певного часу інтереси названих соціальних прошарків навіть збігались. Але з часом, коли великі землевласники вже більш-менш утвердили за собою досить великі території – конкуренція, особливо з боку козацтва, їм стала абсолютно непотрібною [1, с.63]. Відповідно селянство опиняється під загрозою повного закріпачення, становище ж козацтва стає абсолютно невизначеним.

Власне в Речі Посполитій становище козацтва завжди було непростим. Держава, особливо під час воєн, звичайно мала потребу у війську, тому як військова сила козаки їй були дуже потрібні. Але щойно мова йшла про їх соціальну адаптацію, козацтво відразу ж наражалось на небажання і нездатність уряду їм у цьому допомогти.

Сама по собі проблема легалізації подібних суспільних груп була цілком можлива для вирішення в наявних соціально-політичних умовах. В усякому разі інші європейські країни на це спромоглись. В основному ми маємо два варіанти адаптації. Перший і найбільш простий – нобілітація козацтва (або хоча б його верхівки) [4, с.33]. В схожий спосіб чинили з гайдуками в Дунайських князівствах. Другий, хоч і складніший, але не менш надійний – створити окрему привілейовану військовою верству. В такий спосіб було соціально облаштовано хорватських граничар [4, с.36].

Річ Посполита намагалась вдатись до другого з названих варіантів. Мова йде про створення реестру. Щоправда цей захід був настільки непослідовним, що призвів до загострення відносин козацтва з урядом. Перш за все реєстр не розповсюджувався на все козацтво. До того ж козаки так і не отримали юридичного імунітету. На час ведення бойових дій або прямої загрози війни суперечності відходили на задній план соціального буття, але все поверталось, щойно небезпека минала.

Загострення стосунків наставало тоді, коли кількість козацтва різко збільшувалась. Збільшення ж кількості пов'язане з участю Речі Посполитої в тривалих військових конфліктах, а також задіяння козацтва іншими державами. Так перші козацькі антиурядові виступи К. Косинського та С. Наливайка пов'язані з участю козацтва в Лівонській війні, а також у війні Австрії (Священна Римська імперія) з Османською імперією. Уряд, залучивши до лав свого війська козаків, по завершенню війни просто гадки не мав, що з ними далі робити. Адже мова йшла не про іноземних

найманців, котрих можна було просто випхати за межі своєї території. Таким чином відносини козаків з владними структурами Речі Посполитої оформились як дуже хисткий збройний нейтралітет, що міг за будь якої нагоди перетворитись на збройний конфлікт.

Відповідно козацтво в різний спосіб розповсюджувало свій вплив як на кресах так і на міжнародній арені, а уряд їм у цьому заважав, особливо стосовно кресів. З початку XVII ст. про козацькі виступи більш ніж два десятиліття не було жодної згадки. Досить довгий час козацтво воювало поза межами Речі Посполитої. Більш ніж десять років козацтво було задіяне в подіях «руської смуты». В цей же час ним здійснюються численні морські походи на османські володіння і Крим. А наостанку козацтво залучають до воєн з турками (Цецора, Хотин). Крім згаданого козаки розширювали свій вплив на кресах, беручи участь в конфесійному протистоянні між католиками православними і уніатами. Все завершилось повстанням 1625 р. По його придушенню уряд Речі Посполитої мав п'ять років відносного спокою і явно схилився до знищення козаків як соціального прошарку. Саме в цей час було побудовано фортецю Кодак.

Але завершити свої антикозацькі наміри уряду не вдалось. В Європі точилась Тридцятилітня війна і Річ Посполита, попри всі свої намагання не брати там активної участі, не змогла уникнути її зовсім. А це, відповідно, обумовлювало залучення козацтва на військову службу. Перші тридцять років XVII ст., особливо їх перша половина, були для Речі Посполитої багаті на військові конфлікти. Чого варта одна лише Смоленська війна. Відповідно маємо нові козацькі повстання. Після останнього уряд наче б то блокував козацтво досить щільно. Навіть Січ стерегла урядова залага. Саме так починався період, названий «золотим десятиліттям». Річ Посполита оминала участь у великих збройних конфліктах. Навіть татарам більш-менш регулярно платилась данина, аби зайвий раз з ними не воювати [3, с.19].

Загальновідома ідеологічна формула, що каже про Річ Посполиту од моря до моря. Але обставини Тридцятилітньої війни змусили її обирати якесь одне. Фактично пожертвувати вирішили Балтикою [5, с.225]. Експансія ж в бік Причорномор'я загострювала відносини Речі Посполитої не тільки з Портою і Кримом, але і з власними підданими. В першу чергу з козацтвом.

Була ще одна політична сила, що була незадоволена існуючим на той момент станом справ у Речі Посполитій. Її уособлював король Владислав IV. Король, що не мав фактично ніякої влади в своїй країні і був дуже цим незадоволений. Тому він намагався брати участь у будь-якій воєнній авантурі, а також ініціювати їх сам, з метою отримати в такий спосіб у свої руки реальну силу і владу з приводу війни. Коронний Сейм, в свою чергу, робив усе, аби король не скористався жодною з таких нагод.

Одною такою нагодою була Османсько-Венеціанська війна. Основні бойові дії відбувались на Середземномор'ї, але серед союзників Венеції була і Австрія. Тому ймовірність ведення бойових дій коло кордонів Речі Посполитої була досить великою. В та-

ких умовах фактично гарантовано татарські набіги на територію навколишніх держав. До того ж король Речі Посполитої намагався розширити участь своєї країни в даному конфлікті. Тим більше, що до цього його спонукали Венеціанська республіка і Папа Римський, надавши йому для цього великі субсидії [3, с.27].

Була, щоправда, тут одна складність. Сейм не мав нічого проти антитатарських заходів, але ні в якому разі не підтримав би ідею великої війни з Портою. Тому королю фактично довелося ініціювати змову проти власного Сейму.

Козацтву в цій авантурі відводилась дуже відповідальна роль. Козаки мали провести серію провокаційних акцій, після яких Річ Посполита просто мусила б розпочати війну проти Османської імперії. Для козацтва фактично це був єдиний шанс покра-

щити своє соціальне становище в Речі Посполитій. Але змову було викрито.

Річ Посполита, в особі її короля, кинула козацтво напризволяще, навіть не скориставшись їх послугами. Таким чином позбавивши козацтво останньої надії на легалізацію. Зайве казати, що це було більш ніж вагомою причиною для козацького повстання. Воно ж в свою чергу підкріплене іншими соціальними факторами, деякі з них ми згадували, стало початком потужного соціального вибуху 1648 р.

Таким чином вектор спрямованості зовнішньої політики Речі Посполитої обумовив характер її внутрішньополітичних проблем. Спроба ж її участі в Османсько-Венеціанській війні стала потужним каталізатором, що обумовив початок українських визвольних змагань середини XVII ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. – Торонто, 1999. – 879 с.
2. Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – Л.–М. : Наука, 1981. – 180 с.
3. Кулиш П.А. Отпадение Малороссии от Польши. В 3 т. Т. 2. – СПб., 1889. – 417 с.
4. Леп'явко С.А. Козацькі війни кінця XVI с. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 285 с.
5. Поршнев Б.Ф. Франция, Английская революция и Европейская политика середины XVII в. – М. : Мысль, 1970. – 282 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ю.В. Котляр – д.і.н., професор, ЧДУ ім. Петра Могили;

С.В. Пронь – д.і.н., професор, ЧДУ ім. Петра Могили.

© С.А. Швець

Стаття надійшла до редакції 06.06.09

Рецензії та інформація

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«МИНУЛЕ ТА СУЧАСНЕ:
АРХІВИ В СИСТЕМІ ГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ»
(Мінськ, 20-21 травня 2009 року)

На початку ХХІ ст. в умовах нових інформаційних викликів значної актуальності набувають питання взаємодії та координації зусиль спеціалістів інформаційно-комунікаційної сфери, в тому числі й архівних працівників, на шляху вироблення узгодженої стратегії дій для підвищення ефективності забезпечення інформаційних потреб суспільства та держави. Непересічну роль у налагодженні співпраці архівістів, документознавців, істориків та ін. фахівців на пострадянському просторі відіграють наукові форуми (конференції, симпозіуми, круглі столи тощо), ініційовані державними архівними службами Росії, України, Білорусі та ін.

Важливою подією в житті наукової громадськості Білорусі й суміжних країн стало проведення 20-21 травня 2009 р. у Мінську Міжнародної наукової конференції «Минуле та сучасне: архіви в системі гуманітарного знання», присвяченої 100-річчю від часу створення Вітебської ученої архівної комісії. Науковий захід було організовано за участі Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь, Білоруського науково-дослідного інституту документознавства та архівної справи (БілНДДАС), Національного архіву Республіки Білорусь, а також спонсорської підтримки ЗАТ «Техносерв'є А/С» – однієї з провідних російських компаній у сфері автоматизації діяльності архівних установ. До роботи конференції були залучені архівісти, документознавці, вчені-історики Білорусі, Росії та України, які представляли центральні та місцеві архіви, бібліотеки, науково-дослідні установи, вищі навчальні заклади тощо. Всього у програмі конференції було заявлено 70 доповідей та повідомлень.

Урочисте відкриття конференції відбулося 20 травня у модерному комплексі Національної бібліотеки Республіки Білорусь, де з серпня 2007 р. розміщується й Національний архів Республіки Білорусь. З вітальним словом до учасників конференції звернувся директор Департаменту з архівів та діловодства Міністерства юстиції Республіки Білорусь, к.і.н., доцент *В. Адамушко* та директор БілНДДАС, к.і.н. *А. Рибак*.

На пленарному засіданні було заслухано дві ґрунтовні доповіді – «Полтора десятилетия в действии (к 15-летию Закона Республики Беларусь «О Национальном архивном фонде и архивах в Республике Беларусь»)» (к.і.н., доцент *В. Адамушко*), у якій голова державної архівної служби Республіки Білорусь охарактеризував здобутки та проблеми розвитку архівної галузі країни, та «Ученые архивные ко-

миссии как историко-культурный феномен» (к.і.н., доцент *М. Шумейко*), де було підсумовано досвід різнопланової діяльності перших провінційних науково-історичних товариств, що мали пріоритетні завдання у сфері архівного будівництва. Обидва доповідачі відзначили спадкоємність багатьох традицій у діяльності учених архівних комісій та сучасних державних архівних служб країн пострадянського простору. В межах пленарного засідання начальник відділу загальносистемних і конструкторських розробок ЗАТ «Техносерв'є А/С» *М. Дуплінський* здійснив огляд програмно-технічних рішень компанії у сфері автоматизації діяльності відомчих архівів Росії, підкресливши перспективність впровадження сучасних інформаційних технологій в архівній галузі.

Після перерви робота конференції була продовжена у складі трьох секцій.

У межах засідань секції «История архивов» (керівники секції – *М. Шумейко*, *В. Поздняков*; 17 доповідей) домінувала проблематика розвитку архівів та архівної справи на території Білорусі, Росії та України у ХVІІІ – на початку ХХІ ст. Значний інтерес викликали доповіді *В. Голубєва* (Мінськ) щодо проблем виявлення та наукового опрацювання архівної спадщини Великого князівства Литовського в архівах та бібліотеках Польщі, *О. Саніна* (Москва) про роль Московського архіву Колегії закордонних справ у становленні російської історичної науки ХVІІІ ст., *Н. Хіміної* (Москва) щодо тенденцій розвитку архівної справи в Російській імперії на початку ХХ ст., *В. Лебедєвої* (Гомель) про оцінку сучасниками проекту архівної реформи *Д. Самоквасова*, *О. Макієнка* (Київ) про долю земських архівів в Україні у 1920-х роках та ін.

Увагу учасників секції «История и архивы» (керівники секції – *С. Жумарь*, *Д. Яцкевич*; 22 доповіді) було зосереджено на характеристичі інформаційних можливостей документальних матеріалів архівів та бібліотек Білорусі, Росії, Німеччини, Франції для вивчення широкого кола проблем історії країн Центрально-Східної Європи. Провідне місце у наукових доповідях було відведено огляду документів архівних фондів центральних та місцевих архівів Республіки Білорусь (доповіді *О. Ліцкевича* (Мінськ), *Д. Лісейчикова* (Мінськ), *В. Врублевського* (Мінськ), *І. Рябухіної* (Гродно), *З. Антонович* (Мінськ), *М. Скиданової* (Мінськ), *Г. Алексєйченко* (Гомель), *К. Карпекіна* (Вітебськ), *Г. Карапузової* (Брест), *С. Кулінка* (Мінськ)).

Найбільшу кількість доповідей було заслухано на секції «Роль архивов в современном обществе» (керівники секції – *А. Рибак*, *В. Федосов*; 29 доповідей), де обговорювалися актуальні проблеми експертизи цінності документів, комплектування архівів, обліку, зберігання й використання архівних документів, правові та організаційно-методичні аспекти діяльності архівних установ. Прикметною ознакою поступового впровадження у практику архівних установ цифрових технологій стала наявність значної групи доповідей спеціалістів Білоруського науково-дослідного центру електронної документації, які були присвячені особливостям роботи архівістів з електронними документами (доповіді *Д. Кривошеї*, *О. Кукушкіної*, *О. Жук*,

Н. Шеки, *О. Барталевич*, *О. Пашкевича*, *Л. Сигневич*, *В. Ковтуна*, *А. Замойського* та ін.).

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи секцій.

Після завершення офіційної частини співробітники Національного архіву Республіки Білорусь ознайомили учасників конференції з організацією й сучасним технічним устаткуванням архівної установи.

Для закордонних гостей з Росії та України було організовано цікаву екскурсійну подорож до меморіального комплексу «Хатинь».

Матеріали конференції будуть надруковані окремим збірником наукових праць, який стане важливим підсумком теоретичних і практичних напрацювань сучасних архівістів, документознавців та істориків Білорусі, Росії та України.

Відомості про авторів

НАШІ АВТОРИ

Барвінська Поліна Іванівна (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Гарагонич Василь Васильович (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Гарбар Галина Анатоліївна (Миколаїв) – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв

Громенко Сергій Вікторович (Симферополь) – аспірант кафедри історії України та допоміжних історичних дисциплін Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Добровольська Вікторія Анатоліївна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету

Доценко Катерина Олександрівна (Запоріжжя) – аспірантка кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету

Картелян Олена Дмитрівна (Одеса) – аспірантка кафедри нової та новітньої історії Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Коваль Геннадій Павлович (с. Ново-Сафронівка, Миколаївська обл.) – вчитель історії та географії Новосафронівської ЗОШ Новоодеського району Миколаївської області

Котляр Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Кротофіль Мацей (Торунь, Польща) – кандидат історичних наук (dr), Інститут історії та археології Університету імені Миколи Коперніка в Торуні

Кушлакова Надія Миколаївна (Павлоград, Дніпропетровська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Західнодонбаського інституту економіки і управління

Макієнко Олексій Анатолійович (Київ) – кандидат історичних наук, докторант відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України

Міронова Ірина Сергіївна (Одеса) – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Назарова Євгенія Пулатівна (Запоріжжя) – аспірантка кафедри історії України Запорізького національного університету

Овчаренко Дмитро Віталійович (Запоріжжя) – аспірант кафедри історії України Запорізького національного університету

Присяжнюк Олексій Миколайович (Одеса) – головний спеціаліст управління охорони об'єктів культурної спадщини Одеської облдержадміністрації

Пронь Сергій Вікторович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Резніченко Сергій Володимирович (Миколаїв) – аспірант кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

Савчук Варфоломій Степанович (Дніпропетровськ) – доктор історичних наук, професор кафедри квантової макрофізики Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, заслужений працівник освіти України

Сараєва Ольга Віталіївна (Донецьк) – аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету

Смолінський Александер (Торунь, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор кафедри воєнної історії Університету імені Миколи Коперніка в Торуні

Татарченко Олександр Борисович (Херсон) – асистент кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету

Турченко Галина Федорівна (Запоріжжя) – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Запорізького національного університету

Федорченко Олег Володимирович (Херсон) – аспірант кафедри українознавства Херсонського національного технічного університету

Цвіцінська Наталія (Познань, Польща) – кандидат юридичних наук (dr), Інститут Сходу Університету імені Адама Міцкевича в Познані

Цецик Ярослав Петрович (Рівне) – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології, соціології і права Національного університету водного господарства та природокористування

Швець Сергій Анатолійович (Миколаїв) – викладач Миколаївського відділу ВМУРОЛ «Україна»

Шевченко Наталя Володимирівна (Миколаїв) – аспірантка кафедри історії України Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського

Шпак Юлія Геннадіївна (Запоріжжя) – студентка Запорізького національного університету

ДО УВАГИ АВТОРІВ МАТЕРІАЛІВ, ПОДАНИХ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ІСТОРИЧНИЙ АРХІВ. НАУКОВІ СТУДІЇ»

Приймаються до редагування і друку статті, огляди, рецензії тощо українською, російською, польською або англійською мовою. Усі матеріали розглядає редакційна колегія.

Обсяг: стаття – 0,5 авт. арк. або 1 авт. арк. (12 або 24 с.), публікація документів/матеріалів – 1 авт. арк. (до 24 с.), повідомлення, рецензія, інформація про наукову діяльність – 0,25 авт. арк. (до 6 с.).

У редколегію збірника треба подати:

- 1) **роздрукований текст статті** (1 примірник із підписом автора):
 - формат А-4, всі поля – 20 мм, абзац – 1,25 мм по лінійці, гарнітура – Times (анотації – курсивом), відстань між рядками – 1,5 (анотації, список використаних джерел – 1,0), кегль – 14 (анотації, список – 12);
 - не використовувати переносів та нумерацію сторінок; сторінки роздрукованого тексту нумерувати від руки;
 - дробові числа подавати через кому (напр. 0,15);
 - таблиці, рисунки, малюнки повинні мати нумерацію і назву; подаватися в тексті, підписи виділяти; рисунок, виконаний засобами MS Word, згрупувати як один об'єкт;
 - список використаних джерел та літератури оформляти за ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», вказуючи обов'язкові елементи (факультативні при потребі), скорочення слів і словосполучень – за ДСТУ 3582-97;
 - посилання в тексті подавати у квадратних дужках: наприклад, на джерело в цілому [1], на джерело та сторінку [1, с.3], на архівне джерело та аркуш справи [1, арк.3-4зв.], на декілька джерел [1, с.3; 7, с.9-10] тощо;
- 2) **електронну копію статті** (на CD):
 - у текстовому редакторі MS Word for Windows, файл у форматі .DOC або .RTF; для ілюстрацій – формат JPG, роздільна здатність – 300 dpi;
- 3) **рекомендацію наукового керівника (для аспірантів), одну рецензію від фахівця з науковим ступенем;**
- 4) **відомості про автора** (на окремому аркуші до тексту статті та окремим файлом на CD):
 - прізвище, ім'я, по-батькові; науковий ступінь та вчене звання, місце роботи (повністю), посада; адреса для листування; електронна пошта; контактний телефон;
 - ім'я та прізвище автора російською та англійською мовами.

Структура статті:

1. УДК; ініціали та прізвище автора;
2. назва статті українською, російською та англійською мовами;
3. анотація (резюме) українською мовою (400-500 знаків – проблематика статті, її наукова новизна та ін. особливості пошуково-комунікаційного призначення, а не повторювання назви статті);
4. ключові слова українською мовою (до 10 слів);
5. переклад на російську та англійську мови анотації та ключових слів;
6. постановка наукової проблеми та її значення;
7. аналіз останніх досліджень і публікацій з цієї проблеми;
8. формулювання завдання дослідження;
9. виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
10. висновки і перспективи подальших досліджень;
11. список використаних джерел та літератури, примітки, джерела ілюстративного матеріалу.

Статті, які прийняті до друку, обов'язково рецензуються редакційною колегією.

Автор (співавтори) отримує одне число журналу, в якому опублікована стаття.

Періодичність видання збірника – двічі на рік.

З питань публікації звертатися до заступника головного редактора: evgen_sinkevych@mail.ru

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ПЕТРА МОГИЛИ

Україна. 54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, буд. 10

ПЕРШЕ ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

У червні 2010 року в рамках **Ольвійського форуму**, що відбудеться в місті **Ялта** (на базі санаторію «Курпати») заплановано секцію **«Українська діаспора: джерела та дослідження»**.

Ласкаво просимо поширити дану інформацію серед зацікавлених осіб та організацій.

Чекаємо на Ваші попередні заявки на участь у конференції.

Розраховуємо на зацікавлення потенційних спонсорів та меценатів.

Просимо встановити контакт:

+38-0512-76-55-77

(міжнародний відділ) – Андреев В'ячеслав Іванович

+38-0512-50-03-32

(проректор). vrector@kma.mk.ua – Мещанінов Олександр Павлович

або

+38-050-8205726

evgen_sinkevych@mail.ru

координатор роботи секції – Сінкевич Євген Григорович

EMBA spol. s r. o. MBA Ltd.

512 47 Paseky n. Jiz

CZECH REPUBLIC

Tel.: +420 481 553 111

Fax: +420 481 553 163

E-mail: prodej@emba.cz

<http://www.emba.cz>

<http://www.archivbox.cz>

Paseky nad Jizerou

ООО “ЭМБА” в Пасеки на Изере является обществом с длительной и известной традицией, которая простирается до 1882 года. Главным направлением общества является изготовление гладкого картона, упаковок и архивных систем для длительного и кратковременного хранения в архиве. Архивные системы “ЭМБА” получили высокую оценку в Чехии и за границей. В настоящее время “ЭМБА” экспортирует архивный картон и изделия из него. Например, в Германию, Венгрию, Австрию, Польшу, Швейцарию и Японию. Одновременно “ЭМБА” сотрудничает с московским архивом.

Архивный картон “ЭМБА” производят в специальной среде, которая гарантирует щелочность материала и этим обеспечивает идеальные условия для вложенных архивных письменных документов. Коробки из этого картона плотные и гарантируют идеальную защиту от таких стихий, как вода и огонь. Все эти качества преобладают над параметрами волнистого картона.

При разработке “ЭМБА” постаралась создать не только максимальную защиту от пыли, но и удобную манипуляцию. Одновременно во внутреннем пространстве коробок исключено использование каких-либо металлических деталей и клея.

“ЭМБА” может изготовить и другую конструкцию или размер, а коробки модифицировать в соответствии с Вашими требованиями.

Верим, что вы заинтересуетесь нашей основной информацией, и представитель фирмы посетит Вас и сделает конкретное предложение для Вас.

Рената Пеничкова

Начальник отдела продаж

Тел.00420481553145

Факс.00420481553163

Mail.penickova@emba.cz

<http://www.emba.cz>, www.archivbox.cz.

Комп'ютерна верстка *К. Буян*
Друк *С. Волинець*. Фальцювальню-палітурні роботи *А. Грубкіна*

Підп. до друку 26.10.2009 р.
Формат 60x84¹/₈. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 8,51. Обл.-вид. арк. 12,32.
Тираж 100 пр. Зам. № 2777.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1175 від 25.12.2002 р.